

B
U
L
L
E
T
I
N
K
I
N
N
O
B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2022 4

THEMANUMMER
BINNENHOF

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Dr. Kees Somer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

REDACTIE

Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)

Prof. dr. Merlijn Hurx (Katholieke Universiteit Leuven)

Dr. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)

Dr. ing. Steffen Nijhuis (Technische Universiteit Delft)

Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/ Universiteit Utrecht)

Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Dr. Kim Zweerink (MOOI Noord-Holland)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Drs. Judith Fraune

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35

info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), Prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), Dr. ir. Frank van der Hoeven (penningmeester), Drs. Patrick van der Klooster (vice-voorzitter), Agnes Kooijman MA (studentlid), Mauro Smit MA (secretaris), Maaïke Waaldijk MA (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

- 1 VOORWOORD BIJ HET THEMANUMMER 'BINNENHOF'
- 6 JUDITH VAN KESTEREN-LOK
Een Jagthuys in Die Haghe. Een zoektocht naar het Haagse hof van Floris IV
- 20 PAULA VAN DER HEIDEN EN HEIN HUNDERTMARK
'Een forse gevel tussen twee slanke torens gevat'. Het oorspronkelijke ontwerp van de westfaçade van de Grote Zaal
- 33 MARK VAN GEND
Opstand in architectenland. De restauratie van de Grafelijke Zalen en de strijd over de monumentenzorg
- 47 RONALD STENVERT
Sporen van stadhouders. Verblijven en besturen in het westelijke deel van het Binnenhof
- 64 NATASJA HOGEN
'Een schitterend fiasko'. Willem Nicolaas Roses innovatieve klimaatontwerp voor het Departement van Koloniën
- 76 ESTER VINK
'Ik zal u/ons helpen met Justitie'. Het verholde ontwerpproces van het Justitiegebouw
- 90 PAUL MEURS
Grootschalig bouwen in een historische context. De lange weg naar nieuwbouw voor de Tweede Kamer

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: De westgevel van de Grote Zaal gedurende de afrondende restauratiewerkzaamheden in 1880 (Haags Gemeentearchief)

Achterzijde: Statenpassage, 2018 (foto Dick Valentijn, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

© 2022 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Dit nummer is mede gefinancierd door

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

VOORWOORD BIJ HET THEMANUMMER 'BINNENHOF'

Sinds het ontslag van Ellen van Loon van OMA als architect van de renovatie van het Binnenhof, in september 2019, weet iedereen hoe gevoelig de omgang met dit complex ligt. De kwestie werd breed uitgemeten in de media en was tegelijkertijd met geheimzinnigheid omgeven. De kritiek op de plannen was niet mals: megalomaan, te ambitieus en een verminking van ons gebouwen-complex. Dat 'ons' sloeg op de gebruikers: het parlement en de ambtenaren, maar impliciet ook op 'ons' als Nederlanders. Het Binnenhof vormt immers sinds de dertiende eeuw het middelpunt van de Hollandse en Nederlandse politiek. Als centrum van de macht heeft het niet alleen grote politieke en historische betekenis, ook architectuurhistorisch is het gedurende acht eeuwen gegroeide complex van groot belang. Het Binnenhof bestaat voor een groot deel uit bijzondere gebouwen, daterend van de dertiende tot en met de twintigste eeuw, met een grote variëteit aan ruimten en een complexe structuur. Een aantal historische interieurs is zorgvuldig bewaard en van internationaal topniveau. Dit monumentale ensemble is het resultaat van opeenvolgende uitbreidingen, vernieuwingen en restauraties, vaak uitgevoerd door befaamde architecten, maar zelden zonder controverser of politieke lading. Jarenlang intensief gebruik, bouwkundige en technische gebreken, nieuwe (brand)veiligheidseisen en een groeiend aantal bezoekers maakten nieuwe aanpassingen noodzakelijk. Daarom wordt het Binnenhof sinds 2021 voor een periode van ruim vijf jaar grondig gerenoveerd door verschillende architecten en bouwbedrijven.

Ter voorbereiding op deze renovatie publiceerde het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) in 2015 de *Objectvisie Binnenhof*, als complement van het drie jaar eerder door het Atelier Rijksbouwmeester opgestelde *Masterplan Binnenhof*. Benaderde het masterplan het complex primair vanuit functionaliteit en gebruik, de objectvisie nam de architectonische kwaliteit en de monumentale waarde van de gebouwen als uitgangspunt. Dit gebeurde op basis van eerder gepubliceerd onderzoek naar verschillende aspecten van het Binnenhof en voor dit doel uitgevoerde bouwhistorische verkenningen. Publicaties over het Binnenhof zijn talrijk en divers. We noemen hier enkele studies als voorbeelden van benaderingen en belangrijke momenten in de historiografie. Net als nu, waren in het verleden aanpassingen vaak aanjager van architectuurhistorisch onderzoek, te beginnen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit leidde tot publicaties die specifiek gaan over de gebouwen en hun restauraties. Ter gelegenheid van de grote verbouwing van het Binnenhof in 1879-1882 verscheen Arnold Isings *Het Binnenhof te 's-Gravenhage in plaat en schrift* (1879). In aanloop naar de volgende fase werden in 1891 het rapport *De Landsgebouwen te 's-Gravenhage* van rijksbouwmeester Cornelis Peters en het meer polemische *Het Binnenhof en 's landsgebouwen in de residentie* van Victor de Stuers uitgebracht. Over de restauratie van de Grafelijke Zalen in de jaren 1898-1904 legde de restauratiecommissie in 1907 verantwoording af in een rijk geïllustreerd boekwerk getiteld *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage*. Niet alleen de restauratie en herbestemming zelf, maar ook deze publicatie gaf de Grafelijke Zalen een

prominente positie in de beeldvorming van het totale complex. Ook later in de twintigste eeuw werd verslag gedaan van uitgevoerde restauraties en renovaties. Voorbeelden hiervan zijn *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President* van Joh.P.M. Goudeau (1980) en *Eerste Kamer. Reflecties over de Vergaderzaal van de 'Chambre de Réflexion'* (1995) en *Tweede Kamer. Van doolhof naar eenheid* (1996), beide onder redactie van P.E. Spijkerman.

Een andere ingang in de geschiedenis en betekenis van het complex is die van de bewoners, gebruikers en ontwerpers. De belangrijkste studie van de schriftelijke bronnen voor de eerste vijfhonderd jaar is nog steeds 'Het Binnenhof van 1247-1747 (volgens de Rentmeestersrekeningen van Noord-Holland)' van G.G. Calkoen in *Die Haghe* (1902). In 1984 verscheen *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* onder redactie van R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Spliethoff, waarin verschillende auteurs aan de hand van opeenvolgende gebruikers de bouwfases van het complex beschrijven, aangevuld met hoofdstukken over belangrijke architecten en de discussies over restauraties. Van belang voor een begrip van de politieke betekenis van de dertiende-eeuwse grafelijke zalen zijn de artikelen 'De "Grote Zaal" van Floris v te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept' van A.J.J. Mekking (1991) en 'Die gräflichen Säle auf dem Binnenhof. Architektur- und bauhistorische Untersuchung' van E. Röell (2004). Bijzondere interieurs, uitbreidingen en ontwerpen werden belicht in monografieën over achtereenvolgens de zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse architecten Daniel Marot (1988), Pieter Post (1993), Pieter de Swart (1997) en Willem Nicolaas Rose (2001). Laatstgenoemde komt ook ruim aan de orde in *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* onder redactie van C.J. van der Peet en G.H.P. Steenmeijer (1995). Interessant in het licht van de huidige renovatie is *Het belang van het Binnenhof. Twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (2015), waarin Diederik Smit de betekenis van het Binnenhof als huisvesting voor het landsbestuur van het Koninkrijk en de vele discussies daarover analyseert. De waardering van het Binnenhof als architectuurhistorisch monument blijkt ook uit het in 2018 verschenen *Interieurs van het Binnenhof* van Paula van der Heiden.

Met het oog op de renovatie werden in opdracht van het RVB de afgelopen jaren nieuwe bouwhistorische onderzoeken gedaan naar delen van het complex waar ingrepen in de gebouwde substantie zijn voorzien. Deze deelstudies, bouwhistorische rapportages en waardestellingen zijn te vinden op de website van het RVB.¹ De rijke, achthonderd jaar lange geschiedenis maakt dat onderzoek nog steeds belangrijke nieuwe inzichten oplevert. In dit themanummer brengen we een aantal hiervan voor het voetlicht. Het nummer bevat zeven artikelen, die wat betreft tijd en ruimte samen een groot deel van het Binnenhofcomplex beslaan. We beginnen in het hart van het complex, de residentie van de graven van Holland. Judith van Kesteren onderzocht de dertiende-eeuwse oorsprong hiervan en ontkracht de stelling dat deze is gelegen in een door graaf Floris IV

gebouwd jachthuis. Een vergelijking met andere hoven in en buiten het graafschap Holland wijst weliswaar op een gebruik voor de jacht, maar vanaf het begin moet dit vroege hof ook een representatieve functie hebben gehad. Paula van der Heiden en Hein Hundertmark deden nader onderzoek naar de daklijn en de twee torens van de voorgevel van de Grote Zaal of Ridderzaal. Op grond van een analyse van telmerken en tafelmenten stellen zij vast dat deze torens deel uitmaakten van de oorspronkelijke gevel die rond 1295 door graaf Floris v werd gebouwd. Mark van Gend gaat in op het debat over de restauratie van de Grafelijke Zalen, dat eind negentiende eeuw hoog opliep. Hij laat zien hoe de strijd tussen de ministeries van Binnenlandse Zaken en Waterstaat eindigde in het voordeel van het laatste, waarmee de invloed van Victor de Stuers en Pierre Cuypers op het overheidsbeleid afnam en geleidelijk meer ruimte ontstond voor andere visies op restauratie-ethiek. Vervolgens neemt Ronald Stenvert ons mee in de bouwgeschiedenis van het westelijke deel van het Binnenhof, het Stadhoudersplein Kwartier. Centraal hierin staat de strijd om de macht tussen de stadhouders en de Staten van Holland, die is af te lezen aan de opzet en inrichting van de gebouwen en nog niet eerder op deze wijze is gepresenteerd.

Van hieruit gaan we met de klok mee langs andere onderdelen van het Binnenhof, dat vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw aan de oost- en zuidzijde werd uitgebreid. Natasja Hogen beschrijft het klimaatontwerp in het door rijksbouwmeester Rose ontworpen Departement van Koloniën (1859-1861). Hoewel dit systeem voor luchtverwarming en ventilatie in de praktijk niet goed bleek te functioneren, vormt het een voor Nederland vroeg en belangrijk voorbeeld van het streven naar comfort en een gezond binnenklimaat in kantoorgebouwen en de integratie van technische installaties in de architectuur. Ester Vink dook in de archieven om de ontwerpgeschiedenis van het Departement van Justitie (1876-1885) te ontrafelen. Dit gebouw wordt veelal toegeschreven aan Cornelis Peters, maar bij het ontwerp ervan blijken Cuypers en De Stuers een bepalende rol te hebben gespeeld. Paul Meurs, tot slot, gaat in op de moeizame totstandkoming van de nieuwbouw voor de Tweede Kamer in de jaren 1970-1992. Centraal daarbij staan de inpassing in het beschermde stadsgezicht, het streven naar helderheid en toegankelijkheid en het verbinden van de nieuwbouw met de omringende historische bebouwing.

Ondanks de diversiteit van onderwerpen en benaderingen in de artikelen, zijn er ook opvallende constanten: uitgesproken ambities ten aanzien van representatie, monumentaliteit, kwaliteit, functionaliteit en de verhouding tot de historische context, en – vanaf de negentiende eeuw – botsende visies en felle publieke debatten, wat dan vaak leidde tot meer behoudende compromissen in de uitvoering. Ook wat dat betreft staat de huidige renovatie in een rijke traditie.

Namens de redactie:

Merlijn Hurx, Eva Röell, Kees Somer

Binnenhof vanuit het noordwesten (foto Gerhard van Roon, Rijksvastgoedbedrijf)

1 Grafelijke Zalen / 2 Grote Zaal (Ridderzaal) / 3 Stadhoudersplein / 4 Ministerie van Koloniën /
5 Ministerie van Justitie / 6 Tweede Kamer

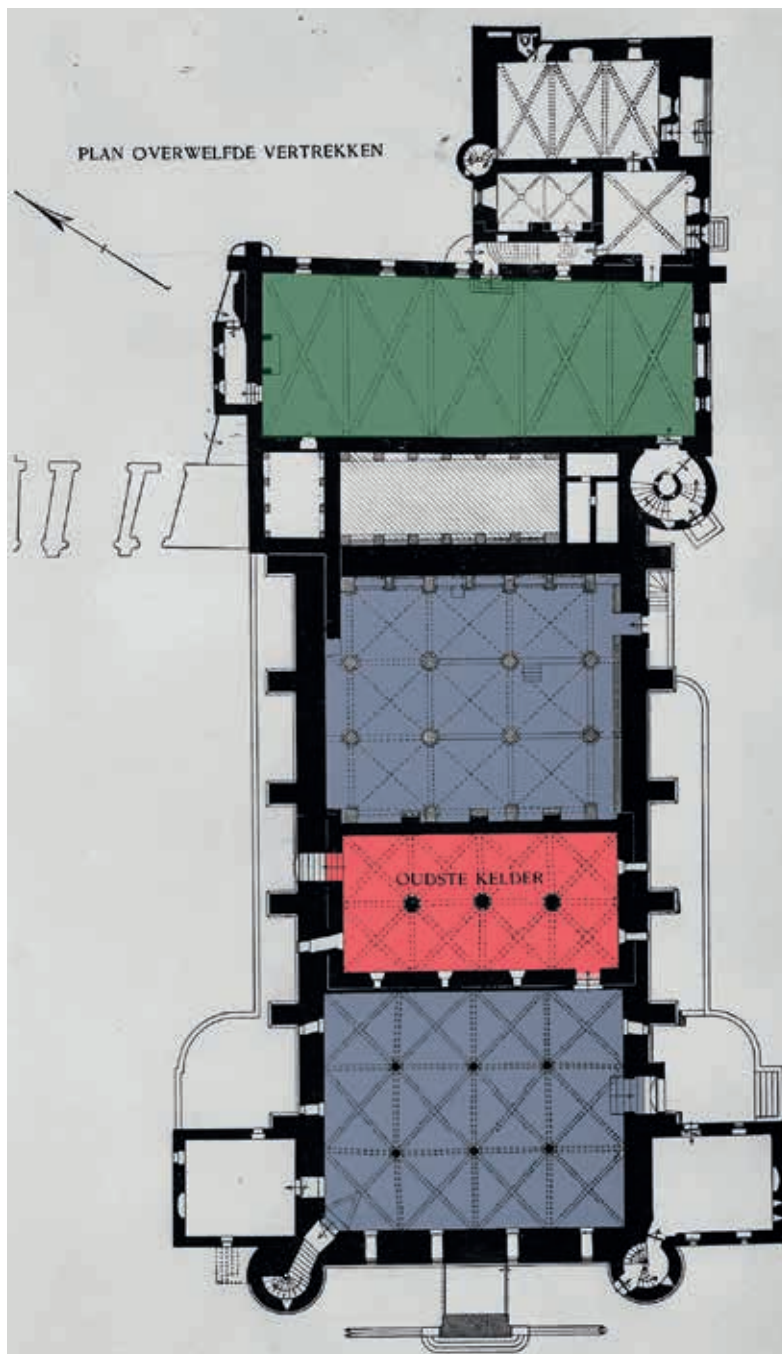
EEN JAGTHUYS IN DIE HAGHE

EEN ZOEKTOCHT NAAR HET HAAGSE HOF VAN FLORIS IV

'Vooral de jacht was een hunner aangenaamste verpoozingen, waartoe de uitgestrekte bosch- en geestgronden, destijds een wildert of wildernis genoemd, met de daarin aanwezige wolven, vossen, herten en reeën, ruimschoots gelegenheid aanboden: Vooral "Het Haghehoute" zoals de boschstreek tusschen 's-Gravenzande en Leijden toen genoemd werd, was een hunner uitverkoren jachtgronden, en in dat Haghehoute, lieten zij dan ook reeds vroegtijdig een jachthuis timmeren, waarin zij, desgewenscht, een jachtmal of feest konden geven, of, overvallen door slecht weer, een veilige onderdak konden vinden, en dat eenvoudige jachthuis, het werd later de toevallige oorzaak van het ontstaan van ons 's-Gravenhage.'¹

Zo omschrijft architect en voormalig rijksbouwmeester Cornelis Hendrik Peters (1847-1932) het ontstaan van Den Haag en het Binnenhof in 1894.² Hij is niet de enige die de vroegste verblijfplaats van de graven van Holland in Den Haag typeert als jachthuis of jachtslot. Zo schrijft Jacob de Riemer (1676-1762) al in 1730 over het jachthuis van de graven en wordt deze term ook tegenwoordig nog gebruikt om de vroegste fase van het Binnenhof aan te duiden.³ Er zijn geen historische bronnen uit de dertiende eeuw waarin het ontstaan van het Haagse hof en dit jachthuis wordt vermeld. De eerste verhalende bron waarin het Binnenhof wordt genoemd, is de *Chronographia* van Jan Beke.⁴ Deze Latijnse kroniek uit het midden van de veertiende eeuw meldt dat graaf Willem II (1227-1256) zou zijn begonnen met de bouw van een koninklijk paleis ('regale palacium') in Den Haag, nadat hij in 1248 was gekroond tot rooms-koning. Vanuit dit paleis zou Willem hebben rechtgesproken en andere belangrijke zaken hebben geregeld.⁵ Hoe dit complex eruitzag wordt niet vermeld. In de Middelnederlandse *Kronijk van Holland*, vermoedelijk opgetekend tussen 1409 en 1417 door de zogenaamde 'Clerc uten lagen landen bi der see', lezen we dat het door Willem gebouwde gedeelte nog steeds bekendstaat als de 'Oude Zaal'.⁶ Hiermee wordt mogelijk het Rolgebouw bedoeld (afb. 2). Dat er al wel een grafelijke verblijfplaats moet zijn geweest voordat Willem II aan de bouw van zijn paleis begon, bewijst een oorkonde die op 6 september 1242 in Den Haag is uitgegeven.⁷ Daarnaast heeft bouwhistorisch en archeologisch onderzoek uitgewezen dat de middelste (oudste) kelder onder de huidige Ridderzaal vermoedelijk ouder is dan het Rolgebouw.⁸

In dit artikel staat het Haagse hof vóór de bouw van het paleis van Willem II (het Rolgebouw) centraal. Op basis van terminologisch onderzoek wordt uiteengezet waarom het begrip jachthuis/jachtslot niet passend is voor de vroegste fase van het Binnenhof. Daarnaast wordt aan de hand van primair bronmateriaal en literatuurstudie duidelijk waar het 'jachthuisverhaal' vandaan komt. Om te komen tot een nieuwe definiëring van de vroegste fase van het Binnenhof is gebruikge-

2. Plattegrond van de overwelfde vertrekken van het Grafelijke Zalencomplex met daarop de kelderzaal van het Rolgebouw (groen) en de kelders onder de Ridderzaal/Grote Zaal (blauw en roze). De middelste of 'oudste kelder' (roze) bevindt zich midden onder de Ridderzaal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

maakt van recent bouwhistorisch onderzoek en onderzocht of de typologische kenmerken van zaalbouwen in paltsen en burchten uit de periode circa 1150 tot 1250 toepasbaar zijn op de eerste bouwfase. Ten slotte laat vergelijkend onderzoek naar andere verblijfplaatsen in en buiten het graafschap Holland zien dat er in de dertiende eeuw mogelijk al huizen waren die grotendeels dienden als uitvalsbasis voor de jacht. Deze huizen vertonen enige overeenkomsten met het vroege Binnenhof.

JACHTHUIZEN EN JACHTSLOTEN

In *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* wordt een jachtslot omschreven als een ‘heerlijk buitenhuis, in de jachttijd door de eigenaar en zijn gezelschap betrokken. Meestal bestaande uit een laag hoofdgebouw en neerhuizingen voor personeel, paarden en honden, die soms aan een voorplein zijn gelegen.’ Het jachtslot moet niet worden verward met een jagershuis, dat een ‘huis is voor de jager of jagermeester, gewoonlijk een rustiek gebouwtje in of bij het bos’.⁹ De term jachtslot/jachthuis ontstond pas in de negentiende eeuw, toen ook de nieuwe rijken gingen deelnemen aan de jacht.¹⁰ Het gebruik van deze term voor het dertiende-eeuwse Binnenhof lijkt daarom problematisch. Het is de vraag of er in de dertiende eeuw al verblijfplaatsen zijn gebouwd voor een specifieke functie, zoals de jacht of representatie. Kastelen die zijn gebouwd als (of omgebouwd tot) uitvalsbasis voor de jacht kwamen in de vroegmoderne tijd al voor, zoals Venaria Reale bij Turijn en Chambord in het Loiredal.¹¹ Of in de dertiende eeuw al sprake was van differentiatie naar functie is lastig te achterhalen; in historische bronnen wordt zelden vermeld welke motieven de bouwheer had voor het stichten van een kasteel. Voor deze periode kan echter één uitzondering worden gemaakt: kastelen die specifiek zijn gebouwd voor de verdediging, zoals het Muider slot en kasteel Medemblik.¹² Om te kunnen functioneren als uitvalsbasis voor de jacht was een aantal specifieke voorzieningen nodig: kennels voor de honden, extra stallen voor de paarden, een valkenhuis, een onderkomen voor de jagermeester of jachttopziener en extra gastenkamers om de gehele jachtpartij te kunnen onderbrengen.¹³ Ook als deze faciliteiten aanwezig waren, is het nog maar de vraag of een bepaald complex is gebouwd met het oog op de jacht. Al vanaf de achtste eeuw was het jachtrecht in handen van de koning, wat betekende dat hij eigenaar was van alle ‘wildernissen’ en dit recht kon overdragen aan zijn leenmannen. In de eeuwen daarna groeide de jacht uit tot een belangrijk onderdeel van het hoofse leven en een favoriet tijdverdrijf van de adel.¹⁴ Daarnaast was de jacht in deze periode essentieel voor de voedselvoorziening. Dat in de middeleeuwen veel kastelen zijn gebouwd in de buurt van deze wildernissen is daarom niet opmerkelijk. Een vroeg voorbeeld is de keizerpalts van Kaiserslautern, midden in het Reichswald. Al in de twaalfde eeuw liet keizer Frederik I (1122-1190), beter bekend als Barbarossa, hier een wildbaan aanleggen. In dit omheinde gedeelte van het bos zaten onder meer herten, reeën en wilde zwijnen die speciaal werden gehouden voor de jacht.¹⁵

Daarnaast hebben we te maken met het dertiende-eeuwse machtssysteem. In deze periode werd een machtsgebied niet vanuit één plek bestuurd, maar reisde een heerser van plaats naar plaats. Dit rondtrek-

kende gezelschap, de heerser en zijn gevolg, wordt ook wel een hof genoemd, of in het geval van een graaf een grafelijk hof. Een heerser bezat verspreid over zijn machtsgebied verschillende verblijfplaatsen die ook worden aangeduid als (grafelijke) hoven.¹⁶ In het graafschap Holland waren verschillende grafelijke verblijven, onder andere in Leiden, Haarlem en Den Haag. Het is lastig om deze hoven te karakteriseren; over het algemeen functioneerden ze als economisch (vaak agrarisch) centrum en soms hadden ze een representatief karakter.¹⁷ Niet alle plaatsen waar de graaf verbleef waren hoven. Zo logeerde hij ook in abdijen en kloosters. Vanaf einde veertiende eeuw verbleven de Hollandse graven steeds meer op één plaats, een ontwikkeling die al honderd jaar eerder was begonnen toen de kanselarij een vaste vestiging werd.¹⁸ Ook Den Haag kreeg het karakter van zo’n vaste verblijfplaats toen Albrecht van Beieren (1336-1404) er elk jaar een groot deel van zijn tijd verbleef.¹⁹ Door het reizen van hoven werd op een natuurlijke wijze voldaan aan de wens om te jagen, want elke verplaatsing zorgde voor verse jachtgronden. Aan het eind van de middeleeuwen ontstond behoefte aan huizen waar vorsten zich konden terugtrekken en zich informeler konden bewegen. In deze periode was er dus zeker sprake van differentiatie en werden er huizen gebouwd, of verblijfplaatsen omgebouwd, om te functioneren als uitvalsbasis voor de jacht.²⁰ Zo liet Albrecht kasteel Teylingen in 1383 en 1388 grondig verbouwen tot een recreatief jachtverblijf.²¹

DIE HAGA

Jacob de Riemer was de eerste die in 1730 het ontstaan van Den Haag associeerde met ‘het jachthuis van de graven van Holland’.²² Hij had niet volledig ongelijk, aangezien er wel een connectie is tussen Den Haag en de grafelijke jacht. Zo werd de eerdergenoemde oorkonde uit 1242 opgesteld in ‘Die Haga’, een term die duidt op een omheind (of: omhaagd) gebied dat buiten de muren van een kasteel of stad ligt en wordt gebruikt voor de jacht.²³ Een haag onderscheidt zich daarmee van een omheinde tuin die altijd was gekoppeld aan een huis of erf.²⁴ In Engeland kwamen vanaf de elfde eeuw al ‘hayes’ voor, maar deze werden vooral populair vanaf de dertiende eeuw. De term duidt daar op een bosrijk gebied met daaromheen een zware wal of heg waar voornamelijk roodwild (herten) werd gehouden.²⁵ Hoewel verschillende vroege plaatsnamen in Nederland verwijzen naar hagen, is hierover maar weinig bekend. Over de dertiende-eeuwse ‘Haagse haag’ weten we verder niets; mogelijk was dit jachtgebied vergelijkbaar met die in Engeland.

Het gebied rondom het Binnenhof moet van oudsher bosrijk zijn geweest. Voor 1100 waren de enige bewoonbare gebieden in Holland een aantal lange zandbanken met daarop relatief hoge strandwallen. Dit

3. Jacob van Deventer, stadsplattegrond van Den Haag met daarop het Haagse Bos, ca. 1550 (Nationaal Archief)

gebied strekte zich uit tussen Den Haag en Haarlem, ook wel de Oude Duinen genoemd, en was in de middeleeuwen bebost.²⁶ Vanaf de elfde eeuw vonden hier grootschalige ontginningen plaats van bos- en veengronden.²⁷ Uit pollen-analytisch onderzoek blijkt dat de bossen in de eeuwen daarna in rap tempo zijn gekapt.²⁸ Hoe uitgestrekt het boslandschap in de dertiende eeuw was, is niet volledig te reconstrueren. Sommige (oude) plaatsnamen die hier in deze periode zijn ontstaan, eindigen op -rode, zoals Brederode, Tetrode en Keggenrode. Ze verwijzen naar het 'rooien' van bos om ruimte te creëren voor landbouw en/of vee-teelt.²⁹ In de dertiende eeuw boden de Haagse bossen nog voldoende mogelijkheden om te jagen. Zo vermeldt Jan Beke dat graaf Floris v (1254-1296), zoon van Willem II, ging jagen in de omgeving van Den Haag.³⁰ Of Floris IV (1210-1234), vader van Willem II en

vermoedelijk de eerste Hollandse graaf op het Binnenhof, hier ook heeft gejaagd, weten we niet. Wel liet hij zich als jager portretteren op zijn zegel, iets wat vrij gebruikelijk was voor jonge mannen (en vrouwen) die nog niet tot ridder waren geslagen (afb. 1).³¹ In de omgeving van Den Haag was vanaf de veertiende eeuw sprake van versnippering. Delen van het bos stonden toen al bekend onder hun eigen naam, zoals de Houte, de Myente, de Berkenrijs, het Oude bos, het Korte bos en het Schakenbos.³² Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (†1575) uit circa 1550 is het Haagse Bos nog prominent aanwezig, al is het de vraag in hoeverre dit bos nog lijkt op dat uit de dertiende eeuw (afb. 3).³³ Zo werd er tot 1533 turf gestoken voor het grafelijke hof, waarbij ook bomen werden gekapt. Het drassige terrein dat achterbleef, werd vervolgens opgevuld met duinzand en aangeplant met elzenbomen.

Aan het einde van de vijftiende eeuw werd er zelfs op grote schaal plantmateriaal aangekocht voor het bos, dat door de jacht en zware stormen in slechte staat verkeerde. Het oorspronkelijke bos is uiteindelijk geheel vervangen door nieuwe bomen.³⁴

HET HAAGSE JACHTHUIS ALS STICHTINGSVERHAAL

‘Die Haga’ was zich al vroeg bewust van zijn connectie met de grafelijke jacht en liet in 1639 zijn naam officieel veranderen in ‘s-Gravenhage, wat letterlijk het jachtgebied van de graven van Holland betekent.³⁵ Deze naam, of namen die daarop lijken, werden al vanaf de veertiende eeuw gebruikt om Den Haag mee aan te duiden. Zo wordt in *Die cronycke van Hollandt Zee-landt ende Vrieslant* uit 1517 Den Haag vermeld als ‘Tsgrauen haech’ (afb. 4).³⁶ Waarom deze nieuwe naam werd gekozen, is onduidelijk. Den Haag bezat geen stadsrechten en moest zich daarom op andere manieren profileren, mogelijk moest de connectie met het grafelijke hof zorgen voor meer aanzien en status. Stadhouders Frederik Hendrik (1584-1647) resideerde van 1625 tot 1647 in Den Haag. Samen met zijn vrouw Amalia van Solms (1602-1675) spande hij zich in om hier een vorstelijk hof te creëren dat zich kon meten met andere hoven in Europa.³⁷ Ook hij zal de connectie van zijn hof met de vroegere heersers van Holland hebben aangemoedigd.

De jacht, en het bezit van jachthuizen, was in de zeventiende en achttiende eeuw alleen bereikbaar voor de allerhoogste kringen. In eerste instantie waren het de Oranjes die in Nederland gronden en huizen aankochten voor jachtpartijen. Zo kreeg stadhouder-

koning Willem III (1650-1702) in 1673 heerlijkheid Soestdijk in zijn bezit en kocht hij in 1684 kasteel Het Oude Loo aan. Deze huizen werden na aankoop voorzien van jachtfaciliteiten en rijkelijk gedecoreerd met jachtvoorstellingen.³⁸ De adel en rijkere burgerij volgde in de achttiende eeuw, zij kochten op grote schaal heerlijkheden waaraan het jachtrecht was verbonden. Opvallend is de hoeveelheid huizen die in deze periode de naam ‘jachtlust’ hebben gekregen; deze naam werkte vermoedelijk statusverhogend.³⁹ Ook werd in bestaande kastelen en buitenplaatsen de connectie met de jacht benadrukt, omdat de jacht een vorstelijk privilege was. Zo stonden de heren van kasteel Biljoen zich er in de achttiende eeuw op voor dat Karel van Gelre (1467-1538), fervent jager, het complex als zomerverblijf én jachthuis zou hebben gebouwd.⁴⁰ Al eerder, in 1672, beschreef dichter Robert Keuchenius (1636-1673) deze origine van kasteel Biljoen in een lofdicht aan de Franse Zonnekoning.⁴¹ In deze context moet ook het stichtingsverhaal van Den Haag als ‘jachthuis van de graven van Holland’ worden gezien. Een beeld dat, getuige het citaat van Peters aan het begin van dit artikel, aan het einde van de negentiende eeuw nog steeds gangbaar was.

HET HAAGSE HOF VAN FLORIS IV

Graaf Floris IV wordt gezien als de stichter van het Binnenhof. In een theorie uit de jaren vijftig van de vorige eeuw wordt het hof van vrouwe Meilendis aangedragen als mogelijk fundament voor het Haagse hof.⁴² Uit een oorkonde uit 1229 blijkt dat Dirk van Wassenaar (1205-1253) zijn rechten op het hof (‘curtem’) van wijlen

4. Tsgrauen haech’ op f. 168v van *de Divisiechroniek* uit 1517 van Cornelius Aurelius met een van de vroegst bekende (niet waarheidsgetrouwe) weergaven van het Binnenhof en Den Haag (Koninklijke Bibliotheek)

5. De kelderzaal van het Rolgebouw (foto D. Valentijn, 2017, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Meilendis, vermoedelijk zijn moeder, aan graaf Floris IV van Holland verkocht.⁴³ Deze curtem (of: 'curtis') was vermoedelijk een (agrarisch) domein met een centrale boerderij of (vroom)hoeve.⁴⁴ Het is niet zeker of de curtis van Meilendis ook daadwerkelijk de plek is waar het Binnenhof is gebouwd. Wel is bekend dat het land waarop het Binnenhof is gebouwd ooit in het bezit is geweest van de familie Van Wassenaar.⁴⁵

Een jaar later gaf Floris IV het nabij het Binnenhof gelegen hof in Loosduinen weg.⁴⁶ Mogelijk had hij dit niet langer nodig, omdat hij nu een andere verblijfplaats had in dit gebied. Overigens bezat de graaf ook nog een hof in het iets verderop gelegen 's-Gravenzande. Hoe belangrijk de hoven in Loosduinen en 's-Gravenzande voor Floris IV en zijn vader Willem I (1168?-1222) waren is onbekend. Opmerkelijk is wel dat zij hiervandaan nooit oorkondes hebben uitgevaardigd. Het hof van 's-Gravenzande werd na de dood van Floris IV de voornaamste verblijfplaats van zijn weduwe gravin Machteld (1198-1267) van Holland. Mogelijk verbleef zij hier ook al vaak tijdens haar huwe-

lijk.⁴⁷ Behalve de bosrijke omgeving zal de gunstige ligging van het Binnenhof op de route van het hof in 's-Gravenzande naar het hof in Leiden, en het verderop gelegen Aelbertsberg, een reden zijn geweest om hier een verblijfplaats te bouwen.⁴⁸

DE OUDSTE BOUWFASE VAN HET BINNENHOF

Als het hof van Meilendis inderdaad de plek is waar het Binnenhof is ontstaan, dan was er waarschijnlijk al een functionerend (agrarisch) hof op deze plek. Van Veen beargumenteert dat het hier vermoedelijk gaat om een hof met houten gebouwen, omdat er in de verkoopakte alleen wordt gesproken over een curtis. In andere oorkondes van de Van Wassenaars wordt altijd gesproken over een huis als het een stenen gebouw betreft.⁴⁹ De middelste kelder zou dan zijn gebouwd na 1229 en vóór 1248. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek bevestigt dit beeld.⁵⁰ De Wit stelt dat de overwelfing van deze ruimte 'ouderwets' is ten opzichte van die in de kelderzaal van het Rolgebouw (afb. 5), die een overwelfing van muur tot muur in vijf langwer-

pige vlakken heeft. Voor de kleinere, middelste kelder zou een dergelijke overwelling volgens De Wit ook geen probleem zijn geweest, maar toch is hier gekozen voor acht kruisribgewelven die ondersteund worden door drie ronde zuilen in het midden van de ruimte (afb. 6 en 7).⁵¹ Hierbij moet echter wel worden vermeld dat een overwelling van muur tot muur het vloerniveau van de verdieping daarboven aanmerkelijk hoger kon maken. Mogelijk wilde men dat de 'bel-etage' niet al te hoog boven het binnenplein zou komen te liggen en is daarom bewust gekozen voor de kruisriboverwelling met zuilen.

De meest recente deelstudie naar de bouwgeschiede-

nis van de Grafelijke Zalen is het bouwhistorische onderzoek van Hein Hundertmark en Paula van der Heiden (2021). Dit heeft geleid tot een aantal nieuwe interpretaties en biedt een interessante visie op de vroegste bouwgeschiedenis van het Binnenhof. De auteurs stellen dat de middelste kelder onderdeel was van een rechthoekig zaalgebouw dat mogelijk uit twee of drie bouwlagen heeft bestaan. Aan de oostelijke zijde van dit complex zou een volledig ommuurde verhoogde binnenplaats hebben gelegen die tot aan de noordoostelijke hoek van de huidige garderobekelder liep. In deze hoek bevindt zich namelijk een stuk muur dat is opgebouwd met dezelfde grote bakstenen die

6. De gewelven en een zuil in de middelste kelder (foto W. Kramer, 1899, Nationaal Archief)

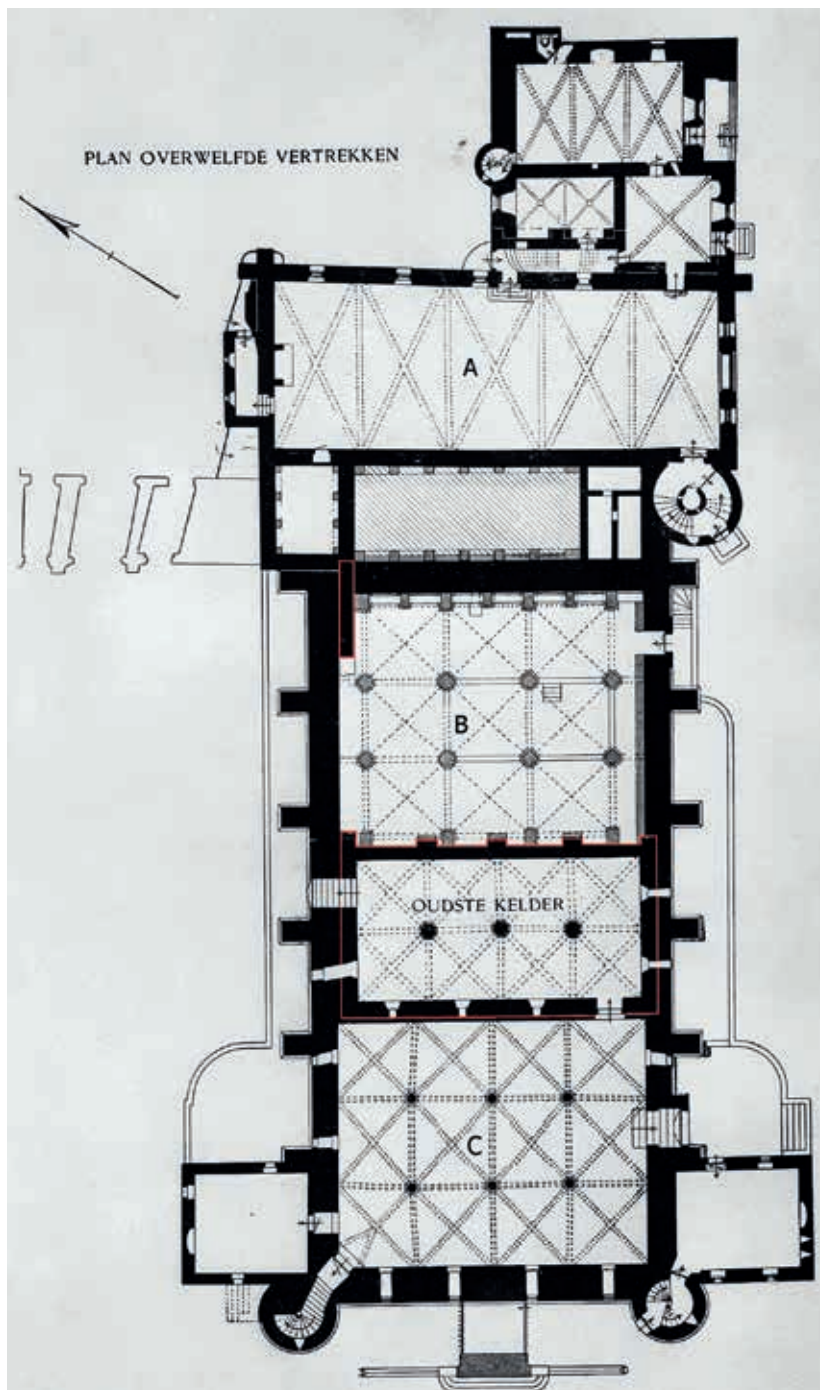

zijn gebruikt voor de middelste kelder.⁵² Hoewel deze reconstructie mogelijk is op basis van de gevonden bouwresten, zou dit complex (een zaalbouw in de vorm van een kernburcht) typologisch uniek zijn voor de Europese kastelenarchitectuur in de eerste helft van de dertiende eeuw. Daarnaast zijn andere conclusies mogelijk wanneer de overblijfselen van het hof van Floris IV worden geïnterpreteerd in bredere internationale context.

ENIGE OBSERVATIES OVER DE VROEGSTE BOUWFASE

In 2007 publiceerde Judith Bangerter-Paetz *Saalbauten auf Pfalzen und Burgen im Reich der Staufer von ca. 1150-1250*. Om de typologische kenmerken van de zaalbouw in kaart te brengen, had zij 28 kastelen onderzocht. Deze kenmerken zijn ook toepasbaar op de vroegste bouwphase van het Binnenhof. De belangrijkste conclusie die op basis van haar studie kan worden getrokken, is dat de middelste kelder ook in de ontstaansfase als kelder is gebouwd; deze ruimte heeft hoogstwaarschijnlijk nooit een representatieve functie gehad. In vrijwel alle zaalbouwen komen kelderlagen voor, vaak om het niveauverschil in de grond op te vangen, zoals bij de Wartburg en de Rothenburg. Net als bij de palts van Gelnhausen ontbreekt deze noodzaak op het Binnenhof, beide zijn gebouwd op vlakke grond. Bij deze complexen steekt de kelderlaag als een soort ‘hoge plint’ boven het grondniveau uit.⁵³ In een aantal muren van de middelste kelder zijn ramen aangebracht, wat het zeker maakt dat de kelder gedeeltelijk boven het grondniveau uitkwam (afb. 8). Het kleine formaat van de ramen wijst ook op het functionele gebruik van deze ruimte. Een kelderlaag als woon- of representatieve ruimte zou grote ramen hebben om veel licht te generen. Voorbeelden hiervan zijn de Wartburg en de kleine zaal in het kasteel van Vianden.⁵⁴ Tussen 1150 en 1250 was het ongebruikelijk om representatieve ruimtes in kastelen te voorzien van stenen gewelven. Er zijn uitzonderingen, zoals de Ridderzaal van de Wartburg, die al in 1160 een stenen kruisriboverwelling kreeg, maar vrijwel alle representatieve ruimtes hadden in deze periode houten balkenplafonds.⁵⁵

De middelste kelder biedt helaas weinig aanknopingspunten om iets te zeggen over het vroege hof van Floris IV. Er zijn echter parallellen met de door Bangerter-Paetz onderzochte kastelen. Allereerst is het vrijwel zeker dat boven de kelderlaag een representatieve ruimte aanwezig was, of was gepland. Het is denkbaar dat deze ruimte hetzelfde oppervlak had als de middelste kelder, maar dit zou zeer klein zijn in vergelijking met de onderzochte kastelen van Bangerter-Paetz.⁵⁶ Een andere mogelijkheid is dat de oostelijke muur van de middelste kelder geen buitenmuur is maar een tussenmuur. De andere muren zijn namelijk veel dikker. In vrijwel alle onderzochte zaalbouwen zijn de tussenmuren dunner dan de buitenmuren.⁵⁷

7. Plattegrond van de overwelfde vertrekken van het Grafelijke Zalencomplex met daarop het oudste bouwdeel rood omlijnd, de kelderzaal van het Rolgebouw (A), de Garderobekelder (B) en de westelijke kelder (C) (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

De noordelijke en zuidelijke muur lopen ook iets voorbij de oostelijke muur, wat maakt dat een grotere kelderruimte met daarboven een grotere representatieve ruimte mogelijk was (afb. 9). Het zou dan kunnen gaan om een soort *hall and chamber* zoals die ook in Engeland voorkwamen. De oostelijke muur van de middelste kelder heeft aan de buitenzijde drie steunberen, maar deze constructie kan niet worden verklaard op

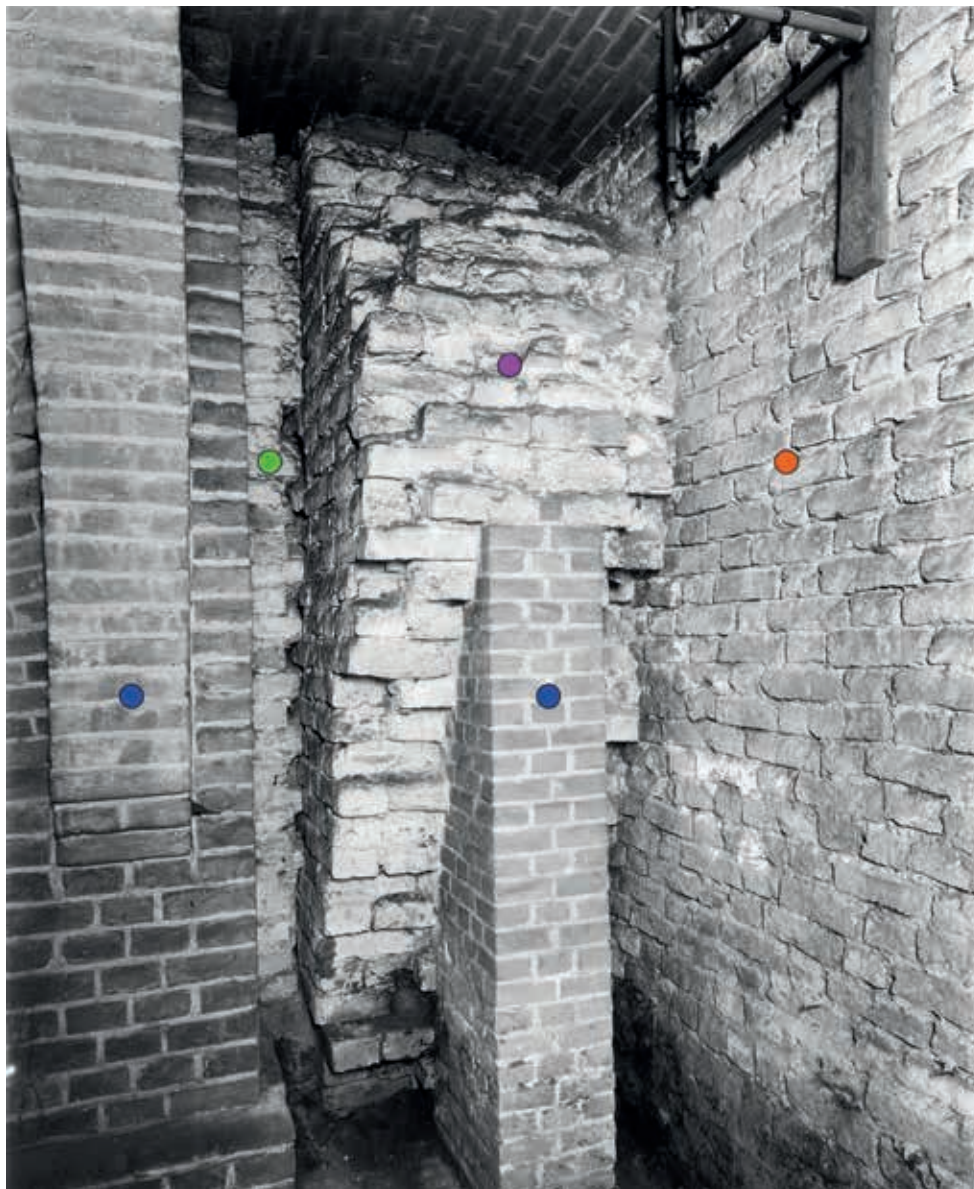
basis van het onderzoek van Bangerter-Paetz, omdat ze niet is aangetroffen bij de andere zaalbouwen. Mogelijk zijn de steunberen toegevoegd ter ondersteuning van de kruisriboverwelling.

Hypotheses over deze eerste fase, inclusief deze analyse op basis van het werk van Bangerter-Paetz, moeten met enige terughoudendheid worden gebracht. De kelder is immers alles wat er van dit hof over is. Ook de latere realisaties van Willem II en Floris V geven te weinig aanknopingspunten voor uitspraken over de eerste bouwfase van het Binnenhof. Daarbij speelt ook de vroegtijdige dood van Floris IV in 1234 een rol. De middelste kelder was waarschijnlijk onderdeel van zijn

bouwplannen, maar het is de vraag of die plannen helemaal zijn uitgevoerd. Na zijn dood barstte een voogdijstrijd los rond zijn minderjarige zoon Willem II. De jongste broer van Floris, ook een Willem (1214?-1238), won deze strijd (afb. 10). Zijn weduwe, Machteld van Brabant, was het hier niet mee eens. Door de verstrengelde familiebanden zorgde dit niet alleen voor onrust in het eigen graafschap, maar ook in de machtsgebieden eromheen. Na de dood van oom Willem zou in 1238 oom Otto (†1249), een andere broer van Floris IV en tevens elect-bisschop van Utrecht, het regentschap hebben overgenomen, totdat Willem II in 1239 volwassen was.⁵⁸ Als het Haagse hof van Floris IV nog niet was

8. Venster in de middelste kelder (foto W. Kramer, 1899, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

9. Buitenzijde van de middelste kelder met daarop de oostelijke kelder muur (groen), de 'uitloop' van de noordelijke kelder muur (paars), de buitenmuur van Floris v (oranje) en latere toevoegingen (blauw) (foto G.Th. Delemarre, 1953, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

voltooid toen hij stierf, is het de vraag of zijn bouwplannen wel volledig zijn doorgezet; waarschijnlijk hadden zijn opvolgers andere prioriteiten.

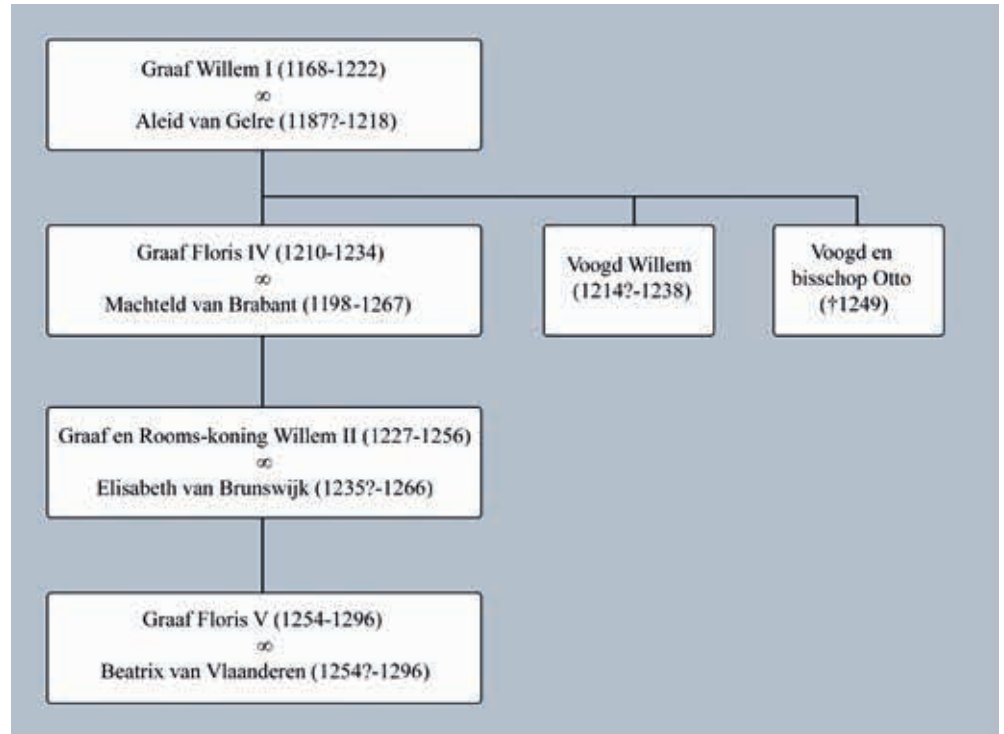
HOVEN MET JACHTFACILITEITEN

Hoewel het niet mogelijk is om op basis van de resten van het hof van Floris IV iets te zeggen over de jachtfaciliteiten aldaar, zijn er wel hoven binnen en buiten het graafschap Holland waarvan bekend is, of wordt vermoed, dat ze al in de dertiende eeuw werden gebruikt als uitvalsbasis voor de jacht. Zo bezaten de Brabantse hertogen verschillende huizen aan de rand van het Zoniënwood in de buurt van Brussel. Een hiervan was Bosvoorde, dat in 1270 werd vermeld als jachthuis (*domus venatorum*).⁵⁹ Vermoedelijk is dit een van de eerste vermeldingen van een jachthuis in de Lage Landen in schriftelijke bronnen. Al in de eerste helft van de dertiende eeuw zou kasteel Tervuren door Hendrik I (1165-1235) van Brabant zijn gebruikt voor de jacht. Op basis

van oorkonden valt op te maken dat hij hier vanaf 1221 regelmatig verbleef. In 1230 werd hier een woudmeester aangesteld, die zorg moest dragen voor het bos en wild. Ook werd in deze periode een deel van het naastgelegen abdijbos omheind om het wild te beschermen.⁶⁰ In Gelre kreeg graaf Reinald I (1255-1326) pas in de eerste helft van de veertiende eeuw de jachtrechten van de Veluwe in handen. Na overname van dit jachtgebied stelden de graven een aantal 'wildforsters' aan die hen moesten ondersteunen bij de jacht. Zij woonden op zogenaamde wildforstersgoederen, waarvan er op de Veluwe maar liefst twaalf hebben bestaan. Hoewel de graven van Gelre vermoedelijk al in de dertiende eeuw op de Veluwe bezittingen hadden, is het onduidelijk hoe deze eruit hebben gezien en welke relatie ze hadden met de grafelijke jacht.⁶¹

De aanwezigheid van de haag bij het hof van Floris IV doet vermoeden dat men zich hier waarschijnlijk ook al in de dertiende eeuw bezighield met het behoud van

10. Stamboom van de graven van Holland (en familieleden) die worden genoemd in dit artikel (auteur op basis van informatie uit Cordfunke 1987, noot 38)

de haag en de wildstand, al wordt dit nergens schriftelijk bevestigd. Waarschijnlijk werd in Holland de houtvesterij, die was belast met de jacht en het beheer van de grafelijke wildernissen, al in de dertiende eeuw opgericht. De eerste vermelding hiervan dateert uit 1314.⁶²

Binnen het graafschap zijn vermoedelijk de huizen Aelbertsberg en Vogelenzang gebruikt voor de jacht. Deze huizen, die op zo'n tien kilometer afstand van elkaar zijn gebouwd in de huidige gemeente Bloemendaal, waren een goede uitvalsbasis voor de jacht in de Haarlemmerhout. Vogelenzang werd waarschijnlijk pas in tweede helft van de dertiende eeuw door Floris V gesticht, Aelbertsberg mogelijk al begin twaalfde eeuw door Floris II (†1121). Aelbertsberg was zeker al aan het einde van de twaalfde eeuw een grafelijke verblijfplaats.⁶³ Archeologisch onderzoek lijkt te bevestigen dat de graven van Holland deze hoven gebruikten voor de jacht in de Haarlemmerhout. Zo is in twee waterputten uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw in Aelbertsberg een grote hoeveelheid botresten van paarden, runderen, gevogelte, wilde zwijnen en edelherten gevonden. De graaf was de enige die mocht jagen op roodwild.⁶⁴ Hoewel deze vondst wijst op jachtactiviteiten op Aelbertsberg, kunnen we niet stellen dat deze grafelijke verblijfplaats specifiek is gebouwd of gebruikt voor de jacht. Zo stelt J.W. Groesbeek, voormalig rijksarchivaris van Noord-Holland, dat Aelbertsberg moet hebben gefunctioneerd als bestuurscentrum vanwege de aanzienlijke hoeveelheid oorkondes die hier is opgesteld.⁶⁵ Het archeologische en schriftelijke bronmateriaal laat dus zien dat de graven het huis in Aelbertsberg zowel voor de jacht als voor officiële

zaken gebruikten. Opmerkelijk is dat Floris IV hier nooit oorkonden heeft uitgevaardigd. Het is niet duidelijk of en hoe frequent hij op deze verblijfplaats verbleef; mogelijk gebruikte hij liever zijn nieuwe hof in Den Haag.

CONCLUSIE

Den Haag dankt zijn naam aan de grafelijke jacht die hier vermoedelijk al vanaf de eerste helft van de dertiende eeuw heeft plaatsgevonden. De aanwezigheid van de grafelijke wildernis zal voor de graven een belangrijke reden zijn geweest om zich hier te vestigen. Of het de voornaamste reden was valt te betwijfelen, maar kasteel Tervuren en huis Bosvoorde laten zien dat er in de dertiende eeuw wel degelijk hoven in de buurt van (gedeeltelijk) in cultuur gebrachte wildernissen werden gebouwd met het oog op de jacht. Toch kunnen we niet spreken van een gespecialiseerde functie, omdat op het Binnenhof (en op Tervuren) ook oorkondes werden uitgevaardigd; de functies van jacht en representatie sloten elkaar niet uit. Opvallend is het gebruik van de term 'regale palacium' voor het bouwwerk dat rooms-koning Willem II na 1248 op het Binnenhof liet bouwen.⁶⁶ De term paleis werd vaak alleen gebruikt voor de hoofdresidentie van een vorst en impliceert dat de representatieve functie van het Binnenhof in ieder geval in de veertiende eeuw, maar mogelijk af vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw belangrijker was dan de jacht.⁶⁷ Wellicht kan de manier waarop het Binnenhof in veertiende-eeuwse rekeningen wordt aangeduid meer informatie geven over het Haagse hof als belangrijkste verblijfplaats in het Hollandse graafschap.

Van het hof van Floris IV is alleen de middelste kelder nog over; onvoldoende om van dit hof een reconstructie te maken. Over het Haagse hof van voor 1250 zijn dus meerdere hypothesen mogelijk. Daarbij is het vanwege zijn vroegtijdige dood in 1234 onzeker of alle bouwplannen van Floris IV zijn uitgevoerd. Op basis van het werk van Bangarter-Paetz kunnen we vaststellen dat de middelste kelder al in de periode van Floris IV

als kelder is gebouwd. Dit maakt een nieuwe definitie van het hof van Floris IV mogelijk, hoewel deze om meer nuchterheid vraagt dan het nostalgisch aanvoelende negentiende-eeuwse begrip jachthuis. Floris IV bouwde namelijk in ieder geval een kelder op het Haagse hof: 'En deze eenvoudige kelder, het werd later de toevallige oorzaak van het ontstaan van ons 's-Gravenhage.'⁶⁸

Mijn dank gaat uit naar Merlijn Hurx, Jan Kamphuis, Dorothée Koper-Mosterd en Corjan van der Peet voor hun suggesties en opmerkingen bij eerdere versies van dit artikel.

NOTEN

- 1 C.H. Peters, 'Het Kasteel "Die Haghe"', in: A.J. Servaas van Rooijen (red.), *Haagsch Jaarboekje voor 1894*, Den Haag 1894, 5-67, aldaar 37.
- 2 C.J. van der Peet en G.H.P. Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, 266-271.
- 3 J. de Riemer, *Beschrijving van 's-Gravenhage, behelzende deszelfs oorsprong, benaming, gelegenheid, uitgebreidingen, onheilen en luistre*, Delft 1730, 1.1, 3: 'En men kan dierhalven niet anders doen, als uit het geen zeker is, deszelfs onzekeren oorsprong by gissing na te speuren. De overleveringen brengen ten dien opzichte mede, dat de streek, waar in 's-Gravenhage gelegen is, voorheen t'eenemaal uit bosch en geest zoude bestaan hebben, en dat de Graaven door de aangenaamheid der plaatze gelokt, ook door overvloed van wild derwaarts als ter jacht genodigt, aldaar een jachthuis zouden hebben gezet, aan de noordzyde van het plein, dat tans de Plaats genaamt werd.' Overigens plaatst De Riemer het jachthuis van de graven niet op het Binnenhof maar op de daarvoor gelegen Plaats. H.F.G. Hundertmark en P.C. van der Heiden, *Grafelijke Zalen Binnenhof. Bouwgeschiedenis van het grafelijk hof met koningspalts*, Den Haag/Oss 2021, 14, 37, 40.
- 4 De geboorte- en sterfdatum van Jan Beke zijn onbekend. M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*, 's-Gravenhage 1981, 312. Mogelijk is hij dezelfde priester die in rekeningen uit 1344-1345 uit het klooster in Egmond wordt genoemd.
- 5 J. Beke, *Chronographia Johannis de Beke*, uitg. door H. Bruch, 's-Gravenhage 1973, 197. LXX(g).46-48, LXX(h).1-3: 'Idem rex gloriose receptus est infra comitatum Hollandie, qui et in Haga regale palacium construxit, ubi de causis arduis regni tribunale consistorium frequentavit. Civitates autem et castrens imperialis camere reddiderunt eidem benivole census regium, ita quod indeficienti thesauro suum exuberaret ghazofilacium.' Aan het eind van de veertiende eeuw werd de kroniek van Beke vertaald naar het Middelnederlands, deze versie staat bekend als *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*. Hierin staat dezelfde passage: J. Beke, *Johannes de Beke. Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, uitg. door H. Bruch, 's-Gravenhage 1982, 128. LXVI.290-295: 'Ende als dat ghedaen was, toech dese coninc in die graefscap van Hollant, daer hi harde blidelike ontfangen wert. Ende dede in die Haghe tymmeren een coninclic palaes, daer hi van hogen saken des rijcs te richten plach. Die stadlude ende die borchsaten gaven goedwillichlike den coninclichen tins ende brochten in des keisers camere, sodat sine camer overvloedich rike ende onendelic van scatte wert.'
- 6 B.J.L. de Geer van Jutphaas, *De kronijk van Holland*, Utrecht 1867, 99. 'De koning kwam na de kroning rechtevoert in Den Hage ende dede ontbieden verstandele wercluden om een coninclic palays aldaer te maken dat noch hudens dages die oude sael hief.' De geboorte- en sterfdatum van De Clerc zijn onbekend. J.M.C. Verbij-Schillings, 'Heraut Beyerens en de Clerc uten Laghen Landen', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 107 (1991), 23, 37-39. De kroniek van De Clerc wordt om stilistische redenen gedateerd tussen 1409 en 1417. Zo heeft hij delen van Beke's Middelnederlandse vertaling, gemaakt na 1393, overgenomen en putte hij rijkelijk uit de Hollands-Utrechtse versie van de *Hollantsche Cronike* van de Heraut Beyerens (†1414). De Heraut schreef zijn kroniek voor 25 mei 1409. De 'graaf Willem' aan wie de Clerc zijn kroniek heeft opgedragen moet Willem VI (1365-1417) zijn, wat betekent dat hij zijn werk heeft geschreven tussen 1409 en 1417.
- 7 J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. II: 1222-1256*, Assen/Maastricht 1986, zie resources.huygens.knaw.nl. 220-221, 626.
- 8 C. de Wit, 'Het ontstaan van het Haagse Binnenhof', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 53 (1954), 1-20, hier 9-10; M.A.A. van Veen, *Het grafelijk en stadhouderlijk hof Den Haag. Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*, Den Haag 2015, 64-65, 318-319.
- 9 E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 2005, 244.
- 10 F. Vogelzang en B. Olde Meierink, 'Jachtsloten, jachthuizen en jachtkamers', in: C. Gietman e.a. (red.), *De jacht. Een cultuurgeschiedenis van jager, dier en landschap*, Hilversum 2021, 199-200.
- 11 R. Peel, 'Anniversary 1: Crown of Delights', *Historic Gardens Review* 16 (2011), 17-18; J.M. Pérouse de Montclos en R. Polidori, *Les Châteaux du Val de Loire*, Parijs 1997, 122, 132-137.
- 12 R. Gruben en N. de Jong-Lambregts, 'Dwangburchten voor West-Friesland of een oostelijke kustgordel voor het graafschap Holland? De strategische overwegingen van Willem II (1227-1256)', *Archeologische Kroniek van Noord-Holland 2019*, Haarlem 2020, 225.
- 13 Vogelzang en Olde Meierink 2021 (noot 10), 200-201, 215.
- 14 A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*, Hilversum 2009, 344; L. Wessels, 'De jacht. Een cultuurhistorische inleiding', in: Gietman e.a. 2021 (noot 10), 14.
- 15 W. Rösener, 'Jagd, Rittertum und Fürstenhof im Hochmittelalter', in: W. Rösener (red.), *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter*, Göttingen 1997, 136-138.
- 16 M. Mostert, 'De graaf van Holland, het grafelijke hof en de hoven van de graaf (tot het einde van de 13e eeuw)', in: T. de Ridder e.a. (red.), *Graven in Holland. De hoven van de Hollandse graven tot het einde van de 13e eeuw in vergelijkend perspectief* (Westerheem, special 3, september 2014), 7-8.
- 17 De Ridder e.a. 2014 (noot 16), 270-271.
- 18 J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299. I*, 's-Gravenhage [etc.] 1971, 194-195.
- 19 J. G. Smit, 'De verblijfplaatsen van de graven van Holland en Zeeland in de late middeleeuwen', *Holland* 24 (1992), 113-114, 122-123.

- 20 K. Maylein, *Die Jagd. Bedeutung und Ziele. Von den Treibjagden der Steinzeit bis ins 21. Jahrhundert*, Marburg 2010, 470-477; H.W. Eckardt, *Herrschaftliche Jagd bäuerliche Not und bürgerliche Kritik*, Göttingen 1974, 59.
- 21 Vogelzang en Olde Meierink 2021 (noot 10), 200-201.
- 22 De Riemer 1730 (noot 3).
- 23 Kruisheer 1986 (noot 7); R.D. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam 1988, 292, 339.
- 24 Een tuin heette ook wel 'tun', wat omheining betekent; M.L.A.I. Philippa e.a., *Etymologisch woordenboek van het Nederlands. 4*, Amsterdam 2009, 433.
- 25 H. Renes, 'Wildparken in Nederland. Sporen van een oude vorm van fauna-beheer', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 23 (2005), 21-23.
- 26 E. Vogelaar, *Bosgeschiedenis van het Oude Duinlandschap in politiek, sociaal en economisch perspectief*, Delft 2012, 3-4.
- 27 P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van Waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570', in: T. de Nijs, *Geschiedenis van Holland. Deel 1: tot 1572*, Hilversum 2002, 109.
- 28 W.H. Zagwijn, 'Een landschap in beweging. De duinen van Holland sinds het Neolithicum', in: D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra en P.J. Woltering (red.), *Dynamisch landschap. Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Assen 1997, 111.
- 29 Gruben en De Jong-Lambregts 2020 (noot 12), 240; R. Rentenaar, 'De Nederlandse duinen in de middeleeuwse bronnen tot omstreeks 1300', *KNAG geografisch tijdschrift* XI (1977), 5, 368-369.
- 30 Beke 1973 (noot 5), 237. LXXV(c).9-15: 'Interea Florencius illustris comes harum tradicionum inscius paulo pridem excellentis edificii curiales mansiones sue preclara palacia contruxerat in Vogelensanc et in Haga, ubi cum proceribus et puellis infra silvarum frondosa latibula vel continuam venacionem dedit operam aut in armis militarem exercebat industriam.' Beke 1982 (noot 5), 152. LXXI. 78-82: 'Dese edele grave, die van deser verradenisse niet en wiste, die onlange daertevoren heerlike woningen ende pallase maecte in Haerlemre hout, dat der Voghele Sanc hiet, ende in Den Haghe, Daer hi mit joncheers ende mit joncfrouwen in der wildernisse des boschs stadelix te jaghen plach of in der wapen ridderliker manieren oeffeninghe hantierde.'
- 31 Kruisheer 1971 (noot 18), 52-53; Janse 2009 (noot 14), 344-345.
- 32 J. Buis, *Historia forestis. Nederlandse bosgeschiedenis. I*, Utrecht 1985, 14.
- 33 B. Vannieuwenhuyze en R. Rutte, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 stadplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden*, Bussum 2018, 324-325.
- 34 Buis 1985 (noot 32), 14-15.
- 35 G.J.W. Berkel en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie*, Utrecht 2006, 156-157.
- 36 C. Aurelius, *Die cronymycke van Hollandt Zeelandt ende Vrieslant*, Leiden (J. Severszoon) 1517, f. 168v; R.A. van der Spiegel, 'Over de naam 's-Gravenhage', *Hofvijver Magazine* 3 (2013). Vermeldingen van deze naam werden voor het eerst gebruikt buiten de stad, vermoedelijk was het een manier om verarring met andere plaatsnamen met 'haag' erin te voorkomen. Vroege voorbeelden zijn: Haga comitis, 1362; Des graven Hage, 1354; Ghreuenhagen, 1347.
- 37 M.C. van der Sman, 'Voorwoord', in: M. Keblusek en J.M. Zijlmans (red.), *Vorstelijk vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*, Den Haag 1997, 7.
- 38 Vogelzang en Olde Meierink 2021 (noot 10), 205.
- 39 Vogelzang en Olde Meierink 2021 (noot 10), 208.
- 40 C. Gietman, 'Jagen en Jachtrijden', in: C. Gietman en J. Jas (red.), *Biljoen. Kasteel - bewoners - landgoed*, Zwolle 2020, 295.
- 41 I.A. Nijhoff, *Geldersch Arkadia, of Wandeling over Biljoen en Beekhuizen*, Arnhem 1820, 5-6.
- 42 De Wit 1954 (noot 8), 11-14; P.J. van Breemen, 'Over een mogelijke oorsprong van die Haghe en Haagam-bacht', *Jaarboekje Die Haghe* 1950 (1950), 52.
- 43 Kruisheer 1986 (noot 7), 90-91, 489. 15 november 1229, Leiden. Dirk van Wassenaar verkoopt zijn rechten op de hof van wijlen vrouwe Meilendis aan graaf Floris IV, en doet daar ten overstaan van de mannen van de graaf afstand van; J. Kort, 'Meilendis en de hof van Den Haag', *Jaarboek Die Haghe* 2002 (2002), 12-23.
- 44 Mostert 2014 (noot 16), 9.
- 45 Van Breemen 1950 (noot 42), 80-81.
- 46 Kruisheer 1986 (noot 7), 98-100, 497. 19 februari 1230, Utrecht. Wilbrand, bisschop van Utrecht, neemt de kapel van Loosduinen, door graaf Floris IV en gravin Machteld afgestaan tot het stichten van een klooster, en ook het Cisterciënzerinnenconvent in zijn bescherming, bevestigt dit in zijn bezittingen, verleent het recht eigen priesters te hebben, zieken het oliesel te geven en leden van het convent en anderen te begraven, behoudens de rechten en de toestemming van hun parochiepriesters; en stelt het vrij van lasten.
- 47 M.M. Dahmeijer-Fousert, 'Wij Machteld, Gravin van Holland... Korte levensschets van Machteld van Brabant, echtgenote van graaf Floris IV, moeder van Willem II en grootmoeder van Floris IV', *Historisch Jaarboek Westland 1988*, Naaldwijk 1988, 75, 80-85; E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijks-politiek van de graven van het Hollandse Huis*, Zutphen 1987, 93. Machteld stichtte in 's-Gravenzande een parochiekerk, een begijnhof en vermoedelijk ook een gasthuis.
- 48 Van Veen 2015 (noot 8), 61.
- 49 Van Veen 2015 (noot 8), 60-61.
- 50 De kelder is namelijk gebouwd met een groter formaat baksteen dan elders is gebruikt in het complex; Van Veen 2015 (noot 8), 363. Baksteenmaten (lengte × breedte × dikte in centimeters) van de middelste kelder: zuidmuur 31-32 × 14,5-15 × 8-9 (10) en tienlagenmaat 100-101; westmuur 28-30 × 13-14 × 8 en tienlagenmaat 98; oostmuur (29) 31-32 × (13) 14,5-15 × (7,5) 8-9 en tienlagenmaat 95; Hundertmark en van der Heiden 2021 (noot 3), 37. Baksteenmaten: 29-30-31-31,5 × 14-14,5-15 × 8,5.
- 51 De Wit 1954 (noot 8), 9-11.
- 52 Hundertmark en van der Heiden 2021 (noot 3), 37-40.
- 53 J. Bangerter-Paetz, *Saalbauten auf Pfalzen und Burgen im Reich der Staufer von ca. 1150-1250*, Hannover 2007, 55, 299.
- 54 Bangerter-Paetz 2007 (noot 53), 56, 579-592, 615-628.
- 55 Bangerter-Paetz 2007 (noot 53), 134-141.
- 56 Bangerter-Paetz 2007 (noot 53), 38, 40-41. De kleinste zaalbouwen zijn volgens haar die in Gnandstein (7,5 × 18 meter), Eckartsburg (11 × 14,5 meter), Gutenfels (8 × 21,5 meter), Wildburg (9,5 × 18,5 meter) en Ulrichsburg (10 × 17/19 meter); De Wit 1954 (noot 8), 3. Middelste kelder (7,88 × 5,70 meter).
- 57 Bangerter-Paetz 2007 (noot 53), 149-150.
- 58 Kruisheer 1971 (noot 18), 7-8; Cordfunke 1987 (noot 47), 91-93.
- 59 Bosvoorde wordt vermeld in de opsomming van goederen die de bruidsschat vormden van Margaretha van Frankrijk (1254-1271), de toekomstige echtgenote van hertog Jan I van Brabant (1252/1254?-1294); A. Wauters, 'Suite à ma notice sur le duc Henri III de Brabant: les doctrines des hérétiques du XIIIe siècle, le duc Henri IV, les premières années de Jean Ier', *Bulletin de l'Académie royale des Lettres des Sciences et des Arts de Belgique* II, XL (1875), 370-374; A. de Bardzki-Granon, 'Dossier De Bezemhoek: een wijk tussen water en woud', *Erfgoed Brussel* 23-24 (2017), 33.
- 60 G. Berings, *Tervuren in de Middeleeuwen: aspecten van de Brabantse geschiedenis*, Tervuren 1984, 50.
- 61 K. Bouwer, *Voor profijt en genoegen: de geschiedenis van bos en landschap van de Zuidwest-Veluwe*, Utrecht 2008, 40-42, 59-58.
- 62 In dat jaar vermeldde graaf Willem III (1286?-1337) de houtvester van Haarlem in een oorkonde; G.H.C. Breesnee, *Inventaris van het archief van de Hout-*

- vesterij van Holland en West-Friesland, Den Haag 1924, 7; F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland. II*, Leiden 1754, 143.
- 63 J.W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland. Hun bewoners en bewogen geschiedenis*, Rijswijk 1981, 51-52; P. Hoekstra, *Bloemendaal: proeve ener streekgeschiedenis*, Wormerveer 1947, 34.
- 64 L.H. van Wijngaarden-Bakker, 'Adellijke status en dierenresten van Aelbertsberg te Bloemendaal', *Haarlems Bodemonderzoek* 20 (1986), 55-56.
- 65 Groesbeek 1981 (noot 63), 52-53. A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I: Eind van de 7e eeuw tot 1222*, 's-Gravenhage 1970, zie resources.huygens.knaw.nl. 590-591, 405. Juli 1220, Aelbertsberg. Tot deze oorkondes behoorden de huwelijksvoorwaarden van graaf Willem I en zijn tweede vrouw Maria van Brabant (†1260). Willem I gaf Maria bij wijze van bruidsschat de stad Dordrecht met de tol en andere opbrengsten, het ambacht van Poortvliet en Malland en de hof van Valkenburg, en bij wijze van morgengave de watermolens van de poort Zieriksee, de hooimannen van Schouwen en de buiten Holland wonende dienstlieden.
- 66 Beke 1973 (noot 5).
- 67 S. Thurley, *Houses of Power. The Places that Shaped the Tudor World*, Londen 2017, 16.
- 68 Aangepast citaat door auteur, zie Peters 1894 (noot 1).

J. VAN KESTEREN-LOK MA behaalde in 2020 cum laude haar Master Kunsten en cultuurwetenschappen aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Momenteel werkt zij voor het Atelier Rijksbouwmeester, waar zij onderzoek doet naar het Binnenhof als middeleeuws machtscentrum. Dit tweejarige onderzoeksproject zal in 2023 leiden tot een symposium en een publicatie.

A HUNTING LODGE IN THE HAGUE

IN SEARCH OF THE HAGUE COURT OF FLORIS IV

JUDITH VAN KESTEREN-LOK

Since 1730 the origins of The Hague and the Binnenhof have been traced back to a hunting lodge supposed to have been built by Count Floris IV (1210-1234). That 'hunting lodge of Floris IV' is the focus of this study. It explains, based on terminological research, why the Dutch term *jachthuis/jachtslot* is not applicable to the earliest phase of the Binnenhof since the term did not come into use until the nineteenth century, when the newly rich started to take up hunting. Besides, the thirteenth-century power structure was such that rulers travelled constantly around their dominions, and so the need for hunting lodges did not yet exist; every relocation provided fresh hunting grounds. It seems unlikely that there would have been residences for a specific function like hunting or formal entertaining as early as the thirteenth century; the one did not necessarily exclude the other.

This article explores the origins of the 'hunting lodge story'. The first mention of The Hague is in a charter dating from 1242. It refers to 'die Haga' (*haag*=hedge), meaning an enclosed area for hunting. According to the chronicler Jan Beke, Willem II of Holland (1227-1256) established a 'palace' in The Hague after being crowned King of Germany in 1248. So there was already a count's hunting ground in this area before then. At the beginning of the seventeenth century The Hague changed its name to 's-Gravenhage, presumably

because the aristocratic connotations (*graaf* = count) enhanced its status. The Hague had no city charter and consequently sought other ways of raising its profile. In subsequent centuries hunting, and the possession of a hunting lodge, was the preserve of the wealthy elite.

Seeking to redefine the Binnenhof's origins, I investigated whether the typological characteristics of hall construction in the thirteenth century matched those of the first phase of construction. In the event it proved difficult to reconstruct that initial construction phase since all that survives from the period is the middle basement below the Ridderzaal of the Counts' Chambers. A comparison with other residences showed that this space was originally also used for storage.

Comparative research into other courts within and beyond the County of Holland appears to confirm that from as early as the end of the thirteenth century there were houses that served chiefly as a base for hunting. One such was Bosvoorde, which was already designated a *domus venatorum* (hunting lodge) in 1270. The presence of the count's hunting ground suggests that the Binnenhof was in all likelihood also used for hunting, although not exclusively; official business was also conducted here. From 1248 onwards the Binnenhof's ceremonial function took precedence since the term 'palace' was almost always used for a principal residence.

'EEN FORSE GEVEL TUSSCHEN TWE E SLANKE TORENS GEVAT'

HET OORSPRONKELIJKE ONTWERP VAN DE WESTFAÇADE VAN DE GROTE ZAAL

PAULA VAN DER HEIDEN
EN HEIN HUNDERTMARK

- ▲ 1. De voorgevel van de Grote Zaal (Ridderzaal) (foto H. Hundertmark, 2020)
- 2. De Grote Zaal met de grotendeels ingebouwde westgevel. Herkenbaar zijn de schouderstukken tussen topgevel en torens. Links en rechts van de torens zijn de oorspronkelijke zijvleugels herkenbaar, met de nokrichting van het dak haaks op de Grote Zaal. De linkervleugel is hoger dan de rechter en is door jongere aanbouwsels grotendeels ingebouwd. Pentekening, vervaardiger onbekend, ca. 1670 (Haags Gemeentearchief)

De voorgevel van de Grote Zaal of Ridderzaal is het icoon van het Binnenhof (afb. 1). Met grote regelmaat verschijnt de gevel op het tv-scherm wanneer tijdens de journaals politieke items worden behandeld. Hierdoor is het misschien wel de meest bekende gevel van het land: een makkelijk herkenbaar en tevens imposant beeld dat wordt gevormd door de driehoekige topgevel tussen de twee karakteristieke torens of, zoals Arnold Ising het in 1879 verwoordde: 'een forse gevel tusschen twee slanke torens gevat'.¹

Dit indrukwekkende beeld was aan het einde van de dertiende eeuw ook exact wat de bouwheer voor ogen stond. Floris v bouwde omstreeks 1295 een monumentale zaal die qua grootte en vormgeving in Holland nog niet eerder was vertoond. De voorgevel, die een ware *Schauseite* vormt, is tijdens een recent uitgevoerd bouwhistorisch onderzoek onderwerp van nadere be-

studering geweest.² Dit onderzoek betrof de beide torens, waarvan de ouderdom en vormgeving in de literatuur meermalen zijn betwijfeld.³ Daarbij is geconstateerd dat de vormgeving van de topgevel als gevolg van de wijzigingen van de kap van de zaal in de tweede helft van de negentiende eeuw diverse keren is aangepast.

DE BOUW VAN DE GROTE ZAAL

Over het algemeen wordt de bouw van de Grote Zaal gedateerd in het laatste kwart van de dertiende eeuw en zodoende toegeschreven aan graaf Floris v. De datering varieert van 1275 tot 1295 en zijn gebaseerd op verschillende argumenten. Zo wordt onder meer de constructie van de kelders onder de Grote Zaal aangedragen, en de persoon van Gerard van Leyden die als bouwmeester en als financieel verantwoordelijke voor

de bouw wordt beschouwd.⁴ Aangezien Van Leyden in 1289 overlijdt, zou de bouw daarvoor moeten hebben plaatsgevonden.⁵ Daarnaast spelen het afzien van de Schotse troon door Floris v en vergelijking met Engelse architectuur bij de datering een rol.⁶ Via zijn betovergrootmoeder, de Schotse prinses Ada, kon Floris namelijk aanspraak maken op de Schotse troon. Wanneer deze in 1291 vacant komt, dient hij zich als een van de dertien pretendentes aan. In eerste instantie denkt Floris door zijn goede relatie met de Engelse koning Edward I een kans te maken, maar deze heeft een duidelijke voorkeur voor een andere pretendent. Floris trekt in 1292 zijn claim in en zou daarvoor een afkopsom hebben ontvangen.⁷ Reeds aan het begin van de vijftiende eeuw wordt gesteld in de kroniek van de 'Clerc uten Laghen Landen' dat hij dit bedrag vervolgens zou hebben besteed aan de bouw van de Grote Zaal en de kapel: 'ende deden maken, overmits des gelts wille, dat hi hadden vanden rijck van Scotlant, die hoge zael ende die capelle in die Hage'.⁸

Vanwege zijn Engelse reizen en de goede verstandhouding met koning Edward I is wel verondersteld dat Floris v de Westminster Hall in Londen heeft gekend en als voorbeeld heeft gesteld voor zijn eigen Grote Zaal.⁹ Een andere bron van inspiratie voor het bouwen

van de zaal met zijn open houten kapconstructie zijn mogelijk de 'halls' van de Engelse kastelen geweest, die Floris tijdens zijn reizen ongetwijfeld heeft bezocht. In het laatste kwart van de dertiende eeuw komt hier namelijk het type hall voor met een ruimte-overspannende kapconstructie. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de Baron's Hall van Peshurst Place met een kapconstructie die vergelijkbaar is met die van de Grote Zaal. Deze hall dateert weliswaar uit het begin van de veertiende eeuw, maar ze wordt gezien als het type dat aan het einde van de dertiende eeuw wordt geïntroduceerd.¹⁰ Tegelijkertijd worden ook in de Nederlanden dergelijke grote ongedeelde zalen met een open kapconstructie gebouwd, zoals de centrale ziekenzaal van het Janshospitaal in Brugge (1234 +/- 6 jaar) en het Bijloke-hospitaal in Gent (1251-1255).¹¹

DE AANPASSINGEN AAN DE TOPGEVEL

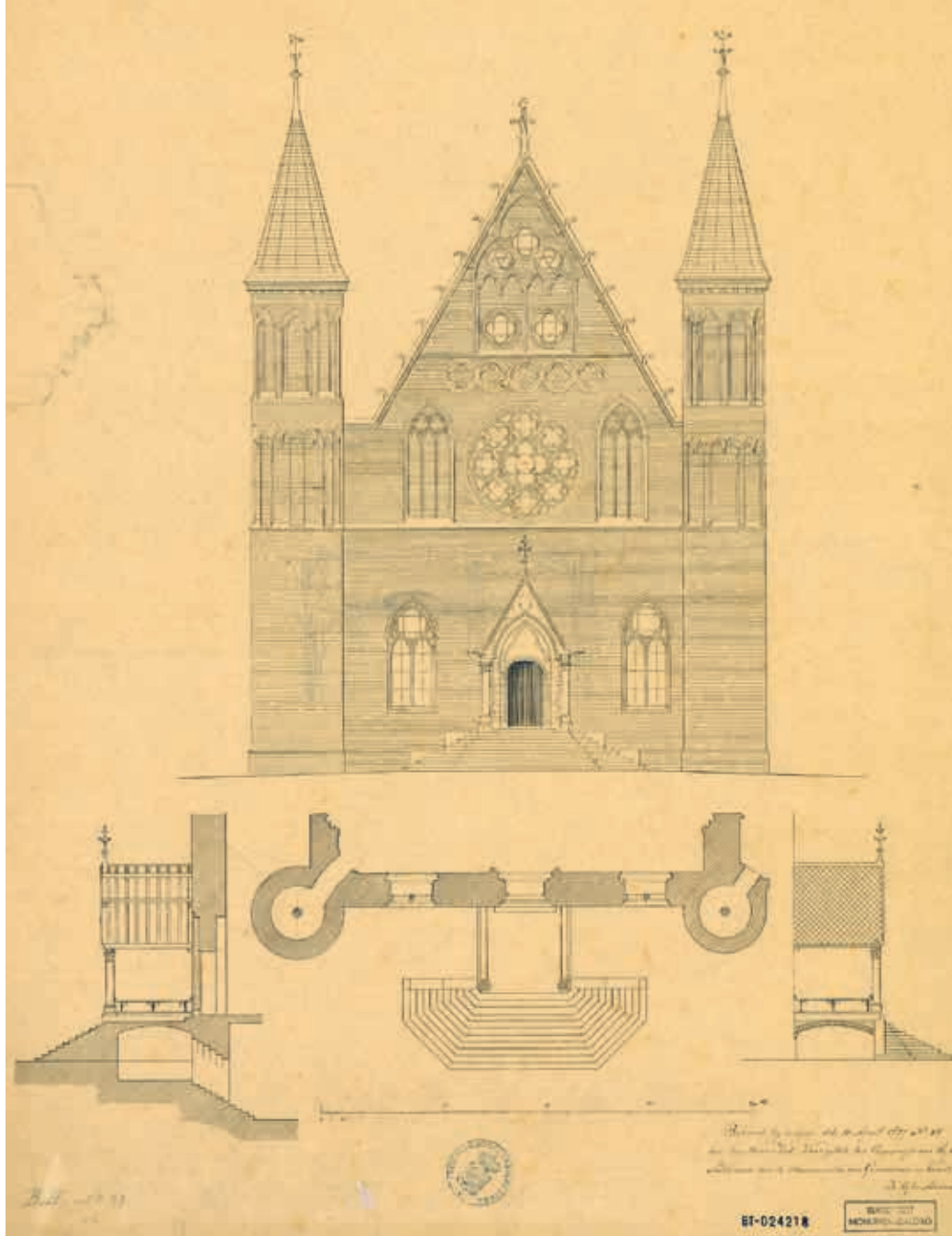
De monumentaliteit van de Grote Zaal uit zich niet alleen in de afmetingen van de ongedeelde zaal met zijn indrukwekkende kapconstructie, maar ook in de voor-gevel die met zijn twee torens het beeld van een 'westwerk' oproept.¹² De nissenarchitectuur in de topgevel en torens, het roosvenster en de oorspronkelijk aanwe-

3A. De westgevel van de Grote Zaal in 1860, met de in 1814 aangebrachte tracering van met lood bekleed hout in de twee spitsboogvensters en het roosvenster. De topgevel vertoont de oorspronkelijke steile topgevellijn, die aansluit op de originele kapconstructie. Alleen de schouderstukken zijn opgehoogd (Haags Gemeentearchief)

3B. De topgevel in 1865, na vervanging van de houten kapconstructie uit 1295 door een gietijzeren constructie door rijksbouwmeester Rose in 1861. Omdat deze nieuwe kapconstructie een andere dakhelling heeft, is de topgevel daarop aangepast door het aanbrengen van nieuw metselwerk in een afwijkende baksteen, dat vrij grof is ingetand in het originele middeleeuwse metselwerk (Haags Gemeentearchief)

4. Tekening restauratievoorstel westgevel Grote Zaal uit 1877. De torens krijgen een nieuwe bekroning en de entree een voorportaal met bordes-trap. Het roosvenster en de twee spitsboogvensters worden voorzien van natuurstenen traceringen, evenals de spitsboognissen links en rechts van het roosvenster (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

zige spitsboogvensters aan weerszijden van de entree relateren de gevel qua vormgeving enigszins aan een kerkelijke gevel. Hoewel wat betreft het interieur verwantschap aantoonbaar is met Engelse halls en Vlaamse hospitaalzalen, lijkt de profane voorgevel van de Grote Zaal met zijn westwerkuitstraling uitzonderlijk.

De gevel heeft zijn authentieke uitstraling grotendeels behouden, maar er is toch sprake van enkele wijzigingen als gevolg van de negentiende-eeuwse interventies aan de kap van de zaal. De vervanging van de originele kapconstructie door een gietijzeren constructie met zinken dak in 1861 door rijksbouwmeester W.N. Rose (1801-1877) had ingrijpende gevolgen voor de westgevel. Foto's die dateren van voor de wijziging van de oorspronkelijke kap tonen een grotendeels gaaf bewaarde topgevel waaraan slechts de natuurstenen lijst met hogels ontbreekt.¹³ De gevel sloot in dit geval nauw aan op het leidak. De aansluiting tussen

gevel en torens is in de loop der tijd omhooggebracht, waardoor schouderstukken zijn ontstaan, die op zeventiende-eeuwse schilderijen al zichtbaar zijn (afb. 2). Bij de vernieuwing van de kap is het muurwerk van de zijgevels ongeveer vijf meter omhooggebracht (van elf tot circa zestien meter), waardoor de daklijn is gewijzigd. Als gevolg van de minder steile dakhelling moest het muurwerk van de voorgevel (en achtergevel) worden aangepast aan de nieuwe daklijn. Het nieuwe metselwerk is vrij grof in het bestaande muurwerk ingetand. Naar de onderzijde van de topgevel neemt het nieuwe metselwerk in breedte toe, zodat de schouderstukken naar de torens aanzienlijk worden versmald. Bij de zuidwestelijke toren is de breedte van het schouderstuk vrijwel nihil. De westgevel geeft na deze majeure ingreep een gehavend beeld, dat blijkens de foto's tot de restauratie van de gevel in 1877-1880 blijft bestaan (afb. 3).

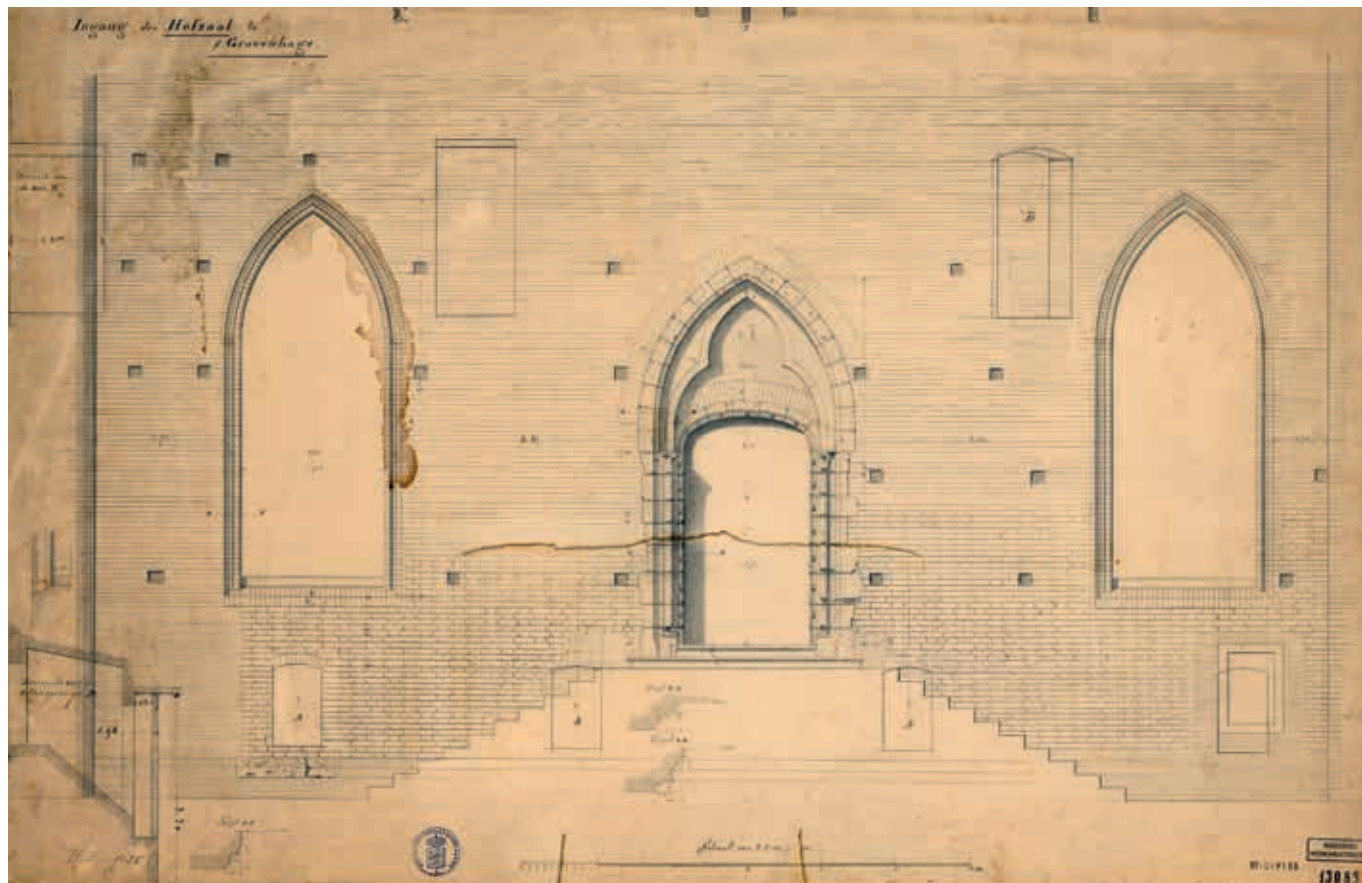
Een tekening uit 1877 geeft de geplande herstelwerkzaamheden voor de westgevel in grote lijnen weer (afb. 4). Getracht werd het middeleeuwse beeld te verbeteren door het metselwerk uit 1861 te vervangen door bakstenen van middeleeuws formaat en de topgevel af te werken met een lijst met hogels en een dubbele kruisbloem als bekroning. Vanwege de in 1861 aangepaste dakhelling is de topgevel echter forser dan de oorspronkelijke middeleeuwse versie, waardoor het niet mogelijk was de schouderstukken op de oorspronkelijke hoogte terug te brengen.

De vijf ronde nissen in de top worden voorzien van vier- en driepassen met glas-in-lood. In de spitsboognissen worden zoals op de tekening aangegeven natuurstenen traceringen aangebracht, die hier echter nooit zijn geweest. Ook het roosvenster krijgt de huidige natuurstenen tracering. Vervolgens worden in het benedendeel van de gevel nieuwe traceringen in de spitsboogvensters aangebracht en wordt de originele natuurstenen entree-omlijsting van Doornikse steen geheel vernieuwd en voorzien van een portaal met trap voor de entree (afb. 5).

Tenslotte worden de torens gerestaureerd waarbij de zestiende-eeuwse bekroningen worden vervangen (afb. 6). De nieuwe spitsen die op de ontwerp-tekening identiek zijn, verschillen in de uitvoering om onbekende redenen van elkaar. De noordwesttoren behoudt daarbij zijn achthoekige opbouw met achzijdige spits, terwijl de zuidwesttoren een ronde spits krijgt.¹⁴

Na de voltooiing van de restauratie van de westgevel duurt het nog twintig jaar voordat het gehele complex van de Grafelijke Zalen wordt gerestaureerd. De reconstructie van de oorspronkelijke kap, die dankzij een opmeting uit 1859 kon worden uitgevoerd, had overigens wel gevolgen voor de in 1880 gerestaureerde westgevel, die men toen noodgedwongen liet aansluiten op de nieuwe, minder steile dakhelling uit 1861. In 1900 wordt echter gekozen voor een cosmetische aanpak. Er vindt slechts een geringe correctie plaats van de daklijst door deze meer te laten stroken met de steile dakhelling van de gereconstrueerde middeleeuwse kapconstructie. Zo wordt de linker (noordelijke) daklijst gewijzigd door de topgevellijn aan de bovenzijde iets naar buiten te brengen, zodat het bestaande schou-

5. Documentatietekening van de entreepartij van de westgevel van de Grote Zaal uit ca. 1875. Weergegeven is de in Doornikse steen uitgevoerde entree uit 1295, die wordt geflankeerd door spitsboogvensters. Deze spitsboogvensters zijn in 1814 geconstrueerd door de bouwkundige voor de landsgebouwen A. Noordendorp, nadat Lodewijk Napoleon de aanbouwen tegen de westgevel had laten verwijderen. De geprofileerde dagkanten van deze vensters zijn in een kleinere maat baksteen uitgevoerd dan het originele in Vlaams verband uitgevoerde baksteenwerk (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

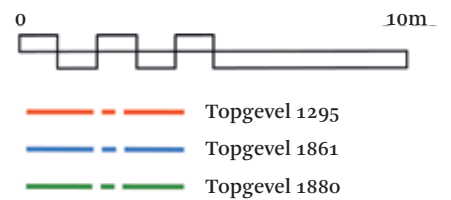
6. De westgevel van de Grote Zaal gedurende de afrondende restauratiewerkzaamheden in 1880. De gerestaureerde 'middeleeuwse' geveltop volgt de daklijn van de gietijzeren kapconstructie uit 1861. Hierdoor heeft de topgevel een groter bouwvolume gekregen en heeft de gevellijn een flauwere helling dan de oorspronkelijke middeleeuwse topgevel (Haags Gemeentearchief)

derstuk gehandhaafd kan blijven. Aan de rechterzijde wordt de topgevellijn aan de onderzijde iets naar binnen geschoven, waardoor een 'volwaardig' schouderstuk ontstaat, als pendant van het linker schouderstuk.¹⁵ Al met al is de huidige topgevel forser uitgevoerd dan de oorspronkelijke middeleeuwse gevel, waarvan geveltop en daklijn dichter op elkaar lagen en de oorspronkelijke schouderstukken op een beduidend lager niveau waren toegepast (afb. 7).

De wijzigingen in de benedenzone van de voorgevel, waarbij de spitsboogvensters werden vervangen door kruiskozijsen, hebben het profane karakter van de gevel versterkt. De aanwezige spitsboogvensters zag de Commissie van Advies in 1900 als een latere wijziging en deze werden daarom vervangen door kruisvensters. De vormgeving van deze kruisvensters was gebaseerd op de vrijgelegde veertiende-eeuwse kruisvensters in de zijgevels van de Grote Zaal.¹⁶

7. Westgevel van de Grote Zaal. Met streepstippellijnen zijn de drie verschillende gevellijnen aangeven die voorafgaan aan de huidige in 1900 tot stand gekomen topgevellijn (tekening H. Hundertmark, 2021)

DE POSITIE VAN DE WESTELIJKE TORENS

Opvallend onderdeel van de voorgevel zijn de beide torens aan weerszijden. Vanwege hun asymmetrische positie en het verschil in maatvoering is gesuggereerd dat ze niet gelijktijdig met de Grote Zaal zouden zijn gebouwd.¹⁷ Zo verstoort de grotere diameter van de noordwestelijke toren de symmetrie van deze belangrijke *Schauseite* van de Grote Zaal.

Wat betreft de grootte van de weststorens blijkt dat de interne diameter bij beide torens gelijk is (circa 2,70 m) en dat de grotere diameter van de gevellijn van de noordwestelijke toren wordt veroorzaakt door zwaarder muurwerk. Dit hangt samen met het feit dat deze toren de functie van traptoren heeft en mogelijk ook die van klokkentoren. Vanwege de oplegging van de stenen treden van de spiltrap in het muurwerk van de toren is dit laatste zwaarder uitgevoerd.¹⁸ De spiltrap reikt tot het niveau van het tafelment en ontsluit achtereenvolgens de grote kelder onder de Grote Zaal, de Grote Zaal en de bel-etage van de noordelijke zijvleugel, het vertrek op de verdieping van deze vleugel en de gang in de westgevel die leidt naar de zuidwesttoren, om uiteindelijk op het niveau van het tafelment te komen. De galerij of gang in de dikte van de westgevel van de Grote Zaal geeft toegang tot de verdieping van de zuidwestelijke toren. Deze toren geeft namelijk alleen toegang tot de kelder, de Grote Zaal en de bel-etage van de zuidelijke zijvleugel.

Mogelijk is de positie van de noordwestelijke toren mede ingegeven door de functie van klokkentoren. Het is niet duidelijk of deze functie oorspronkelijk was voorzien, maar in archiefstukken wordt in 1366 al melding gemaakt van een klok met uurwerk.¹⁹

DATERING VAN DE TORENS

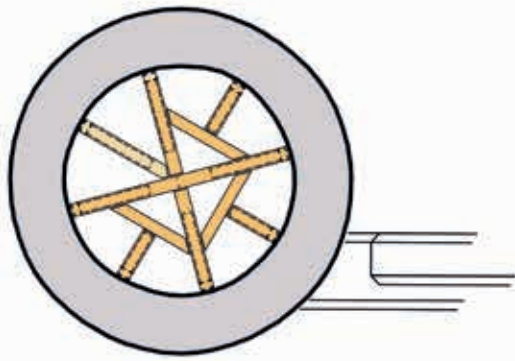
Het lijkt erop dat symmetrie van de westgevel voor de bouwers niet essentieel was. Niet alleen verschillen de torens in maatvoering en positie van elkaar, ook zijn de als oorspronkelijk bestempelde zijvleugels tegen de torens verschillend in hoogte geweest (afb. 2). In de literatuur bestaat daarom twijfel over de vraag of de torens gelijktijdig met de Grote Zaal zijn gebouwd en of ze oorspronkelijk mogelijk lager zijn geweest en op een later moment zijn opgehoogd.²⁰ Om hierop een antwoord te kunnen geven, zijn in 1998 de twee eikenhouten tafelmenten van de torens dendrochronologisch onderzocht. Zo kon de kapdatum van het hout en daarmee de bouwdatum van de torens worden bepaald.²¹ Deze tafelmenten vormen een soort ankerconstructie (houten raamwerk) in de top van de torens en droegen de oorspronkelijke torenspitsen.²² Het onderzoek heeft twee specifieke dateringen opgeleverd. De houtmonsters van de muurstijlen hebben als jongste datering bij de noordwestelijke toren 1288 +/- 6 jaar en bij de zuidwestelijke toren 1289 +/- 6 jaar en wijzen op een bouwdatum rond 1295.²³ Opmerkelijk is echter de

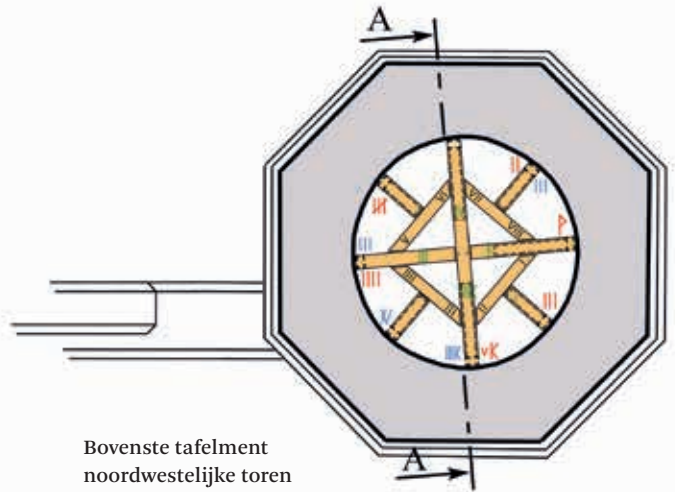
8. Bovenste horizontale raamwerk van het tafelment in de noordwestelijke toren van de Grote Zaal. Op de balken zijn getrokken telmerken herkenbaar. Het in eikenhout uitgevoerde tafelment is in 1295 tot stand gekomen en droeg oorspronkelijk de torenspits (foto H. Hundertmark, 2021)

laatzeventiende-eeuwse datering van de korbelen in beide torens, namelijk 1693 +/- 6 jaar en 1696 +/- 6 jaar.²⁴ Deze dateringen van het korbeelhout hebben geleid tot het idee dat er vermoedelijk sprake is van hergebruikt hout en dat de muurstijlen mogelijk hergebruikte sporen zijn van de monumentale kapconstructie van de Grote Zaal.²⁵ Een contradictie vormen echter de gedocumenteerde telmerken op deze onderdelen, bestaande uit getrokken merken die voorkomen vanaf het eind van de dertiende eeuw tot de overgang naar gehakte telmerken in de zestiende eeuw (afb. 8).²⁶

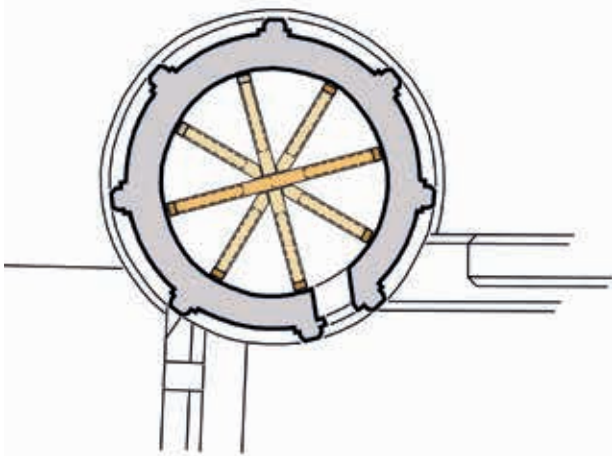
Vanwege het ontbreken van een eenduidige datering is recent nieuw onderzoek gedaan naar bouwhistorische kenmerken als telmerken en de toepassing van oorspronkelijk dan wel hergebruikt hout (afb. 9 en 10). Beide tafelmenten staan op een balklaagconstructie en hebben een hoogte van circa 5,50 meter en een diameter van circa 2,70 meter.²⁷ Het horizontale raamwerk in de top steunt op acht muurstijlen met korbelen. De balken van dit raamwerk zijn opgelegd en ingekeept (loefverbinding) in een rondlopende muurplaat, die in het oorspronkelijke metselwerk van de ronde torengewel is opgenomen (afb. 11).²⁸ De muurstijlen van het tafelment zijn halverwege gefixeerd door een tweede horizontaal raamwerk met korbelen. Dit raamwerk is tussen de doorlopende muurstijlen aangebracht en wijkt in uitvoering af van het raamwerk op de top. Bij het onderste raamwerk komen de balken in een 'knoop' samen, terwijl in het bovenste vier van de acht balken aansluiten op schoren. Van het tafelment van de noordwestelijke toren zijn de telmer-

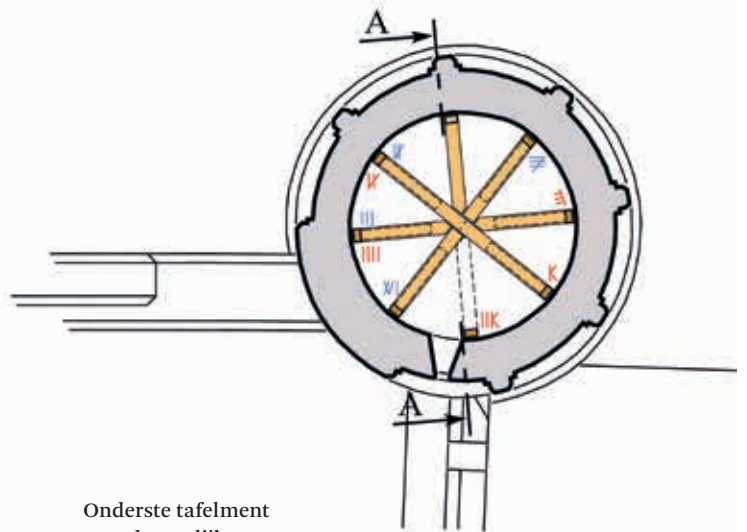
Bovenste tafelment
zuidwestelijke toren

Bovenste tafelment
noordwestelijke toren

Onderste tafelment
zuidwestelijke toren

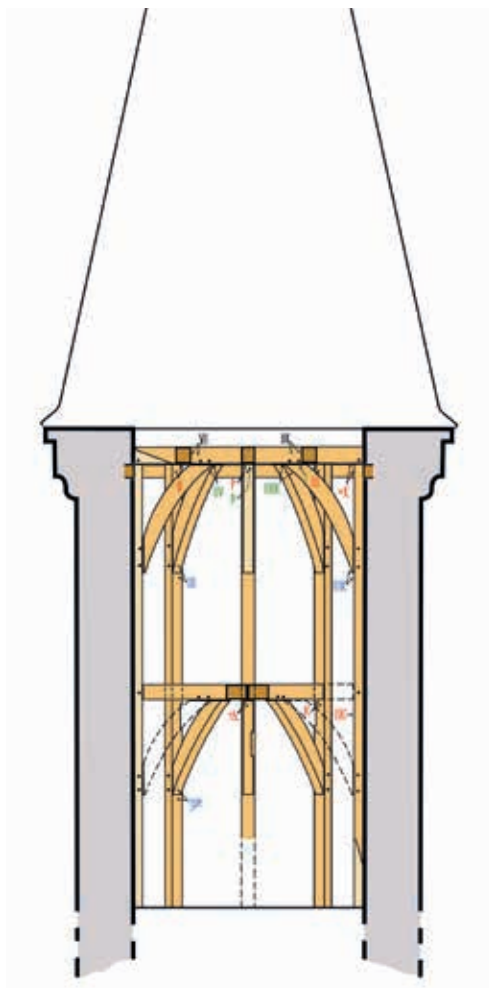
Onderste tafelment
noordwestelijke toren

- Muurwerk
- Eiken
- Grenen

- vK Getrokken telmerk op de bovenzijde stijl en horizontale balk
- IIIK Getrokken telmerk op stijl en onderzijde korbeel
- IIK Getrokken telmerk op horizontale balk en bovenzijde korbeel
- VI Getrokken telmerk op zijkant horizontale balk en schoor

9. Plattegronden van de bovenste geleding van de zuidwestelijke en noordwestelijke toren van de Grote Zaal met het bovenste en onderste horizontale raamwerk van het tafelment. In kleur de verschillende telmerkreeksen en houtsoorten (tekening H. Hundertmark, 2021)

- Muurwerk
- Eiken
- Grenen

- vK Getrokken telmerk op de bovenzijde stijl en horizontale balk
- IIIK Getrokken telmerk op stijl en onderzijde korbeel
- IIK Getrokken telmerk op horizontale balk en bovenzijde korbeel
- VI Getrokken telmerk op zijkant horizontale balk en schoor

10. Verticale doorsnede van de bovenste geleding van de noordwestelijke toren van de Grote Zaal met de doorsnede van het tafelment. In kleur de verschillende telmerkreeksen en houtsoorten. Het eikenhout is oorspronkelijk hout uit 1295 en het grenenhout betreft restauratiewerk (tekening H. Hundertmark, 2021)

ken gedocumenteerd, van de andere toren was dit vanwege de slechte bereikbaarheid niet mogelijk.

Bij het tafelment in de noordwestelijke toren is sprake van twee reeksen telmerken. Een reeks getrokken telmerken is aangebracht op de muurstijlen en bijbehorende korbelen en balken van het raamwerk. Een tweede doorlopende reeks getrokken merken zien we alleen op de horizontale balken van het bovenste raamwerk. Opvallend is dat de doorlopende muurstijlen bij het onderste horizontale raamwerk nogmaals zijn gemerkt met een iets afwijkende reeks. Deze zijn tevens op de bijbehorende korbelen en balken van het raamwerk aangebracht. Het houtwerk voor het onderste en het bovenste raamwerk kan op deze manier van elkaar worden onderscheiden. Zo is een stijl met bijbehorende balk van het bovenste raamwerk gemerkt met vK en bij het onderste raamwerk met IIIK, of boven met III en onder met K. Er is dus niet sprake van een doorlopende reeks telmerken of telmerken met richtingsmerken, maar van het merken van 'korbeelstellen' met als bijzonderheid een onderscheid tussen boven en onder zoals bij kapspanten of sporenparen met een onderscheid tussen links en rechts. De korbelen met bijbehorende balk en stijl hebben eveneens afwijkende telmerken voor een onderscheid tussen de onder- en bovenkant van het korbeel, vanwege het feit dat de korbelen ook aan de onderzijde zijn gepend en getoogd in

11. Detail van het bovenste horizontale raamwerk van het tafelment in de noordwestelijke toren van de Grote Zaal. De balken van dit raamwerk zijn opgelegd en ingekeept in een rondlopende muurplaat. Deze muurplaat heeft dezelfde ronding als het gevelmetselwerk van de ronde torengewel (foto H. Hundertmark, 2021)

12. Detail van het eikenhouten tafelment in de noordwestelijke toren van de Grote Zaal. Op de bovenzijde van het korbeel en de onderzijde van de balk van het bovenste horizontale raamwerk is het getrokken telmerk IIIIK aangebracht (foto H. Hundertmark, 2021)

plaats van gespijkerd. Op de stijl met het merk vK is op de onderzijde van het korbeel en stijl het merk IIIK aangebracht en op de bovenzijde van het korbeel en balk van het horizontale raamwerk IIIIK (afb. 12). Bij het onderste raamwerk komt aan de onderzijde van de korbelen eveneens een reeks telmerken voor. Of de bovenzijden van de korbelen hier ook telmerken hebben gehad, kon helaas niet worden vastgesteld.

De tweede reeks is toegepast op de schoren van het horizontale raamwerk in de top en is gemerkt I tot en met VIII. Deze merken dienen om de schoren correct te laten aansluiten op de doorlopende balken van het raamwerk. Op deze doorlopende balken zijn overigens de bijpassende merken van de schoren aangebracht, bijvoorbeeld merk IIII op de schoor en op de zijkant van de doorlopende balk. Aan de andere zijde van deze doorlopende balk staat het merk v met op de aansluitende schoor v, et cetera. Vanwege de afwijkende constructie van het onderste raamwerk was deze extra reeks telmerken niet nodig, omdat de schoren hier achterwege zijn gebleven.

Het tafelment van de zuidwestelijke toren is slecht bereikbaar, waardoor het niet mogelijk bleek de telmerken in kaart te brengen. Daarom wordt hier teruggegrepen op de waarneming die is uitgevoerd tijdens het dendrochronologisch onderzoek van 1998.²⁹ Bij dit tafelment is veel van het oorspronkelijke eikenhout vervangen door grenenhout, waarna niet meer kon worden vastgesteld of hier ook sprake is van het merken van korbeelstellen en of er verschillende reeksen telmerken ter onderscheiding van boven en onder zijn toegepast.

De wijze van merken van een tafelment met een aparte reeks telmerken voor het verticale en het horizontale raamhout is gebruikelijk. Typerend is dat aparte merken zijn toegepast ter onderscheiding van het bovenste en onderste horizontale raamhout. Bijzonder daarentegen is dat bij de twee tafelmenten in de westelijke torens sprake is van het merken van korbeelstellen in plaats van een reeks telmerken met richtingsmerken. Bovendien is het uitzonderlijk dat bij de korbelen aparte telmerken ter onderscheiding van boven en onder zijn aangebracht, en dat deze reeks telmerken losstaat van de reeksen op het horizontale raamhout en de verticale stijlen. De reden hiervoor is dat de korbelen aan de boven- en onderzijde zijn gepend en getoogd. Deze combinatie van onder en boven pennen en togen en het extra merken van korbelen is uniek en getuigt van een hoge ouderdom. Bij jongere constructies zijn korbelen veelal aan de onderzijde gespijkerd en zijn extra telmerken overbodig.

Vervolgens is gekeken naar de gebruikelijke kenmerken die duiden op hergebruikt hout, zoals functieloze pen- en toognagelgaten, pengaten die te groot zijn of zijn gewijzigd voor aansluiting met nieuwe, vaak kleinere pennen en ‘verweesd’ ogende telmerken zonder enige relatie met de huidige constructie. Deze kenmerken zijn niet aangetroffen. Dat deze balken zijn aangebracht tijdens de bouw van de torens en niet later, blijkt uit het feit dat de balken van de tafelmenten zijn opgelegd en ingekeept in de rondlopende muurplaat die in het oorspronkelijke metselwerk van de ronde torengevel is opgenomen.

De combinatie van bouwhistorische kenmerken, de reeksen telmerken en de eenduidigheid van de dendrochronologische dateringen in het laatste kwart van de dertiende eeuw, roept vragen op over de datering van de korbelen in beide torens van 1693 +/- 6 jaar en 1696 +/- 6 jaar. Ook de datering met een uitschieter naar 1746 +/- 6 jaar wringt, waardoor kan worden getwijfeld aan een correcte datering en de keuze voor de vergelijkingscurven waaraan de datering is gerelateerd.³⁰

In samenhang met de thermoluminescentiedatering van de baksteenmonsters van de Grote Zaal die uitkomt op 1352 +/- 65 jaar, kan worden gesteld dat de jongste dertiende-eeuwse dendrochronologische dateringen van 1288 +/- 6 jaar en 1289 +/- 6 jaar aantonen dat de torens gelijktijdig met de Grote Zaal zijn gebouwd.³¹ Bij recent archeologisch onderzoek waarbij de funderingsvoet van de noordwestelijke toren en de aansluitende fundering van de westgevel van de Grote Zaal zijn vrijgelegd, is gebleken dat het oorspronkelijke metselwerk van de toren en de westgevel onlosmakelijk in verband zijn gemetseld en dus gelijktijdig tot stand zijn gekomen.³²

CONCLUSIE

Uit vergelijking van historische foto's uit het einde van de negentiende eeuw is gebleken dat de topgevel van de Grote Zaal tijdens twee restauratiecampagnes flink is aangepakt. Bij de verhoging van de kap in 1861 moest de gevellijn worden aangepast. Deze verhoging is bij de restauratie van 1877-1880 ten dele ongedaan gemaakt, gevolgd door de restauratie in 1900 waarbij de topgevel opnieuw is gecorrigeerd om zoveel mogelijk de oorspronkelijke situatie te benaderen. Bij het recente bouwhistorisch onderzoek zijn de datering en oorspronkelijke hoogte van de twee torens van de westgevel van de Grote Zaal onderzocht. In tegenstelling tot de veronderstelling dat de torens niet tot de oorspronkelijke opzet behoorden of later zouden zijn voltooid, is vastgesteld dat de torens gelijktijdig met de zaal zijn gebouwd. De dendrochronologische datering in combinatie met het voor de dertiende eeuw kenmerkende telmerksysteem en het feit dat de balken van de tafelmenten zijn opgelegd en ingekeept in de muurplaat van het oorspronkelijke metselwerk van de torengevels, wijzen erop dat de torens toentertijd al de huidige hoogte hebben gekregen.

NOTEN

- 1 A. Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage in plaat en schrift*, De Groote Zaal, 's Gravenhage 1879, 1.
- 2 H.F.G. Hundertmark en P.C. van der Heiden, *Grafelijke Zalen Binnenhof, Bouwgeschiedenis van een grafelijk hof met koningspals*, rapport, Oss/ Den Haag 2021, 23-33.
- 3 E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', *Holland*, december 1978, 313-328; A.J.J. Mekking, 'De Grote Zaal van Floris v te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: W. van Anrooij e.a., *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, 65-90.
- 4 Voor de constructie van de kelders, zie Ising 1879 (noot 1), Het Hof van Holland, 2. Ising rekent de twee kelders tot de bouwfase van Floris v.
- 5 F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Bouwkunst*, deel 1, 's-Gravenhage 1928, 481-483. De Grote Zaal zou circa 1275 zijn ontworpen door Gerard van Leyden; Mekking 1991 (noot 3), 76-78.
- 6 Mekking 1991 (noot 3), 76-78.
- 7 E.H.P. Cordfunke, *Een Hollands-Schots avontuur 1291-1292*, Utrecht 2005.
- 8 B.J.L. de Geer van Jutphaas (red.), 'Kronijk van Holland van een ongenoemde geestelijke (gemeenlijk geheeten kronijk van den clerck uten laghen landen bi der see)'. *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht*, nieuwe reeks no. 6, 1867, 133.
- 9 Mekking 1991 (noot 3); Cordfunke, 2005 (noot 7). De oorspronkelijke overkapping van Westminster Hall was vermoedelijk niet ruimteoverspannend, maar bestond aanvankelijk uit een tweebeukige kapconstructie die in het midden werd ondersteund door een reeks zuilen.
- 10 H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940* (Bouwtechniek in Nederland; 2), Delft 1989, 89; Janse noemt als Engels voorbeeld van een kromstijlgebint Sutton Courtenay Abbey; A. Emery, *Greater medieval houses of England and Wales*, deel III, Cambridge 2006, 386-394 (Penshurst); voorbeelden van dertiende-eeuwse kapconstructies van halls: Emery 2006, deel II, 574-576 (Stokesay, 1285); M. Hislop, *Approaches to Castle Design and Construction in the Middle Ages*, Barnsley 2016, 45-46 (Ludlow Castle, eind dertiende eeuw).
- 11 P. Hoffsummer (red.), *Roof Frames from the 11th to the 19th Century. Typology and Development in Northern France and in Belgium*, Analysis of CRMH Documentation, Turnhout 2009, 192-193 en 270-272.
- 12 De kapconstructie van de Grote Zaal heeft een overspanning van 18 meter; de zalen van het Bijloke-hospitaal te Gent en het Janshospitaal te Brugge hebben een breedte van respectievelijk 16 en 12,60 meter; K. Atzbach, *Gotische Gewölbe aus Holz in Utrecht, Gent und Brugge*, Berlijn 2007, 104.
- 13 Op enkele afbeeldingen uit het einde van de zestiende eeuw zijn natuurstenen hogels aan de topgevel van de Grote Zaal zichtbaar: Jacob Saverij, gravure van de intocht van Leicester, 1586; Gillis Saen, schilderij met gezicht op de Hofvijver, 1598.
- 14 Ising 1879 (noot 1), De Groote Zaal, 8. Volgens Ising werden bij een herstelling in 1534 de torens van nieuwe torenbekroningen voorzien op een eveneens nieuwe, achthoekige opbouw op kraagstenen. Schilderijen uit de zestiende eeuw tonen eveneens de spitsen die bij de restauratie van 1880 werden vervangen door de huidige.
- 15 *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Werkzaamheden aan de verschillende gebouwen XII, Juli 1904*: 'De Hofzaal werd uitwendig voltooid door de herstelling van de voorgevel, waar in de top veel los metselwerk, stammende uit een vroegere restauratie (1880), moest vervangen worden.'
- 16 Ising 1879 (noot 1), 10: 'In 1395 werden er in de Zaal elf nieuwe vensters van Drakenfeldsen steen gemaakt'. C.H. Peters, *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage, in opdracht van den Minister van Waterstaat, bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, 1907, 129; *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Groote Zaal en Haagtorentje te 's Gravenhage X, 25.06.1902*: 'Bij het verwijderen van dit aangeplakte metselwerk [aan de binnenzijde van de voorgevel] kwamen de bogen tevoorschijn der vensters in de voorgevel, waaruit bleek dat die vensters oorspronkelijk geen spitsboogvorm bezaten, maar overeenkomen met die in de beide zijgevels'.

- 17 Hundertmark en Van der Heiden 2021 (noot 2), 27-29.
- 18 Tijdens de restauratie van 1900 is vastgesteld dat de oorspronkelijke spiltrap natuurstenen treden bezat die waren opgelegd in het metselwerk van de torengevel. *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Grote Zaal en Haagtorentje te 's Gravenhage X*, 25.06.1902: 'Tevens werd de trap in de noordwesttoren, welke zeer bouwvallig was en een ander beloop had dan de oorspronkelijke, vernieuwd en weder op de oude plaats gelegd, door de in de muren nog aanwezige overblijfselen kenbaar.'
- 19 Ising 1879 (noot 1), De Grote Zaal, 8: 'De noordertoren, die ook thans een uurwerk draagt, schijnt dit in 1366 reeds gekregen te hebben', aldus de Rekeningen van Noordholland.
- 20 Ter Kuile 1978 (noot 3), 327 en Mekking 1991 (noot 3), 67.
- 21 D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', *Bulletin KNOB* 99 (2000) 3, 74-84.
- 22 E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouw-*
- kundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouw-historie*, Leiden 1997, 450. De huidige torenspitsen zijn van 1879; E. Röell, *De ontstaansgeschiedenis van de grafelijke zalen op het Binnenhof*, scriptie Universiteit Utrecht, 1999, 129.
- 23 De twee jongste dateringen van de tafelmuren in beide torens worden gestaafd door de overige post quem dateringen van het muurstijlhout, die alle uit de late dertiende eeuw dateren: 1276 of later en na 1278 +/- 6 jaar in de noordwestelijke toren en 1288 +/- 6 jaar (2x) en na 1285 +/- 6 jaar in de zuidwestelijke toren; RING, rapportage daterend onderzoek in Röell 1999 (noot 22), 172-173.
- 24 Deze dateringen worden 'gestaafd' door een post quem datering van een derde korbeel in de zuidwestelijke toren: 1746 +/- 6 jaar; RING, rapportage daterend onderzoek in: Röell 1999 (noot 22), 172-173.
- 25 De Vries 2000 (noot 21), 77.
- 26 Janse 1989 (noot 10), 35 en 46-54 en Röell 1999 (noot 22), 145-150.
- 27 De hoogte van de tafelmuren is gelijk aan die van de met blindnissen gelede gevel van de bovenste torengeleding.
- 28 Het metselwerk in de top van de toren is uitgevoerd in formaten van $28 \times 13/13\frac{1}{2} \times 7\frac{1}{2}$ centimeter, met een tien lagenmaat van 85 centimeter. Baksteenformaten en lagenmaat in de voorste kelder van de Grote Zaal zijn overeenkomstig.
- 29 Röell 1999 (noot 22), 149.
- 30 Röell 1999 (noot 22), 156. Voortschrijdend inzicht heeft inmiddels duidelijk gemaakt dat bij het dateren van korbeelhout enige terughoudendheid in acht dient te worden genomen vanwege het grillige groeipatroon van het hout.
- 31 De Vries 2000 (noot 21), 77.
- 32 C. Bakker e.a., 'Archeologie in Den Haag in 2021', in: *Jaarboek Die Haghe*, 2022, 224. Deze waarneming bevestigt de bouwhistorische waarnemingen in de kelder van de Grote Zaal, zie: H.F.G. Hundertmark en P.C. van der Heiden, *Vervolgonderzoek met waardstelling van een viertal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen*, Rapport, Oss/Den Haag 2019.

DRS. P.C. VAN DER HEIDEN is werkzaam voor haar Bureau Voor Bouwhistorisch Onderzoek (BVBO) te Den Haag en verricht onderzoek op het gebied van bouwen en architectuurhistorie.

H. HUNDERTMARK is sinds 1993 werkzaam als freelance bouwhistoricus en sinds 2010 combineert hij deze werkzaamheden met een deeltijdaanstelling als bouwhistoricus bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht. In 2012 is hij door de Bond van Nederlandse Bouwhistorici erkend als 'bouwhistoricus BNB'.

Beide auteurs hebben aan dit artikel een evenredige bijdrage geleverd.

'A SUBSTANTIAL WALL SET BETWEEN TWO SLENDER TOWERS' THE ORIGINAL DESIGN OF THE WEST ELEVATION OF THE RIDDERZAAL

PAULA VAN DER HEIDEN AND HEIN HUNDERTMARK

The front elevation of the Ridderzaal (Knights' Hall) in the Binnenhof in The Hague is one of the best-known frontages in the country. The impressive facade was built in around 1295 by Count Floris v as a *Schauseite* or 'best side' of the stately hall. The front elevation and its two towers were recently the subject of building history research.

It is known that the elevation underwent major restoration between 1861 and 1900, but the key question explored in this article is to what extent the late thirteenth-century elevation was modified. Our research focused on modifications to the gable and the authenticity of the two flanking towers. A subsequent building history study has revealed that the gable wall line was altered several times during this period, ultimately resulting in a more massive gable.

As to the towers, it was previously unclear whether they were part of the original design. Because of their asymmetrical position and different dimensions it was surmised that they had not been built at the same time as the hall and may even have been heightened at a later date. A dendrochronological analysis conducted in 1998 dated the entablatures supporting the steeple to around 1295. However, because seventeenth-century wood was also encountered, it was speculated that the thirteenth-century timber had been recycled. A new analysis of the assembly marks on the entablatures supports the notion that they do indeed date from the building period, which in turn suggests that the current height of the towers is the original height: in other words, both towers were part of the thirteenth-century design.

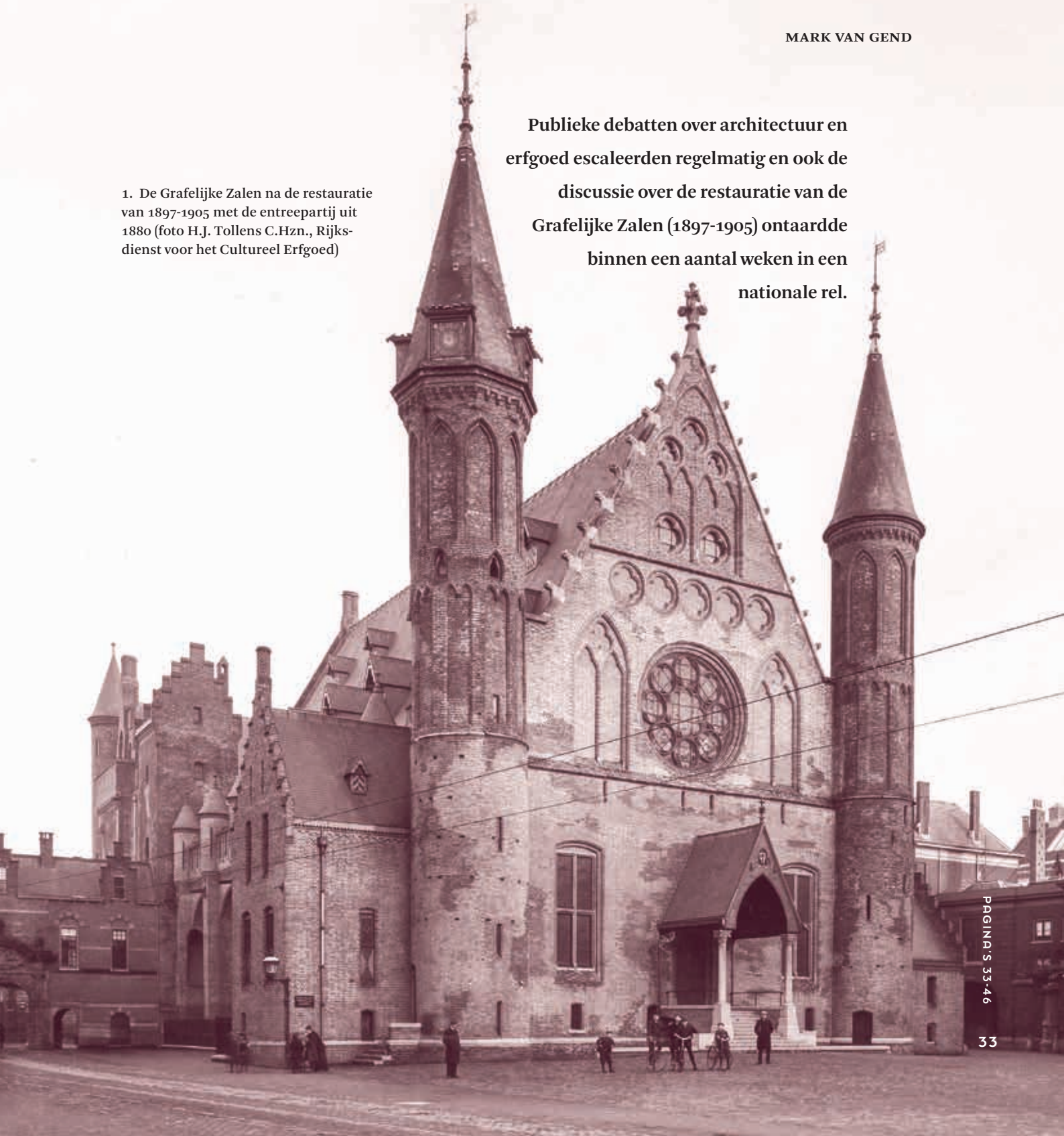
OPSTAND IN ARCHITECTENLAND

DE RESTAURATIE VAN DE GRAFELIJKE ZALEN
EN DE STRIJD OVER DE MONUMENTENZORG

MARK VAN GEND

1. De Grafelijke Zalen na de restauratie van 1897-1905 met de entreepartij uit 1880 (foto H.J. Tollens C.Hzn., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Publieke debatten over architectuur en erfgoed escaleerden regelmatig en ook de discussie over de restauratie van de Grafelijke Zalen (1897-1905) onttaarde binnen een aantal weken in een nationale rel.

DE TROON VAN CUYPERS

Het huidige aanzien van de Grafelijke Zalen wordt grotendeels bepaald door de omvangrijke restauratie die rond 1900 werd uitgevoerd.¹ Sindsdien heeft het complex ruim honderd keer als decor gediend voor de ceremonie van Prinsjesdag, met traditioneel veel publieke aandacht voor de vorst die op uitnodiging van de Staten-Generaal, gezeten op een heuse troon, de kabinetsplannen voorleest. Het interieur van de Ridderzaal en de uitstraling van het complex als geheel kwamen tot stand onder verantwoordelijkheid van een restauratiecommissie waarvan architect Pierre Cuypers (1827-1921) deel uitmaakte. Lange tijd bestond het beeld dat Cuypers in het laatste kwart van de negentiende eeuw zo toonaangevend was dat iedereen vanzelfsprekend zijn leiding en ideeën volgde. Inmiddels weten we dat er op die vermeende aanvoersrol nogal wat valt af te dingen; Cuypers lijkt aanzienlijk meer politieke macht dan ideologische medestanders te hebben gehad.² Publieke debatten over architectuur en erfgoed escaleerden regelmatig en ook de discussie over de restauratie van de Grafelijke Zalen onttaarde binnen een aantal weken in een nationale rel.³

Om het begrip van de restauratie aan de Grafelijke Zalen te vergroten en het beeld van de rol en invloed van Cuypers scherper te stellen, loont het de moeite om op basis van contemporaine bronnen de gang van zaken te reconstrueren en interpreteren. Dit restauratieproject in het hart van het Binnenhof is bij uitstek een casus waarin de ideologische strijd over restauratie-ethiek en de uitoefening van politieke macht onder hoogspanning samenkwamen. Nadere bestudering geeft nieuwe aanwijzingen over hoe de verhoudingen – politiek, maatschappelijk, ambtelijk en tussen architecten – aan het einde van de negentiende eeuw werkelijk lagen, en over hoe de restauratie van de Grafelijke Zalen het debat over de monumentenzorg op scherp zette.

DE KOSTEN EN DE WAARDEN

Achter in het *Bouwkundig Weekblad* van 16 november 1895 stond een artikeltje over de staatsbegroting voor 1896 die aan de Tweede Kamer was voorgelegd.⁴ In het bericht werd slechts één post besproken, van een weinig spectaculaire duizend gulden. Die zouden worden ingezet voor een onderzoek naar een eventuele restauratie en herbestemming van de Grafelijke Zalen. In de jaren daarvoor was herhaaldelijk door verschillende mensen aangedrongen op herstel en herbestemming van de Grote Zaal, het meest recent door een voor dit doel opgerichte commissie van Vereniging Die Haghe, waarin ook ambtenaren en politici zaten.⁵ De ruim achthonderd leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (de Maatschappij), voornamelijk architecten en kunsthistorici, konden in hun tijdschrift lezen dat het voorstel ‘aanleiding tot eene ge-

dachtenwisseling’ gaf tussen de volksvertegenwoordigers. Verschillende Kamerleden maakten zich vooral zorgen over de financiële consequenties van het onderzoek, en dat had alles te maken met de afzender van het voorstel voor deze post.⁶

Men verbaasde zich er namelijk over dat de propositie afkomstig was van het ministerie van Binnenlandse Zaken, terwijl de Grafelijke Zalen, als ‘Landsgebouw’, onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Waterstaat vielen. Binnenlandse Zaken was daarentegen wel verantwoordelijk voor de ‘monumenten van geschiedenis en kunst’. Er was echter nog geen sprake van een definiëring of registratie daarvan met enige juridische basis, ook niet bij gebouwen in eigendom van het Rijk, net zomin als duidelijk was waar die verantwoordelijkheid dan uit bestond. Uit het feit dat de post voor het ontwikkelen van een restauratieplan door het ministerie van Binnenlandse Zaken was opgevoerd, maakten de Kamerleden op dat al was besloten – zonder overleg met het ministerie van Waterstaat – dat de Grafelijke Zalen als ‘monument’ dienden te worden behandeld. En hoewel de monumentenzorg in Nederland toen nog in de kinderschoenen stond, hadden de politici al wel door dat er een groot verschil zat in kosten voor de verbouwing van een functioneel overheidsgebouw, of de restauratie van hetzelfde gebouw als een historisch monument van nationaal belang.⁷

Voor de hedendaagse lezer zal het voor de hand liggen dat de Maatschappij een voorstel voor een restauratie van de Grafelijke Zalen van harte zou toejuichen. Al voor het verschijnen van het bericht in het *Bouwkundig Weekblad* waren echter intern de alarmbellen afgegaan, want het bestuur was speciaal bijeengekomen en de eerstvolgende editie van het tijdschrift opende met de tekst van een brief die men aan de Tweede Kamer had gestuurd.⁸ Het (bijna voltallige) bestuur achtte het risico groot dat planvorming voor een restauratie door de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken zou betekenen dat de uitvoering hiervan ook onder de verantwoordelijkheid van deze afdeling kwam te vallen, en ‘uit de geschiedenis der Afd. K. en W. van de laatste 15 jaren is dan reeds nu gemakkelijk af te leiden door wie en op welke wijze die restauratiewerken zullen geschieden’.⁹

Die ‘wie’ werden in de brief niet bij naam genoemd, maar het zal voor de lezers duidelijk zijn geweest dat hier werd bedoeld op de referendaris (hoofdambtenaar) van Kunsten en Wetenschappen, Victor de Stuers (1843-1916), en zijn belangrijkste adviseur, architect Pierre Cuypers. Over de onwenselijkheid dat de verantwoordelijkheid voor een restauratie van de Grafelijke Zalen bij dit duo zou komen te liggen, waren de auteurs wel zeer uitgesproken: ‘Het Hoofdbestuur acht het tijdstip gekomen Uwe Hooge Vergadering er met den

meesten ernst op te wijzen, dat het een dringende eisch is om bij herstellingen van historische monumenten, in casu de Grafelijke Zalen, een anderen dan den tot nu toe gevolgden weg bij de Afd. κ. en w. in te slaan. Immers het beginsel, thans terecht elders gehuldigd: *alleen het bestaande in stand te houden en daarbij geen geheel nieuwe kostbare toevoegsels te maken*, is bij meerderen der restauratiewerken, die onder de leiding der Afd. κ. en w. hebben plaats gevonden, geheel uit het oog verloren; nieuwe kostbare bouwwerken, op zichzelf soms verdienstelijk, werden toegevoegd [...] Op deze wijze zijn historische gedenkteekenen en gebouwen meer nieuw opgebouwd dan hersteld en ging het karakter grootendeels verloren.¹⁰

Voor de geadresseerde Tweede Kamerleden bracht het bestuur van de Maatschappij de kwestie vervolgens weer terug naar de eventuele restauratie van de Grafelijke Zalen: 'het vermoeden is gewettigd, dat dit zal geschieden op de wijze als hierboven is vermeld en zal worden voortgezet in den geest waarin men reeds is begonnen bij de plaatsing van de geheel *nieuwe*, historisch zeer onzekere overhuiving met stoep voor den toegang der Groote- of Hofzaal, en in den geest van den fontein, die thans het Binnenhof noodeloos ontsiert'.¹¹ Zowel die nieuwe entree van de Grafelijke Zalen uit 1880 als de vijf jaar later geplaatste neogotische fontein was afkomstig van de tekentafel van Cuypers (afb. 1).¹² Of die expliciete verwijzingen naar hun eigen werkplek nog echt nodig waren om hun aandacht te grijpen valt te betwijfelen, want De Stuers en Cuypers hadden de voorgaande twee decennia op eigen kracht bij een aanzienlijk deel van de volksvertegenwoordigers al een discutabele reputatie opgebouwd.¹³

DELFT

In 1864 startte in ons land een ander spoor in het denken over de omgang met historisch waardevolle gebouwen. In Delft werd de Koninklijke Akademie omgevormd tot Polytechnische School, met de Duitse architect Eugen Gugel (1832-1905) als eerste hoogleraar Bouwkunde. Dankzij Gugel en het door hem geschreven en geïllustreerde handboek *Geschiedenis van de Bouwstijlen in de Hoofdtijdperken der Architectuur* (1869) werd sindsdien de meerderheid van de Nederlandse architectuurstudenten opgeleid met een meer relativistische benadering van de architectuurgeschiedenis. In Gugels boek was geen sprake van één Europese cultuur die lineair evolueerde, maar bestonden er vele verschillende Europese, Noord-Afrikaanse en Aziatische culturen met uiteenlopende bouwstijlen, regionale verschillen en wederzijdse invloeden.¹⁴ Binnen die visie waren historische gebouwen niet alleen de expressie van het stilistische ideaal van de oorspronkelijke ontwerpers, maar ook objecten die waren doorgegeven van generatie op generatie die daar elk hun eigen, historisch even waardevolle, elementen aan hadden toegevoegd.

Rond het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw begon de eerste generatie studenten van de Polytechnische School carrière te maken en prominente posities binnen de Nederlandse architectenwereld in te nemen. Zodoende kregen ze ook opdrachten voor het restaureren van historische monumenten. Met hun relatief genuanceerde visie op architectuurgeschiedenis, waarin ruimte was voor het behouden van verschillende tijdlagen, liepen ze echter tegen de ideologische muur die De Stuers en Cuypers opwierpen. Deze hanteerden consequent het dogma van de 'stijlzuiverheid'; elke historische bouwstijl had zijn eigen ideale vorm die bouwmeesters hadden geprobeerd te materialiseren, maar door de beperkte technische mogelijkheden in hun eigen tijd waren ze daar vaak niet helemaal in geslaagd. Vanuit zijn interpretatie van de theorieën van de Franse architect Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) meende Cuypers dat moderne restauratiearchitecten daarom niet zozeer de taak hadden te herstellen wat ooit was geweest, maar de plicht om met de verder ontwikkelde technieken het bouwwerk te vervolmaken zoals het geweest had moeten zijn. Om de juiste keuzes te maken moesten zij niet alleen kijken naar concrete bouwsporen en andere historische informatie, maar bovenal een zo goed mogelijk ontwikkeld gevoel voor de desbetreffende bouwstijl hebben. De in Delft opgeleide architecten konden nog zulke op uitvoerig bouwhistorisch onderzoek gebaseerde restauratieplannen indienen, wanneer Cuypers constateerde dat een dakopbouw van een gotische kerk niet spits genoeg werd en daarmee niet voldeed aan de 'verticaliteit' van het gotische ideaal, dan werd het plan negatief beoordeeld.

Het bestuur van de Maatschappij was daar in 1895 klaar mee en liet de nationale volksvertegenwoordigers duidelijk weten wat volgens hen het probleem – en de oplossing – was: 'Om de gevolgen van deze geheel onjuiste opvatting omtrent het in stand houden van historische gedenkteekenen voor het vervolg te ontgaan en te breken met een wijze van werken, die het noodzakelijk gevolg is van de exclusieve en eenzijdige leiding en opvatting bij de Afd. κ. en w. heerschende – is het noodig, dat het onderhoud en de instandhouding van de historische monumenten en gebouwen voortaan worden toevertrouwd aan meerdere personen, die in onderling overleg werkzaam zijn, dat is aan eene Commissie, van Regeeringswege benoemd, niet uitsluitend bestaande uit personen van dezelfde opvattingen en inzichten.'¹⁵

BREDER PROTEST

Het bestuur van de Maatschappij bestond eind 1895 uit: voorzitter Constantijn Muysken (1843-1922), vice-voorzitter J.R. de Kruyff (1844-1923), secretaris C.T.J. Louis Rieber (1848-1907) en leden V.G.A. Bosch (1854-1911), Eduard Cuypers (1859-1927), Henri Evers

(1855-1929), D.E.C. Knuttel (1857-1926), C.H. Peters (1847-1932) en I.H.J. van Lunteren (1843-1921).¹⁶ Van deze negen waren er vijf (Muysken, De Kruyff, Bosch, Knuttel en Rieber) zelf student geweest bij Gugel in Delft. Evers was weliswaar opgeleid aan de kunstacademies van Den Haag en Antwerpen, maar hij zat ook dermate op de lijn van Gugel dat hij in 1902 diens opvolger als hoogleraar in Delft zou worden. Eduard Cuypers was een neef van Pierre Cuypers en opgeleid binnen diens architectenbureau. Hij had zich echter zelfstandig ontwikkeld tot een van de belangrijkste exponenten van de door zijn oom verfoeide eclectische

2. De 29 ondertekenaars van het 'adres van adhaesie' (*Bouwkundig Weekblad* 1895)

H. P. BERLAGE, Architect, *Amsterdam*.
 A. C. BLEYS, Bouwmeester, *Amsterdam*.
 Dr. A. BREDIUS, Directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, 's-Gravenhage.
 F. J. BREMMER, Architect, 's-Gravenhage.
 A. DIRKZWAGER, Architect, *Rotterdam*.
 A. R. FREEM, Architect, *Arnhem*.
 A. N. GODEFROY, Architect, *Amsterdam*.
 C. N. VAN GOOR, Architect, *Rotterdam*.
 CORN. HOFSTEDE DE GROOT, Onderdirecteur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, 's-Gravenhage.
 P. W. HOOYKAAS Jr., Architect, *Rotterdam*.
 G. P. KITS VAN HEIJNINGEN, 's-Gravenhage.
 JACOB F. KLINKHAMER, Architect-Ingenieur, *Amsterdam*.
 B. TH. KRAAYVANGER, Architect, *Rotterdam*.
 J. F. METZELAAR, Oud-Ingenieur-Architect voor de gevangnissen en rechtsgebouwen, 's-Gravenhage.
 W. C. METZELAAR, Ingenieur-Architect voor de gevangnissen en rechtsgebouwen, 's-Gravenhage.
 A. W. MEIJNEKEN, Architect, *Rotterdam*.
 W. MOLENBROEK, Architect, *Rotterdam*.
 F. J. NIEUWENHUIS, Architect, Directeur der Gemeentewerken, *Utrecht*.
 A. NOLEN, Architect, Directeur van de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen, *Rotterdam*.
 F. K. OSINGA, Lid van den Gemeenteraad, *Arnhem*.
 G. PERSIJN, Architect, *Arnhem*.
 C. B. POSTHUMUS MEIJES, Architect, *Amsterdam*.
 H. A. REUS, Architect, *Dordrecht*.
 A. SALM G.BZN., Architect, *Amsterdam*.
 JAN SPRINGER, Architect, *Amsterdam*.
 J. P. STOK WZN., Architect, *Rotterdam*.
 J. W. C. TELLEGEN, Civiel Ingenieur, Directeur der Gemeentewerken, *Arnhem*.
 Dr. P. TEMPLEMAN VAN DER HOEVEN, Lid van den Gemeenteraad, *Utrecht*.
 J. VERHEUL DZN., Architect *Rotterdam*.

stijl. Dat het schrijven aan de Tweede Kamer geen uitsluitend 'Delftse klacht' was maar de uiting van een breder gedragen ongenoegen, bleek een week na de publicatie van de brief aan de Tweede Kamer. Toen verscheen in het *Bouwkundig Weekblad* een 'adres van adhaesie', ondertekend door 29 architecten en kunsthistorici waaronder bepaald niet de minsten (afb. 2).¹⁷

De lobby van de Maatschappij lijkt effect te hebben gehad: na een negatief advies van de begrotingscommissie aan de Tweede Kamer moest minister Samuel van Houten van Binnenlandse Zaken inbinden. Hij was er inderdaad van overtuigd dat de Grafelijke Zalen onder de verantwoordelijkheid van zijn afdeling Kunsten en Wetenschappen dienden te vallen, maar gaf toe dat het formeel netter was geweest dit eerst met Waterstaat te overleggen. De Kamerleden boden hem de mogelijkheid dat alsnog te doen door op 13 december 1895 de budgetaanvraag met 48 tegen 46 stemmen te verwerpen.¹⁸ Minister Philippe Willem van der Sleijden van Waterstaat zag hem al aankomen en maakte bij voorbaat duidelijk dat er wat Waterstaat betreft geen reden was om de verantwoordelijkheid voor dit Landsgebouw aan een ander ministerie weg te geven. Hij was wel voorstander van een restauratie: 'Het ligt in 's Ministers voornemen om over de daartoe betrekkelijke voorstellen van den Rijksbouwmeester ook adviezen van andere, buiten zijn departement staande, deskundigen in te winnen.'¹⁹

De dienst Landsgebouwen van het ministerie van Waterstaat had sinds 1883 twee rijksbouwmeesters in dienst. Voor Noord- en Oost-Nederland was dat C.H. Peters, die via De Stuers ook voor de meeste projecten in Den Haag werd ingeschakeld.²⁰ Aan dat laatste kwam een eind in 1892 toen Knuttel werd benoemd als rijksbouwmeester voor het Westen en Zuiden. Sinds de toetreding van Peters in mei 1894 waren beiden lid van het bestuur van de Maatschappij. Peters behoorde echter niet tot de in Delft geschoolde architecten; hij was opgeleid bij, en aanvankelijk werkzaam voor, Pierre Cuypers. Bovendien was hij lid van de commissie van Vereniging die Haghe, die had gepleit voor het onderbrengen van de Grafelijke Zalen bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het kritische schrijven van het bestuur van de Maatschappij over het voorgestelde onderzoek naar restauratie sloot af met een expliciet postscriptum: 'De heer C.H. Peters, lid van het Hoofdbestuur, verklaart zich met den inhoud en de strekking van dit adres niet te kunnen vereenigen.'²¹ Op 23 december 1895 diende Peters zijn ontslag in als lid van het hoofdbestuur.²² Het lijkt voor de hand liggend dat het een en ander direct met elkaar te maken had, maar het *Bouwkundig Weekblad* en de notulen van de vergaderingen van de Maatschappij beschreven dit als slechts een ongelukkige samenloop van omstandigheden en Peters bleef ook gewoon lid van de Maatschappij.²³

DE REACTIE VAN CUYPERS

Cuypers zegde wel – publiekelijk – zijn lidmaatschap op, en dat had zeker met de Grafelijke Zalen-kwestie te maken. Het korte en heftige proces dat daaraan voorafging is terug te lezen in *Architectura*, het tijdschrift van Genootschap Architectura et Amicitia. Ongeveer gelijktijdig met de opkomst van de in Delft geschoolde architecten binnen de Maatschappij begon het Genootschap steeds meer gedomineerd te raken door architecten die waren opgeleid door Cuypers.²⁴ Na publicatie van de brief aan de Tweede Kamer in het *Bouwkundig Weekblad* verscheen in *Architectura* een redactionele reactie: ‘Sedert eenige jaren wordt door het Hoofdbestuur dezer Maatschij. een acuten strijd gestreden tegen alles wat van deze afdeeling k. en w. komt, een strijd, die o.i. te zeer een persoonlijk karakter heeft gekregen, om het daar mede eens te kunnen zijn.’²⁵ De dominantie van De Stuers en Cuypers binnen de monumentenzorg werd niet ontkend, maar voorgesteld als een zegen; bij een restauratie van de Grafelijke Zalen door het ministerie van Waterstaat zou deze immers door ‘totaal onbevoegden’ worden uitgevoerd.²⁶ Volgens de redactie was gotiek-connaisseur Cuypers hiervoor vanzelfsprekend de aangewezen persoon. Men merkte op dat onder het ‘adres van adhaesie’ weliswaar een aantal gerespecteerde namen stond (‘die wij er liever niet gezien hadden’), maar dat geen van hen zoveel ervaring had met de restauratie van dertiende-eeuwse monumenten als Cuypers.²⁷

Toen de budgetaanvraag werd weggestemd, waarmee De Stuers en Cuypers een zeldzame nederlaag leden, koos die laatste voor een tegenaanval. De gepeperde brief waarmee hij op 27 december zijn lidmaatschap van de Maatschappij opzegde liet hij ook in *Architectura* publiceren.²⁸ Hij verweet het bestuur afgunst en vijandschap tegenover De Stuers en hemzelf. Het bestuur zou hen door ‘onware voorstellingen in een hatelijk daglicht’ stellen en proberen tegen te werken.²⁹ Cuypers prees De Stuers de hemel in, maar inhoudelijke tegenargumenten gaf hij niet. Wel verwees hij naar een ‘contra-adres’ dat aan de Tweede Kamer was gestuurd ‘door pl. m. 350 mannen van positie [waaronder] meer dan 50 architecten’.³⁰ Dat de kritische ontboezeming van het bestuur van de Maatschappij door velen – waarschijnlijk grotendeels los van de inhoud – als ongepast werd beschouwd, is inderdaad duidelijk. Het ledental van de Maatschappij liep al enkele jaren terug met ongeveer twintig opzeggingen per jaar, maar tussen december 1895 en januari 1896 beëindigden 212 van de 848 leden hun lidmaatschap.³¹ De redactie van *Architectura* verklaarde de Maatschappij dan ook terminaal ziek, maar dat was toch wat voorbarig; onder de Nederlandse architecten en kunsthistorici moet ook aanzienlijke sympathie voor de aanval op De Stuers en Cuypers zijn geweest, want in mei 1896 steeg het ledenaantal van de Maat-

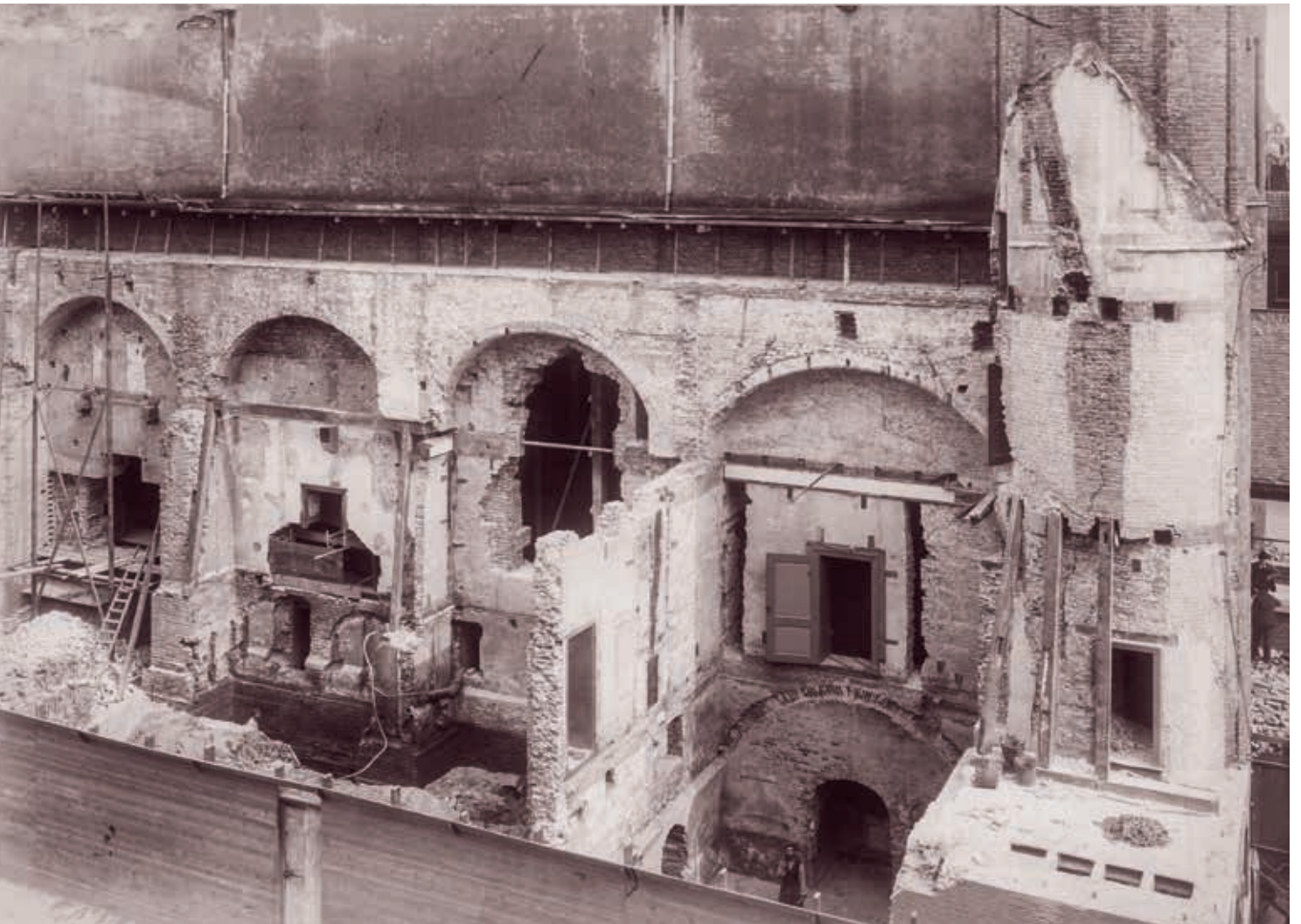
schappij juist weer met 46 nieuwe aanmeldingen.

De minister van Binnenlandse Zaken weigerde te accepteren dat zijn afdeling Kunsten en Wetenschappen buitenspel was gezet. Na ruim negen maanden zonder enige toenadering in de richting van een compromis besloot de minister van Waterstaat om dan maar eenzijdig een restauratiecommissie in te stellen. In september 1896 benoemde hij vier commissieleden: Muysken (voorzitter), Knuttel (secretaris), Peters en F.J. Nieuwenhuis (1848-1919). Binnenlandse Zaken werd verzocht een vijfde lid toe te voegen, maar de minister negeerde deze uitnodiging.³² De impasse bleef zo nog ruim een jaar iedereen frustreren, tot na de landelijke verkiezingen van 1897 de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken aan de nieuwe minister van Waterstaat liet weten dat hij bereid was de ingestelde restauratiecommissie te accepteren en ook een lid voor te dragen.³³ Dat werd... Pierre Cuypers.

‘DE STEENEN SPREKEN’

De rol van Peters binnen de restauratiecommissie is interessant. Hij zat daar vanwege zijn functie als rijksbouwmeester en kwam zo weer in één overlegorgaan met leden van het bestuur waaruit hij was opgestapt. Dit betekende echter niet dat hij binnen de commissie aan de kant van Cuypers stond. Peters had zich sinds zijn overplaatsing als rijksbouwmeester naar het ministerie van Waterstaat – naast zijn werk als architect en buiten de directe invloedssfeer van De Stuers en Cuypers – zelfstandig ontwikkeld tot een architectuurhistoricus die in beide ideologische kampen respect genoot.³⁴ Zijn rol binnen de commissie was ook niet het organiseren van de praktische restauratiewerkzaamheden – dat was de taak van Knuttel, in wiens district het Binnenhof lag. Peters was samen met Nieuwenhuis verantwoordelijk voor het uitvoerige bouwhistorische onderzoek dat voorafging aan de planvorming.³⁵

Hoe gezellig de vergaderingen van de restauratiecommissie waren – met alle voormalige (?) kempanten om één tafel – is niet meer na te gaan; geen van de betrokkenen heeft daar uitspraken over gedaan en de officiële rapporten van de commissie zijn, zelfs voor negentiende-eeuwse begrippen, extreem neutraal. Van die rapporten verscheen in 1907 een luxe gebonden en rijk geïllustreerde samenvatting.³⁶ In de tekst is het consequent ‘de commissie’ die keuzes maakt en werkzaamheden uitvoert. Wel kan uit de zeldzame formuleringen over de gevolgde koers worden afgeleid dat de invloed van Cuypers met zijn idealiserende visie op restaureren beperkt was: ‘De commissie heeft bij haren arbeid getracht steeds voor oogen te houden, dat zij geroepen was te restaureren en persoonlijke smaak en opvattingen moest ondergeschikt maken aan hetgeen het gebouw haar leerde. Zij liet “de steenen spreken”.’³⁷

3. De noordelijke buitengevel van de Ridderzaal tijdens het bouwhistorisch onderzoek (foto Vinkenbos en Dewald, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Peters en Nieuwenhuis gingen niet uit van hun algemene architectuurhistorische kennis – of een ontwikkeld ‘gevoel’ voor bepaalde stijlen – maar van de resultaten van hun eigen onderzoek van de Grafelijke Zalen. Bij het project werd expliciet geen overkoepelende restauratievisie gehanteerd; in plaats van het gehele complex bij voorbaat als gotisch te bestempelen en alles daar naartoe terug te restaureren – desnoods met de nodige zelfverzonnen toevoegingen – werd voor elk deel een apart onderzoek uitgevoerd en restauratieplan opgesteld.³⁸ Steeds wanneer een deel van de met archiefkasten volgepropte Grafelijke Zalen werd ontruimd, lieten Peters en Nieuwenhuis vertrekken drastisch ontmantelen op zoek naar alle mogelijke bouwsporen (afb. 3). Dat leverde zo veel bouwhistorische gegevens op dat een interessant vraagstuk ontstond: ‘Daartegenover stuitte men herhaaldelijk op de moeilijkheid dat overblijfselen uit verschillende bouwperiodes door elkander werden gevonden, zoodat eene keuze moest worden gedaan welke periode men wenschte te herstellen, en niet altijd was het gemakkelijk

eene oplossing te vinden waarmede de verschillende Commissieleden zich konden vereenigen. Slechts zeer zelden was het echter noodig dat de meerderheid van stemmen besliste; in den regel werd ten slotte eenstemmigheid verkregen.³⁹

Helaas wordt wijselijk verzwegen bij welke kwesties gestemd werd, maar het laat in elk geval zien dat de commissie democratisch functioneerde en er geen unanimitieit nodig was om beslissingen te nemen. Dat lijkt niet in het voordeel van Cuypers te zijn geweest. Hij had dus al drie commissieleden tegen zich (Muysken, Nieuwenhuis en Knuttel) en hoewel Peters hem persoonlijk zeer respecteerde, lijkt ook deze wat betreft architectuurhistorische perspectieven een meer gelaagde, ‘Delftse’ weg te zijn ingeslagen.⁴⁰ Cuypers had in het verleden bewezen ook zonder brede steun in staat te zijn om – via de politieke invloed van De Stuers – achter de schermen discussies in een door hem gewenste richting te sturen. Het politieke krediet van dit tweetal lijkt echter in deze periode niet meer toereikend te zijn geweest; er was brede frustratie over

het jarenlange tegenhouden van de restauratiecommissie, en dat kwam boven op de toch al aanzienlijke optelsom van aanvaringen die Kunsten en Wetenschappen de voorgaande twee decennia met de Tweede Kamer had gehad.⁴¹ In 1901 nam De Stuers ontslag als ambtenaar om een zetel als Tweede Kamerlid in te nemen, waardoor de eventuele pressiemogelijkheden van Cuypers nog verder afnamen.

RESTAUREREN EN RECONSTRUEREN

Pas in 1898 maakte de Tweede Kamer daadwerkelijk geld voor het project vrij en konden de restauratiewerkzaamheden beginnen. Exemplarisch voor de aanpak van de commissie is de totstandkoming van een plan voor de De Lairessezaal, die uit de veertiende eeuw stamde maar zijn naam dankte aan de schilder die het vertrek bij een grootschalige verbouwing in 1688 had gedecoreerd (afb. 4 en 5).⁴² 'Wat de De Laires-

4. De noordoostelijke hoek van de De Lairessezaal tijdens het bouwhistorisch onderzoek (foto Vinkenbos en Dewald, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

5. De noordwestelijke hoek van de De Lairessezaal na de restauratie (foto J.G. Kramer, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

sezaal betreft, vermeende de Commissie eerst, dat voldoende gegevens zouden worden verkregen om den oudsten toestand weer te kunnen herstellen; spoedig bleek echter, dat de gevonden elementen uit verschillende bouw tijden stamden en met elkander in tegenspraak waren, zoodat ten slotte, ook in verband met andere beschouwingen, de De Lairessezaal weer in den gevonden toestand werd hersteld.⁴³ In het gehele project streefde men ernaar gevonden bouwsporen in het muurwerk zoveel mogelijk in het zicht te houden of brengen. Alle achttiende- en negentiende-eeuwse 'bijgebouwen' langs de lange zijden van de Ridderzaal en in de noordoostelijke hoek van het complex werden echter resoluut gesloopt (afb. 6 en 7).

Dat de kap van de Ridderzaal vervangen diende te worden, stond waarschijnlijk voor alle betrokkenen buiten kijf. Cuypers was in 1861 een van de meest uitgesproken tegenstanders geweest van de vervanging van de bestaande houten kap door een neogotisch fantasieontwerp in gietijzer van rijksbouwmeester W.N. Rose (1801-1877) (afb. 8).⁴⁴ Op basis van de nauwkeurige opmetingen die toen waren gemaakt, was nu een vrij exacte reconstructie mogelijk. Dankzij Cuypers konden daarbij zelfs de verwijderde beeldhouwde kraagstukken, die hij vier decennia eerder

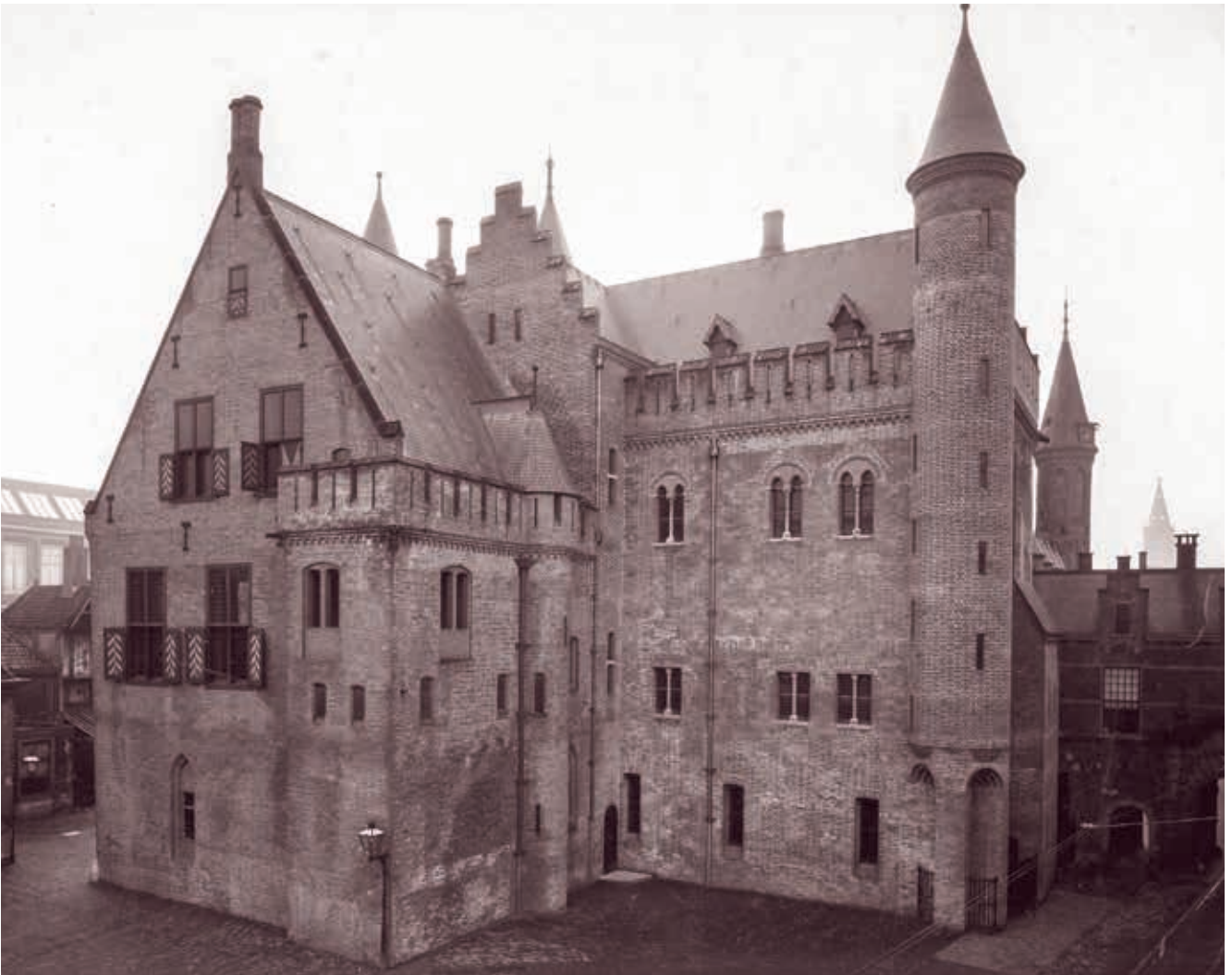
had aangekocht voor de collectie van het Rijksmuseum, worden teruggeplaatst (afb. 9).⁴⁵ Verder lijkt zijn invloed hier echter ook weer beperkt te zijn geweest. Er werd weliswaar veel teruggerepareerd, maar altijd op basis van gegevens over de oorspronkelijke situatie. Wanneer werd besloten verdwenen vensters weer te herstellen maar er geen kennis was van de originele trasering, werd niet gekozen voor nieuwe ontwerpen maar voor het namaken van gelijksoortige nog wel in het complex aanwezige vensters. En wanneer voor te reconstrueren elementen geen voorbeelden ter plaatse aanwezig waren, kopieerde men contemporaine voorbeelden van elders, zoals van het stadhuis van Haarlem.⁴⁶

De wel volledig door Cuypers ontworpen aankleding en meubilering van de Ridderzaal – grotendeels voor Prinsjesdag 1904 aangebracht op uitdrukkelijk verzoek van de beide Kamers der Staten-Generaal – was in feite geen onderdeel van de daadwerkelijke restauratie (afb. 10). In het rapport van de commissie wordt dit ook impliciet beschreven als een creatieve toevoeging – dus niet gebaseerd op (bouw)historisch onderzoek – die noodzakelijk was voor de door iedereen zo gewenste nieuwe bestemming voor de Grafelijke Zalen.⁴⁷ De commissie zou om dezelfde reden, met

6. De noordoostelijke hoek van het complex voor de restauratie (foto J.G. Kramer, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

7. De noordoostelijke hoek van het complex na de restauratie (foto H.J. Tollens C.Hzn., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

8. De Ridderzaal in gebruik als archiefruimte, met de gietijzeren kap uit 1861 (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

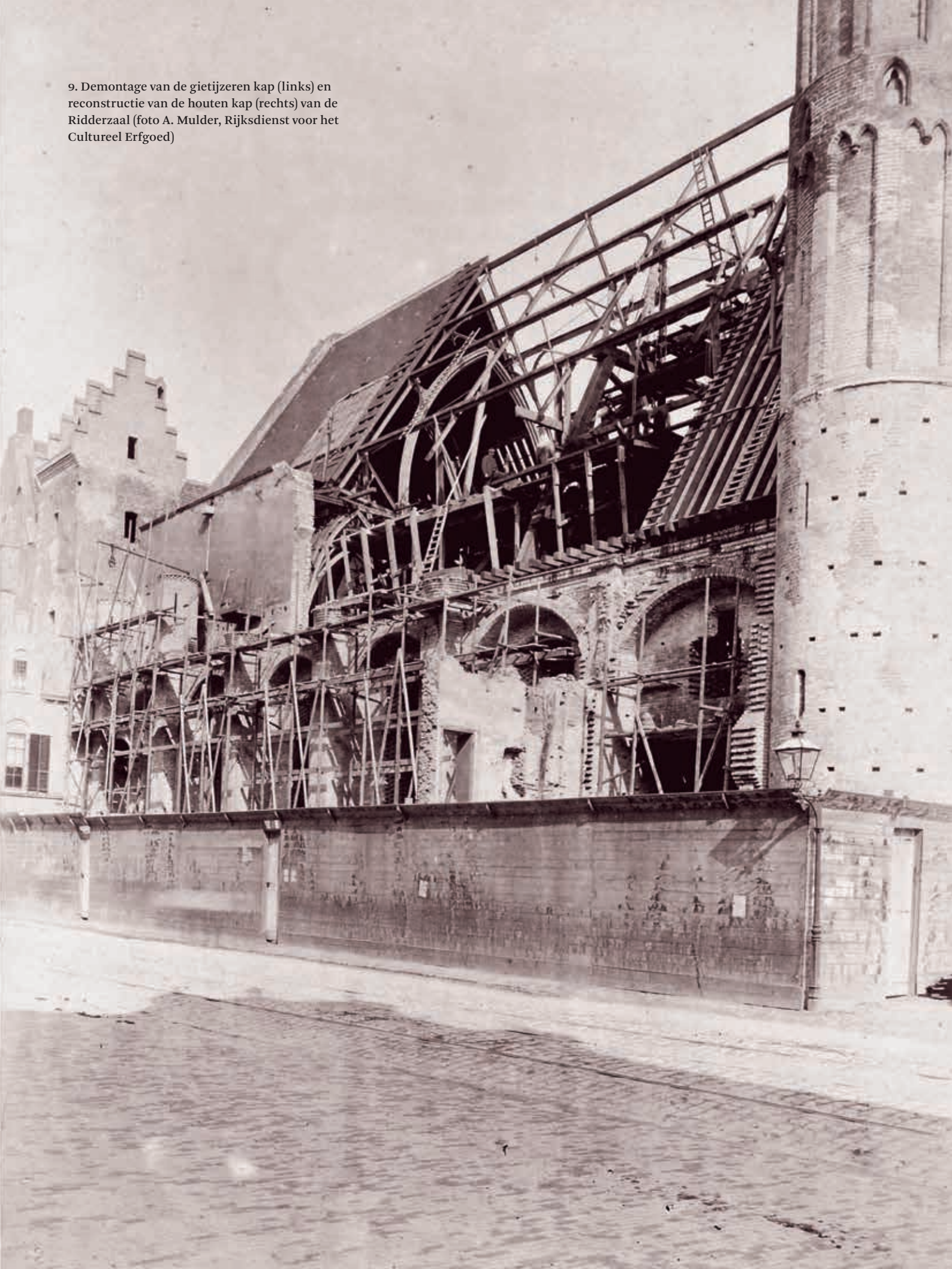
professionele tegenzin, ook een verwarmingssysteem en elektrische verlichting in het complex laten aanbrengen, waarna het restauratieproject in 1905 kon worden afgerond.⁴⁸

CONCLUSIE

De invloed van Cuypers op de ideologische koers van de commissie voor de restauratie van de Grafelijke Zalen lijkt beperkt te zijn geweest. Het project vormde een prominent onderdeel van diens indrukwekkende oeuvre, maar getuigt juist van een breder en ander

belang voor de ontwikkeling van de monumentenzorg in Nederland. Naar de huidige maatstaven ging de restauratiecommissie flink romantiserend te werk en werden er wel erg rigoureuze elementen verwijderd. Toch betekende de restauratie een significante breuk met de tot dan toe vanuit Kunsten en Wetenschappen gedicteerde lijn, doordat bouwhistorisch onderzoek hierbij het uitgangspunt was en keuzes werden gemaakt op basis van hoe het daadwerkelijk was geweest in plaats van hoe het zou moeten zijn, met enige ruimte voor meerdere tijdslagen. Het was bovendien een

9. Demontage van de gietijzeren kap (links) en reconstructie van de houten kap (rechts) van de Ridderzaal (foto A. Mulder, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

10. Interieur van de Ridderzaal na de restauratie, met gereconstrueerde houten kap, 1905
(foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

groot prestigieus project op nationaal niveau, waarbij de nieuwe benadering de expliciete goedkeuring kreeg van de landelijke politiek en de resultaten werden gewaardeerd.⁴⁹ Het mede door dit project veroorzaakte einde van de ambtelijke carrière van De Stuers – na al zijn pionierswerk voor de Nederlandse monumentenzorg – was ook een belangrijke stap in de verdere ontwikkeling daarvan; De Stuers, als Tweede Kamerlid, en Cuypers, als belangrijkste ministeriële adviseur,

bleven aanzienlijke invloed uitoefenen, maar er ontstond nu ook ruimte voor andere visies op restauratie-ethiek.⁵⁰ De restauratie van de Grafelijke Zalen tussen 1897 en 1905, en de heftige discussie die daaraan voorafging, kan worden gezien als het begin van een lang en moeizaam proces dat uiteindelijk in 1917 zou leiden tot het formuleren van principes voor een meer objectieve fundering van de monumentenzorg door de in 1899 opgerichte Nederlandse Oudheidkundige Bond.⁵¹

NOTEN

- 1 Zie ook het artikel van Paula van der Heiden en Hein Hundertmark in dit themanummer.
- 2 A. van der Woud, *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 2008, 7-8, 39-43, 52. Voor de invloed van Cuypers op het ontwerp van overheidsgebouwen, zie het artikel van Ester Vink in dit themanummer.
- 3 Voor een globaal overzicht van de belangrijkste debatten uit deze periode in Nederland, zie A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997.
- 4 'Berichten', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 46, 297-298.
- 5 D. Smit, *Het belang van het Binnenhof*, Amsterdam 2015, 174-176. Het pleidooi voor restauratie en herbestemming van de Grote Zaal van die commissie kwam in oktober 1895. In de commissie zat ook rijksbouwmeester C.H. Peters. De Grote Zaal zou als monument onder de verantwoordelijkheid van Binnenlandse Zaken moeten gaan vallen, met bijbehorend jaarlijks onderhoudsbudget. 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 47, 301-302.
- 6 In een rapport van rijksbouwmeester C.H. Peters uit 1890 waren de totale kosten voor een restauratie geraamd op f 192.000, te verdelen over een geschatte drie projectjaren. 'De juistheid dezer raming werd [...] betwijfeld; bovendien werd opgemerkt, dat deze alleen betrof de herstelling der [Grote Zaal]', maar dat, werd daartoe eenmaal besloten, ook verdere restauratiën aan het Binnenhof wel niet zouden uitblijven; 'Berichten' 1895 (noot 4), 298.
- 7 Daar had men ervaring mee opgedaan bij de door architect F.J. Nieuwenhuis in 1879-1880 uitgevoerde grootschalige verbouwing en restauratie van het noordwestelijke deel van het Binnenhof; Smit 2015 (noot 5), 161-169.
- 8 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 47, 299-300. De speciale vergadering van het hoofdbestuur waarin de gepubliceerde brief werd opgesteld had plaatsgevonden op 31 oktober. De brief werd niet door alle bestuursleden getekend.
- 9 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 299.
- 10 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 299. Als voorbeeld worden genoemd de restauratieprojecten van de Maastrichtse Sint Servaas-kerk (1879-1902), waar een nieuwe toren werd toegevoegd, en de kloostergang aan het Utrechtse Domplein (1879-1895) die een nieuw toegangspoortje kreeg, beide ontworpen door Cuypers.
- 11 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 299.
- 12 Voor een nadere beschouwing van de voorgevel van de Grafelijke Zalen, zie de bijdrage van Paula van der Heiden en Hein Hundertmark in dit themanummer.
- 13 Smit 2015 (noot 5), 155-158, 165-169, 173.
- 14 E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*, Arnhem 1869. In 1886 en 1903 verschenen de tweede en derde druk, beide met uitbreidingen van de tekst en het aantal illustraties. Voor de vierde druk uit 1919 werd de tekst ingrijpend bewerkt door J.H.W. Leliman.
- 15 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 300.
- 16 Het bestuur had officieel nog een tiende lid, maar deze in mei 1895 verkozen L.C. Hezenmans (1841-1909) – een vriend van Pierre Cuypers – zou in december van dat jaar zijn positie beschikbaar stellen, zonder bij één bestuursvergadering aanwezig te zijn geweest; 'Jaarverslag 1895-1896', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896) 22, 134.
- 17 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 48, 305.
- 18 'Berichten', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 50, 321-322.
- 19 'De Grafelijke Zalen' *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 51, 325.
- 20 Voor een overzicht van de carrière van C.H. Peters, zie P.T.E.E. Rosenberg, 'Peters, een gewetensvol historicus', in: C.J. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, 267-299.
- 21 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 300.
- 22 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 52, 329.
- 23 Voor het laatste protest van Peters en de afwijzende reactie daarop van Muysken en Rieber, zie 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 51, 323-324. In het jaarverslag (zie noot 16) werd vijf maanden later overigens wel verwezen naar de Grafelijke Zalenkwestie in relatie tot het ontslag van Peters.
- 24 J. Schilt en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990*, Rotterdam 1992, 70-78.
- 25 'Adressen aan de Tweede Kamer', *Architectura* 3 (1895) 48, 208 en 'Adressen aan de Tweede Kamer (vervolg)', *Architectura* 3 (1895) 49, 211.
- 26 Dit was weliswaar vooral een verwerping van het idee om Waterstaat een restauratiecommissie van externe experts te laten aanstellen, maar het zal door de rijksbouwmeesters in dienst van dat ministerie (Knuttel en Peters) met gefronste wenkbrauwen zijn gelezen.
- 27 '1028e gewone vergadering van 4 december 1895', *Architectura* 3 (1895) 49, 209-211. Het bestuur van A et A stuurde ook een brief aan de Tweede Kamer, waarin het instellen van een restauratiecommissie werd ondersteund mits die zou worden samengesteld door De Stuers en onder diens directe supervisie zou vallen.
- 28 P.J.H. Cuypers, 'Aan het bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst alhier', *Architectura* 3 (1895) 52, 222.
- 29 Cuypers 1895 (noot 28).
- 30 Cuypers 1895 (noot 28). Het 'contraadres' werd niet gepubliceerd, maar het archief van De Stuers bevat een exemplaar; Nationaal Archief (NA), 2.21.355, Werkarchief van v.E.L. de Stuers, inv.nr. 1781. Voor de reactie van het bestuur van de Maatschappij op de verwijten van Cuypers, zie 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896) 2, 7-8.
- 31 'Jaarverslag 1895-1896' 1896 (noot 16).
- 32 Commissie van Advies, *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1907, 7.
- 33 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 7. De minister van Binnenlandse Zaken was Hendrik Goeman Borgesius (1847-1917), de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid ingenieur Cornelis Lely (1854-1929).
- 34 Rosenberg 1995 (noot 20), 269.
- 35 NA, 2.04.13, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Kunsten en Wetenschappen, inv. nr. 951: *Rapport van de Commissie van Advies*

- inzake de Grafelijke Zalen.*
- 36 Commissie van Advies 1907 (noot 32). Op de titelpagina wordt in grote letters duidelijk gemaakt dat deze uitgave van de Maatschappij tot stand kwam in opdracht van de minister van Waterstaat.
- 37 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 7.
- 38 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 140.
- 39 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 121.
- 40 C.H. Peters, *De Grootte Zaal op het Binnen-Hofte 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1905.
- 41 P.T.E.E. Rosenberg, 'De Stuers, spin in het web', in Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 20), 197-213, hier 210. Zie ook de aantekeningen van De Stuers over het periodieke ambtelijke overleg tussen de ministeries van Binnenlandse Zaken en Waterstaat; NA, 2.21.355 De Stuers, inv.nr. 1785.
- 42 Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek, *De Lairessezaal. Binnenhof 8-14 's-Gravenhage. Historisch onderzoek*, 's-Gravenhage, januari 2011.
- 43 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 134.
- 44 W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten*, Den Haag 1987, 160-166.
- 45 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 131.
- 46 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 131.
- 47 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 199-200.
- 48 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 200.
- 49 Smit 2015 (noot 5), 179-181.
- 50 Over het einde van de ambtelijke carrière van De Stuers, zie Rosenberg 1995 (noot 41), 210.
- 51 J. Kalf en Nederlandse Oudheidkundige Bond, *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, Leiden 1917.

M.B. VAN GEND MA studeerde Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht. Hij is freelance onderzoeker en adviseur op het gebied van architectuurhistorie en erfgoedbeleid, en doet onderzoek naar het leven en werk van architect F.J. Nieuwenhuis.

REBELLION IN THE ARCHITECTURAL WORLD

THE RESTORATION OF THE GRAFELIJKE ZALEN AND THE TUG-OF-WAR OVER HERITAGE PRESERVATION

MARK VAN GEND

In late 1895, in response to an ostensibly innocuous budget debate in the Lower House, a public war of words erupted over the prospective restoration and conversion of the Grafelijke Zalen (Counts' Chambers) in the Binnenhof. Its desirability was not in dispute. However, in a matter of weeks, the discussion about which course to pursue and who should assume responsibility for the project escalated into a full-scale duel. On one side of the debate stood the Ministry of the Interior, led by the chief civil servant of the Department of Arts and Sciences (Kunsten en Wetenschappen or k&w), Victor de Stuers, and the architect Pierre Cuypers. Opposing them were the Ministry of Water, Trade and Industry (Waterstaat, for short) and the Society for the Advancement of Architecture (Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst). After De Stuers and Cuypers had implicitly claimed the project for the Ministry of the Interior, the Society registered a highly critical protest: it demanded that the Lower House leave responsibility for this 'national treasure' with the Ministry of Water, Trade & Industry and break with the fifteen-year-long approach to restorations dictated by k&w. The 'stylistic purity' demanded by De Stuers and Cuypers, based on their rather linear view of architectural history, left little scope for the Society's somewhat more relativist approach, which combined resto-

ration of a building's artistic and historical values with the possibility of preserving multiple chronological layers. In the past De Stuers and Cuypers had nearly always managed, with the help of a few political intrigues, to impose their architectural vision, but on this occasion they were blocked by the Lower House. The Minister of Water, Trade & Industry set up a four-member restoration commission – his own government architects, D.E.C. Knuttel and C.H. Peters, plus C. Muyskens and F.J. Nieuwenhuis from the Society – and invited his colleague from the Ministry of the Interior to appoint a fifth member. It was not until eighteen months later that Cuypers was duly appointed to the position and the restoration commission could set to work. The normally assertive Cuypers appears to have exerted very little influence over the course pursued by the commission. Instead of his highly developed appreciation for the gothic style, it was the concrete building history research of Peters and Nieuwenhuis that underpinned the commission's choices. De Stuers and Cuypers continued to wield influence, but their near total dominance of government policy was a thing of the past and after the completion of the restoration in 1905 there was gradually more scope for other views on heritage restoration ethics.

SPOREN VAN STADHOUDERS

VERBLIJVEN EN BESTUREN IN HET WESTELIJKE DEEL VAN HET BINNENHOF

RONALD STENVERT

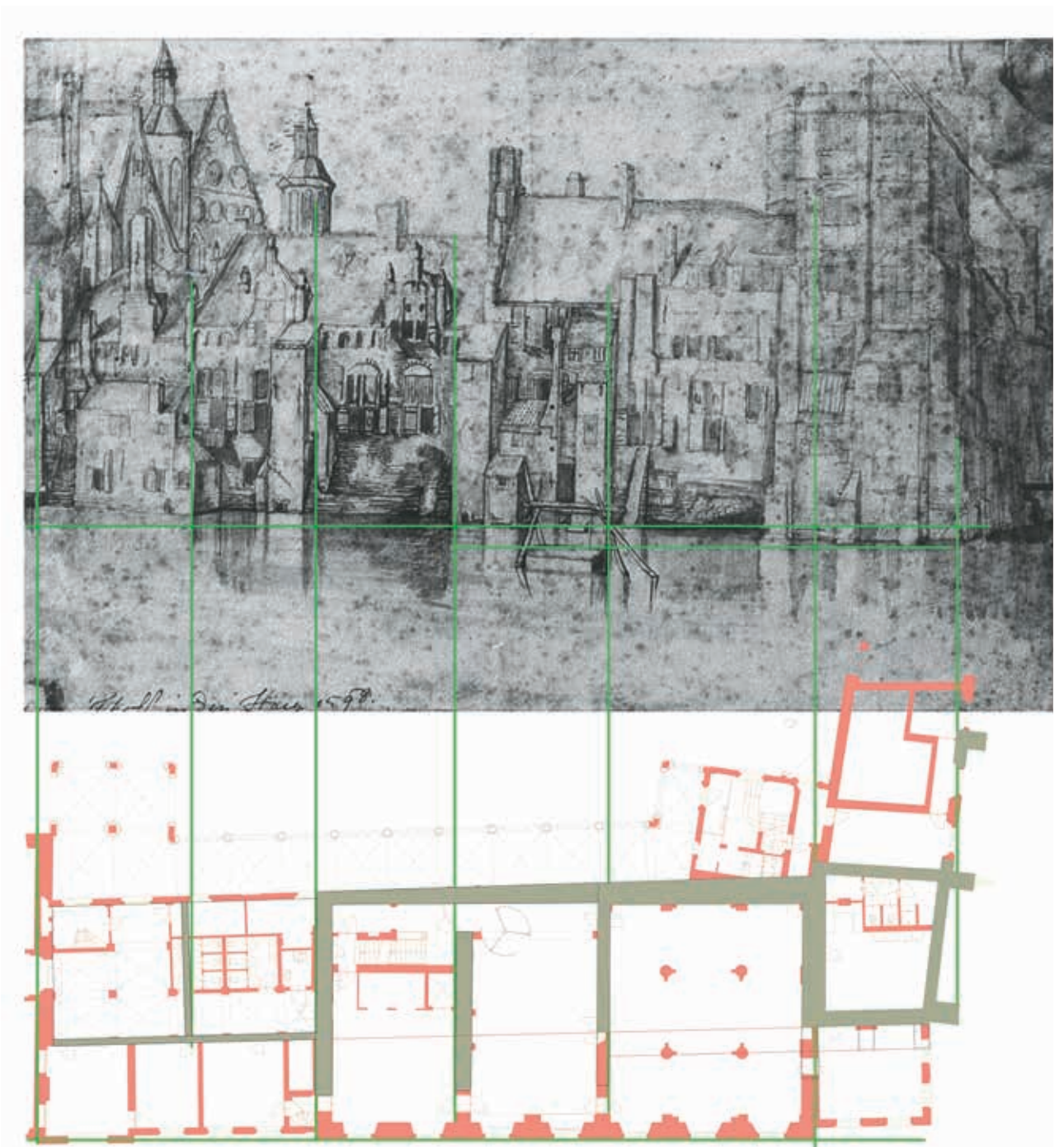

In het midden van de veertiende eeuw verrees in de noordwesthoek van het Binnenhof een 'ridderhuis'.¹ Dit bestond uit de westelijke Buitenhofvleugel en de noordelijke Hofvijvervleugel. Deze laatste sloot aan op de rond 1289 gestichte Hofkapel, die dit nieuwe complex scheidde van de grafelijke residentie aan de oostzijde. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw was de

ze noordwestzijde van het Binnenhof het onderkomen van de stadhouders. Aan het eind van de eeuw was de begane grond echter ook in gebruik bij de Raad van Holland, de voorloper van de Staten van Holland.

Dit artikel schetst de ruimtelijke ontwikkeling van het Stadhouderskwartier door de eeuwen heen. Daarbij gaat het ook om de uitbreidingen ten tijde van de Republiek (1588-1795), die uiteindelijk de gehele westzijde van het Binnenhof zouden beslaan. Centraal in dit verhaal staat de strijd om de macht tussen de stadhouders en de Staten van Holland. Deze is aan de opzet en inrichting van de gebouwen af te lezen en nog niet eerder op deze wijze gepresenteerd. Uitgangspunt vormden de reeds bestaande literatuur over het Bin-

▲ 1. Simon Frisius naar Hendrick Hondius (I), tekening met gezicht op het Binnenhof en de Hofvijver in 1621 met de uitbreiding aan de Buitenhofzijde en de muur van de Prinsentuin (Rijksmuseum Amsterdam, oorspronkelijk drie tekeningen; hier combinatie van het midden- en rechterblad, bewerking auteur)

2. Detail tekening uit 1598 toegeschreven aan Claes Jansz Visscher, geplaatst boven de bestaande toestand van de kelder met in grijs de mogelijke laatmiddeleeuwse muurdelen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

nenhof en de bouwhistorische onderzoeken die recent zijn uitgevoerd ter voorbereiding van de huidige renovatie in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf.² Deze onderzoeken werden bemoeilijkt doordat de gebouwen ten tijde van het onderzoek nog in gebruik waren en – mede als gevolg van de eerdere verbouwingen – deels waren beklampt en bepleisterd. Niettemin bleek het mogelijk, door de aangetroffen bouwhistorische gegevens te combineren met beeld-, kaart- en archiefmateriaal, een genuanceerder beeld van de bouwgeschiedenis te reconstrueren dan we tot nu toe had-

den.³ Daarbij volgen we de ontwikkeling van het Stadhoudelijk Kwartier vanaf de bouw van het laatmiddeleeuws ridderhuis tot de nieuwbouw in de jaren zestig van de vorige eeuw, met daarbinnen een belangrijke rol voor de stadhouders en de Staten van Holland, die lange tijd hun stempel op het complex hebben weten te drukken. De achtereenvolgende bouwfases zijn op pagina 60 weergegeven op één plattegrond (afb. 12), waarnaar op verschillende plaatsen in de tekst wordt verwezen.

MIDDELEEUWSE RESTEN

De vroegste afbeeldingen van het Binnenhof tonen op de noordwesthoek een groot pand met meerdere bouwlagen en een kap, boven een kelder die zich aan de Hofvijver als souterrain manifesteert.⁴ Aansluitend aan de oostzijde bevonden zich twee volumes onder zadeldak en een tussenlid grenzend aan de Hofkapel: de Hofvijvervleugel. Het linker van deze volumes, dat was voorzien van twee Vlaamse gevels, zou in 1520 zijn toegevoegd als keuken met voorraadkamers.⁵ Aan de andere zijde van het hoekpand lag een vleugel met trapgevels die boven het dak uitstaken en beneden een opening in de vorm van de Middenpoort: de Buitenhofvleugel. Een vergelijking van een tekening uit 1598 met zicht op dit complex vanaf de Hofvijver met de huidige plattegrond laat zien dat in de kelder nog veertiende-eeuwse muurdelen aanwezig zijn (afb. 2).⁶ Hier zijn grote bakstenen aangetroffen die deze datering ondersteunen.⁷

In 1522 stelde Karel v Antoon I van Lalaing (1480-1540) aan als stadhouder van Holland en Zeeland. Na de plundering van Den Haag door Maarten van Rossum in 1528 kreeg deze opdracht orde op zaken te stellen. Mogelijk werd in die tijd besloten de Middenpoort te

vernieuwen. De architectuur daarvan, met zowel laatgotische hogels als consoles met renaissance-sleufbandornament, kan rond 1530-1540 worden gedateerd (afb. 3).⁸

PRINS MAURITS

In 1585 werd prins Maurits (1567-1625) benoemd tot stadhouder van Holland en Zeeland. Hij was de eerste van de Oranjes die zich op het Binnenhof vestigde. Het oude ridderhuis voldeed echter niet meer aan de eisen die de prins eraan stelde. Daarom gaven de Staten van Holland en West-Friesland rond 1592 opdracht tot de bouw van een nieuwe woontoren. In 1598, of enkele jaren daarvoor, werd met de bouw begonnen en in 1604 was dit 'nye werck' ingericht (afb. 1).⁹ De toren bestaat uit zes bouwlagen: een kelder, begane grond en vier verdiepingen. Voor de kelder en vermoedelijk ook een deel van de begane grond is het oude muurwerk van het ridderhuis benut. De licht trapeziumvormige plattegrond is hiervan het gevolg. Maurits wilde per se een torenvormig woongebouw, niet zozeer met het oog op de verdedigbaarheid, maar vooral vanwege de status. Met zijn zware haakse steunberen en een voor die tijd opmerkelijk plat dak – als belvédère – functioneerde

3A. Detail van een van de consoles van de Middenpoort met aan de zijkant een sleufbandmotief (de 'streepjes') (foto auteur, 2018)

3B. De Middenpoort (later Stadhouderspoort genoemd) van rond 1530-1540 zoals momenteel opgesteld in de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam. De huidige poort in Den Haag is een kopie uit 1879-1880 (foto auteur, 2018)

4. Claes Jansz Visser (11), tekening van het Binnenhof ten tijde van de onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt (Rijksmuseum Amsterdam)

het zeker als zodanig.¹⁰ Aan de Binnenhofzijde kreeg de Mauritsstoren een achtkantige traptoren en een houten galerij.

Maurits zag zich als opvolger van de stadhouders van de graven van Holland. De Staten van Holland zelf dachten daar anders over. Zij hadden in 1581 de wetgevende macht van Filips II overgenomen en zagen zichzelf als de 'grafelijkheid' aan wie het eigendomsrecht van de gebouwen op het Binnenhof en directe omgeving toekwamen. De Staten werden voorgezeten door de landsadvocaat.¹¹ Dat was sinds 1586 Johan van

Oldenbarnevelt (1547-1619). Tijdens het Twaalfjarig bestand (1609-1621) liepen de spanningen tussen Maurits en Van Oldenbarnevelt hoog op. Na een conflict in 1618 liet Maurits hem oppakken en ter dood veroordelen. Op 13 mei 1619 werd Van Oldenbarnevelt op het Binnenhof terechtgesteld (afb. 4).

Door deze daad was de strijd tussen stadhouder en Staten vooralsnog in het voordeel van de prins uitgevallen, maar ruimtelijk waren ze tot elkaar veroordeeld. De Staten van Holland gebruikten, zoals gezegd, een deel van de begane grond en ook andere

instellingen zoals de Gecommitteerde Raden en de Secretarie van Holland hielden daar kantoor. De bovengelegen bouwlagen waren residentie van Maurits en zijn familie. Nadat Maurits in 1618 de titel prins van Oranje had geërfd, verzocht hij in 1620 om verbetering van zijn accommodatie.¹² In 1620-1621 verrees aansluitend aan het deel met de Middenpoort (sindsdien Stadhouderspoort genoemd) in zuidelijke richting een nieuwe vleugel van in totaal nu negen traveeën (afb. 1 en afb. 12 bouwfase 4). Aan de Buitenhofzijde van deze nieuwe vleugel kwam in 1621 een ommuurde Prinsen-

tuin tot stand. Aan de Binnenhofzijde werd de nieuwe vleugel voorzien van een galerij van blauwe en grauwe (natuur)steen.¹³

FREDERIK HENDRIK

In 1625 overleed Maurits en werd hij opgevolgd door zijn halfbroer Frederik Hendrik (1584-1647), die kort daarvoor was getrouwd met Amalia van Solms (1602-1675). Frederik Hendrik wilde zijn aanzien in Europa bekrachtigen en realiseerde een aantal omvangrijke buitens, waaronder paleis Huis ten Bosch (1645-1651).

5. Valentijn Klotz, tekening van het Binnenhof in 1694 met in de hoekrisaliet op de tweede verdieping het kabinet van Mary Stuart (Haagse Beeldbank)

Hij bestendigde de claim van de stadhouders op het Binnenhof en liet een aantal aanpassingen aan de Hofvijervleugel doorvoeren en aan de zijde van de Hofkapel voor zijn vrouw een appartement bouwen. In 1632 breidde hij de Mauritstoren aan de vijverzijde uit. Tevens werd de trap in de binnenhoek tussen beide vleugels verbouwd. Volgens auteur G.G. Calkoen ging het daarbij om een nieuwe 'bordestrap' tot aan de tweede verdieping, maar het is waarschijnlijker dat het een beperkte aanpassing betrof.¹⁴

Begin 1635 vonden in de Mauritstoren kort na elkaar twee branden plaats, waarna de noordelijke aanbouw in 1635-1637 werd vergroot en vernieuwd (afb. 12 bouw-fase 5).¹⁵ Na de verbouwing had Frederik Hendrik in de Buitenhofvleugel een appartement op de eerste verdieping, bestaande uit een kabinet, twee antichambres en een audiëntiekamer. Amalia's appartement op de verdieping daarboven bestond uit een kabinet, garderobe, twee antichambres en een slaapkamer. In 1639-1640 werden de gebouwen tussen de Mauritstoren en de Hofkapel aangepast voor hun zoon, de latere Willem II (1626-1650), die in 1641 met Mary Stuart

(1631-1660) trouwde.¹⁶ Voorafgaand aan haar komst in 1642 werd vanaf 1632 aan de zijde van de Hofkapel een kabinet gebouwd. Dit werd verbonden met de in 1639 aanbestede nieuwe stenen galerij, ter plaatse van de oude houten galerij. Het nieuwe gedeelte bestond uit een appartement van twee kamers boven de al aanwezige keuken met aan de Binnenhofkant in een hoekrisaliet een kabinet (afb. 5).¹⁷ Op 20 februari 1644 brak in dit nieuwe appartement brand uit, waardoor een groot deel van de naastgelegen Hofkapel werd vernield, maar het appartement zelf liep geringe schade op.

Nadat Willem II in 1647 stadhouder was geworden, hield hij zijn ontvangsten in de woonvertrekken van het Stadhouderslijk Kwartier, vermoedelijk in de ruimtes aan de Buitenhofzijde. Door zijn onverwachte dood op 5 november 1650 heeft hij er weinig verbleven. Acht dagen later werd zijn zoon Willem III (1650-1702) geboren. Amalia van Solms verhuisde naar het Oude Hof aan het Noordeinde, maar Mary Stuart, de 'Princesse Royale' bleef tot haar dood in 1660 wonen in haar appartement met kabinet in de hoekrisaliet.

EERSTE STADHOUDERLOZE TIJDPERK

Met de dood van Willem II ving het eerste stadhouderloze tijdperk aan (1650-1672). De Staten van Holland en West-Friesland grepen meteen de kans om hun invloed te vergroten, zowel in de Republiek als op het Binnenhof. In juli 1651 bepaalden zij dat het stadhouderschap niet langer erfelijk was en er geen nieuwe stadhouder meer zou worden benoemd. Twee maanden later verzochten ze om een 'bequaemer en aensienlijcker' vergaderplaats.¹⁸ Op 3 oktober 1651 namen de Staten van Holland het besluit tot nieuwbouw. Als een statement werd bewust gekozen voor bebouwing tussen de Mauritstoren en de woning van de 'Princesse Royale' met behoud van de galerij aan het Binnenhof, maar met de sloop van een stuk van het recente (in 1639 gerealiseerde) deel met appartement boven de keuken.

Gepland werd een prominent gebouw met een 'seeker uijtsteek' aan de zijde van de Hofvijver, waaraan een deel van de stadhouderlijke vertrekken zou worden opgeofferd. Johan de Witt (1625-1672), lid van de bouwcommissie, presenteerde de eerste plannen op 3 februari 1652. Architect Pieter Post (1608-1669) ging daarmee aan de slag. De uitvoering stond vanaf het begin, in juni 1652, onder leiding van opzichter Pieter Arentsz. Noorwits (ca. 1612-1669). In 1655 was de ruwbouw gereed; dat jaartal werd in de toegangsdeur tot de grote zaal aangebracht. Gebruikmakend van bestaande bouwmuren kwam op de begane grond de zaal voor de Gecommitteerde Raden (nu Noenzaal) gereed en op de verdieping een dubbelhoge nieuwe vergaderzaal voor de Staten van Holland, geflankeerd door een trappenhuis en antichambre (nu koffiekamer) (afb. 12 bouwfase 6). De afwerking van het nieuwe gebouw zou nog ruim twaalf jaar in beslag nemen.¹⁹

STADHOUDER/KONING WILLEM III

Na 1672 verschoof de macht weer richting stadhouder. In juni dat jaar werd de Republiek gelijktijdig aangevallen door Engeland, Frankrijk en de bisdommen Münster en Keulen. De Staten benoemden Willem III (1650-1702) als kapitein-generaal voor de duur van één veldtocht. Nadat eind 1673 alle vijandelijke troepen het land hadden verlaten, werd Willem III alsnog definitief tot stadhouder benoemd. In 1677 trouwde hij met Mary II Stuart (1662-1695). Veel zal het paar niet op het Binnenhof hebben geresideerd; ze verbleven vooral op hun paleizen in Buren, Dieren, Breda en Honselaarsdijk. Toch vond ook Willem III het van groot politiek belang om zijn positie op het Binnenhof te bestendigen.

Ter compensatie van de verloren ruimte aan de Hofvijverkant werd de Buitenhofvleugel in 1678 met vier traveeën naar het zuiden verlengd tot in totaal dertien traveeën aan die zijde (afb. 12 bouwfase 7). De uitbreiding betrof een onderkelderd deel met op de begane grond een keuken en daarboven op de verdieping privévertrekken bestaande uit een slaapkamer met kabinet. De vertrekken sloten aan op de bestaande indeling: op de eerste verdieping voor de prins en op de tweede voor zijn vrouw.²⁰ Via de galerij aan het Binnenhof bleef het resterende deel van de oorspronkelijke vertrekken aan de Hofvijvervleugel bereikbaar.²¹

Door zijn verplichtingen in Engeland vanaf 1688 (Glorious Revolution) verbleef Willem pas weer vanaf 1691 met enige regelmaat op het Binnenhof. Na de dood van Mary II Stuart, begin 1695, liet hij aan de zuidrand van de Prinsentuin een statig huis bouwen voor zijn gunsteling Arnold Joost van Keppel (1670-1718), 1ste Earl of Albemarle; sindsdien het Hof van Albemarle genoemd (afb. 6).²²

6. Het rond 1690 gebouwde en rond 1730 verbouwde Hof van Albemarle op het Buitenhof met links de zuidwesthoek van het nieuwe stadhouderlijk kwartier en op de voorgrond het plein waar zich de Prinsentuin bevond, kort voor de sloop in 1915 (Haagse Beeldbank)

1751 kon geen van de plannen doorgang vinden. Anna van Hannover bleef in het Stadhoudelijk Kwartier wonen en nam daar tot haar dood in 1759 de landszaken waar. Gedurende haar regentschap kreeg De Swart de opdracht voor de nieuwe stadhouderstrap in de binnenhoek. Deze kwam in 1752-1753 tot stand en bestaat nu nog (afb. 12 bouwfase 9).²⁸

In 1766 werd Willem v (1748-1806) meerderjarig en werd voor hem een nieuwe eetzaal ingericht.²⁹ Een jaar later huwde hij Wilhelmina van Pruisen (1751-1820). Haar audiëntiezaal op de tweede verdieping kreeg rond 1770 een nieuw stucplafond, dat al in 1879 zou worden ontmanteld.

NIEUWBOUW VOOR WILLEM V

Wat zijn vader niet voor elkaar kon krijgen, lukte Willem v wel. Op 27 juli 1776 besloten de Staten om een nieuw Stadhoudelijk Kwartier te laten bouwen. Zij kozen daarvoor de zuidwesthoek van het Binnenhof. Daar lag aan de zuidrand in het midden een poort met brug over de omgrachting die de 'Beek' werd genoemd. Oorspronkelijk heette de poort de zuidpoort of 'cokenpoirte', later de Hofpoort. Naast een stenen keukengebouw stond in die hoek van het Binnenhof een aantal min of meer losstaande gebouwen, waaronder een koffiehuis (afb. 7). Diverse administratieve functies van de Staten van Holland, zoals die van de ontvanger-generaal, waren ondergebracht op de begane grond van de Binnenhofvleugel en in enkele van de losstaande gebouwen.

Om de nieuwbouw te kunnen realiseren, moest eerst plaats worden gemaakt. Al in 1765 hadden de Staten besloten om westelijk van de Hofpoort de Landsdrukkerij te bouwen, hetgeen een jaar later was gebeurd (afb. 12 bouwfase 9). Bij het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de oude panden uit het midden van de zeventiende eeuw toen niet volledig zijn gesloopt, maar zijn samengenomen achter een nieuwe gevel aan het Binnenhof.³⁰

In 1776 kon het koffiehuis op het Binnenhof worden aangekocht.³¹ De nieuwbouw van het Stadhoudelijk Kwartier werd gepland tussen enerzijds de bestaande verbindingsgang (lange zaal) tussen het oude Stadhoudelijk Kwartier van 1678 en het Hof van Albemarle, en anderzijds de aan de oostzijde pas gerealiseerde Landsdrukkerij. Het nieuwe complex ging uit drie delen bestaan: een representatief volume met balzaal en natuurstenen pronkgevel aan het Binnenhof op het vrijkomende terrein; een appartement voor de stadhouder ter plaatse van de genoemde verbindingsgang met een voorgevel aan het Buitenhof; en een dienstvleugel aan de zuidzijde van de Beek.³² Het water werd aldaar overkluisd en boven die overkluizing werden de toiletten gesitueerd. De dienstvleugel ging het Cingelhuis heten. Ter compensatie van de te slopen ruimten in gebruik bij de Staten van Holland namen de Staten

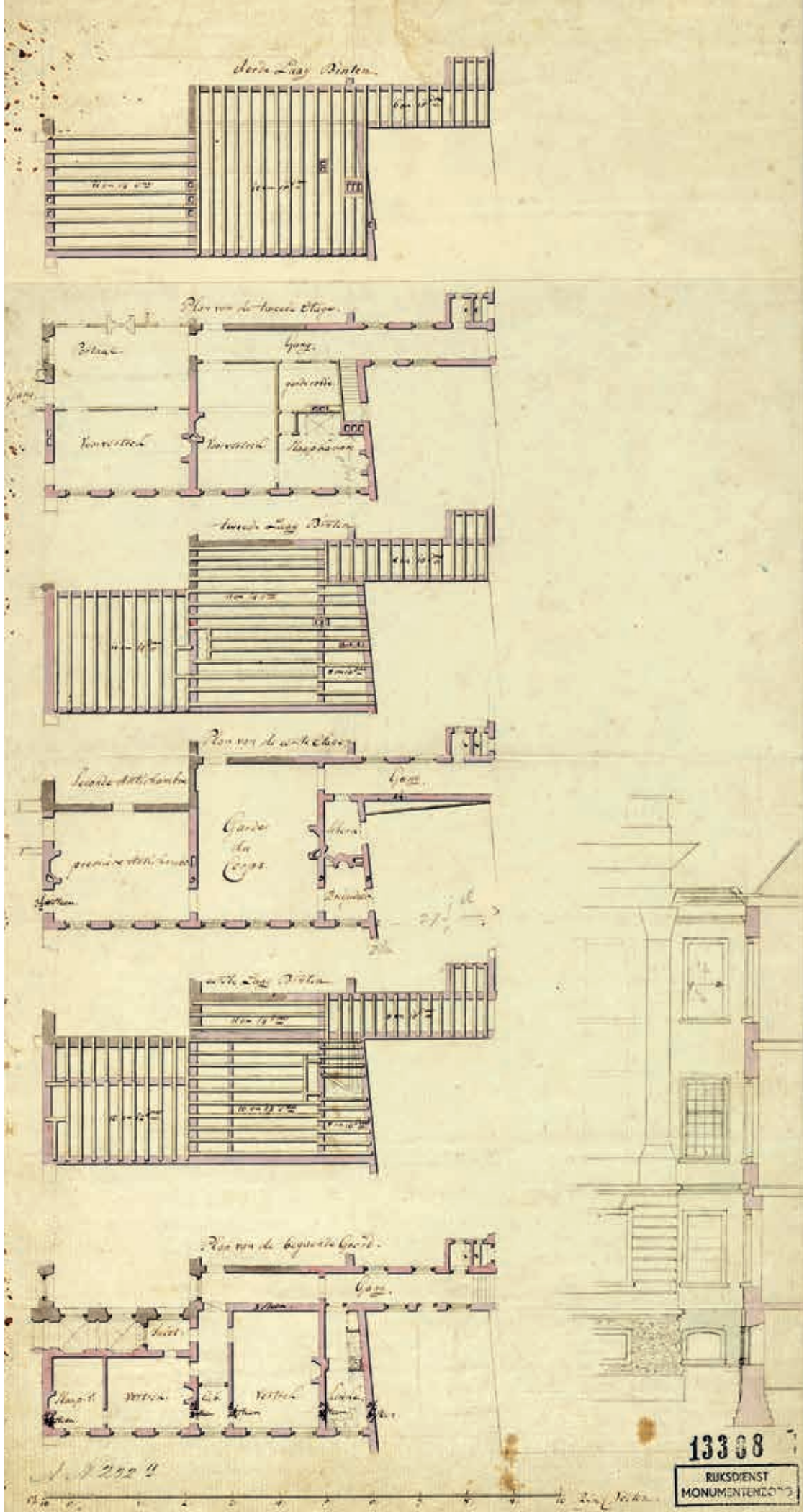
de gelegenheid te baat om even verderop een nieuw gebouw te realiseren: in 1777 verrees ten oosten van de Hofpoort een nieuw Comptoir-Generaal (geldkantoor).

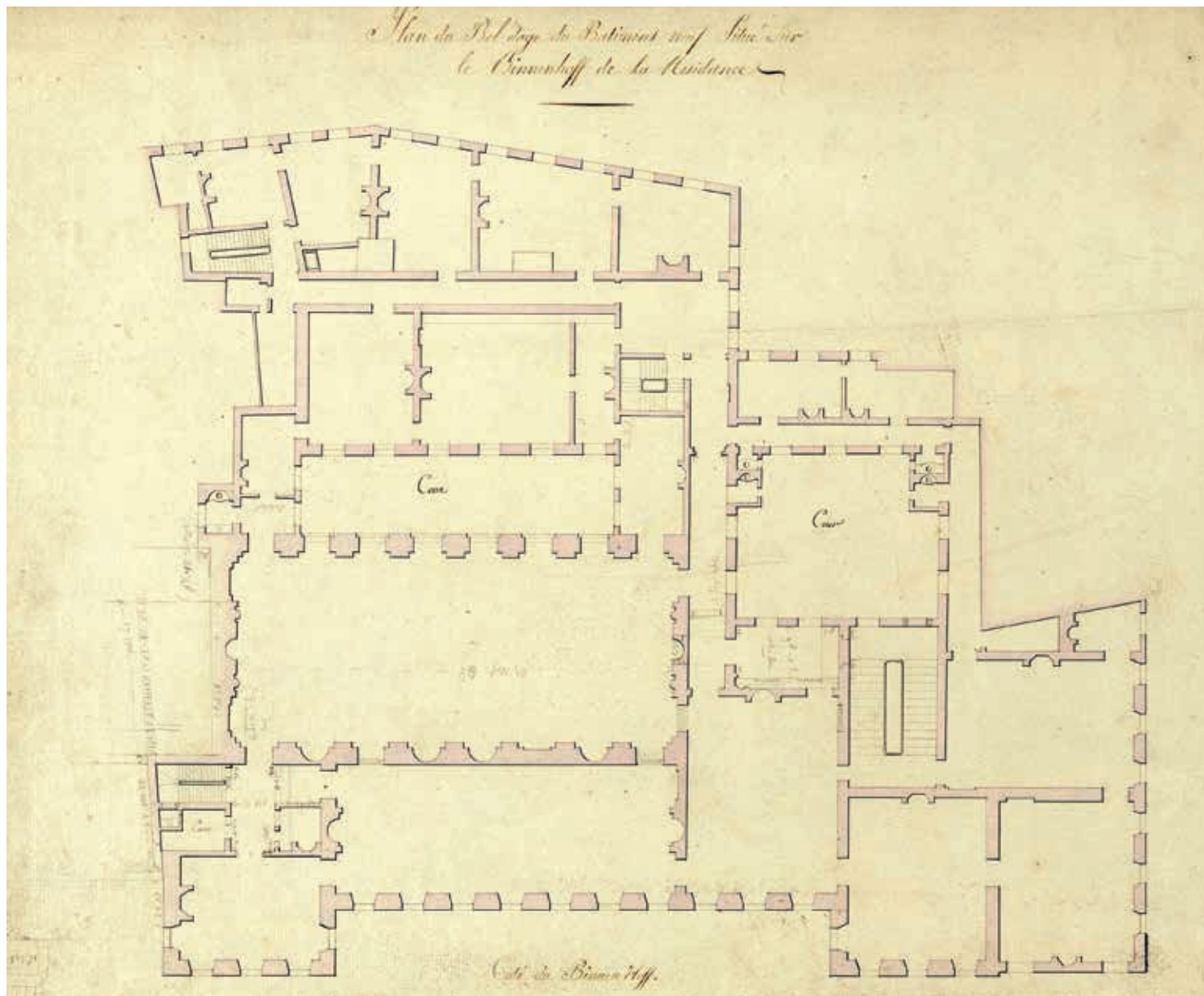
Nadat in 1772 Pieter de Swart was overleden, benaderde men Friedrich Ludwig Gunckel (1743-1835) voor de uitvoering van het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier.³³ Hij was in 1770-1772 als assistent van De Swart betrokken geweest bij de verbouwing van de Hofkapel. Van het ontwerp voor het nieuw Stadhoudelijk Kwartier zijn drie sets tekeningen bekend.³⁴ De eerste omvat niet uitgevoerde ontwerpen; de tweede uit 1777 is een verdere uitwerking, inclusief het appartement voor de stadhouder in de hoek tussen het oude en het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier (afb. 8). De derde set betreft overwegend interieurontwerpen, maar omvat ook een plattegrond van de uiteindelijke situatie van kort na 1789 (afb. 9). Op eerdere tekeningen staat een tweede trap op de overkluizing, maar in de plattegrond is deze trap iets verder zuidwaarts geplaatst met een kabinetje over de Beek. Op deze tekening zien we ook de uitbreiding van de keuken die op het laatste moment werd toegevoegd. Kort na het begin van de bouw kon een cluster van drie huisjes aan de Hofsingel worden aangekocht en met gezamenlijke voorgevel en kap aan het complex worden toegevoegd (afb. 10). Het appartement van de stadhouder kwam op de plaats van de in 1780 afgebroken lange galerij en de dienstvleugel op die van de oorspronkelijke dienstvleugel van het Hof van Albemarle (afb. 11).

Het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier omvatte op de begane grond links een hoofdwacht met daarachter de voorraadruimtes. Bij het rechter avant-corps bevonden zich de vestibule en de toegang tot de hoofdtrap. Op de bel-etage kwam aan de binnenplaatszijde de 'grote zaal' (balzaal) en aan de voorzijde de grote eetzaal, rechts geflankeerd door de kleine eetzaal. In de beide avant-corpsen kwamen antichambres (rechts de 'Seconde Antichambre'). De achtervleugel, in het Cingelhuis, bood op de verdieping onderdak aan de meest belangrijke personen van de hofhouding, onder wie de hofmeester en de hofmaarschalk.

Zoals gezegd, verrees aan de westzijde het appartement van de stadhouder met een souterrain en (dienst)toegang naar het Buitenhof. Op de begane grond bevonden zich vertrekken ter weerszijden van de middegang. Vermoedelijk huisde hier de kamerheer van de stadhouder. Deze gang liep met een haakse bocht door naar het Hof van Albemarle en had halverwege boven de overkluizing van de Beek een toilet. Dat toilet vormde het spiegelbeeld van het uitgebouwde toilet van het representatiedeel van het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier aan de andere zijde van de overkluisde Beek (afb. 11b). Op de bel-etage van het appartement kwam aan de noordzijde de 'Premiere Antichambre' met aansluitend het vertrek van de lijfwacht, een kabi-

8. Plattegrond van de begane grond, eerste en tweede verdieping met bijbehorende balklagen van het appartement van de stadhouder. Goed zichtbaar is dat het appartement rechts een gang heeft naar het toilet boven de Beek. Het noorden is links (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

9. Plattegrond van de eerste verdieping in gerealiseerde toestand, vermoedelijk kort na 1789, met de keukenuitbreiding linksboven, het kabinet rechts over de Beek met aansluitend het kleine trappenhuis daar en rechtsonder het appartement van de stadhouder (bel-etage). Het noorden is onder (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

net voor de brigadier en een schenkruimte. De tweede verdieping, met een portaal, twee voorvertrekken en een slaapkamer, stond in verbinding met het oostelijke appartement in het representatieve deel. Deze delen samen omvatten vermoedelijk de privévertrekken van de stadhouder.

Op 25 februari 1777 waren de plannen zodanig gevorderd dat een eerste aanbesteding kon worden gehouden.³⁵ Ruim drie maanden later volgde de aanbesteding van het timmer-, metsel-, steenhouders-, loodgieters- en verfwerk. In 1782 werd een plan opge maakt voor de 'decoratiën der zaalen en Vertrekken voor de distributien der bel etage van den Nieuwen Bouw van het Stadhouders Quartier'.³⁶ In 1789 moesten 'de beide eetzaalen en de kabinetten naast de groote

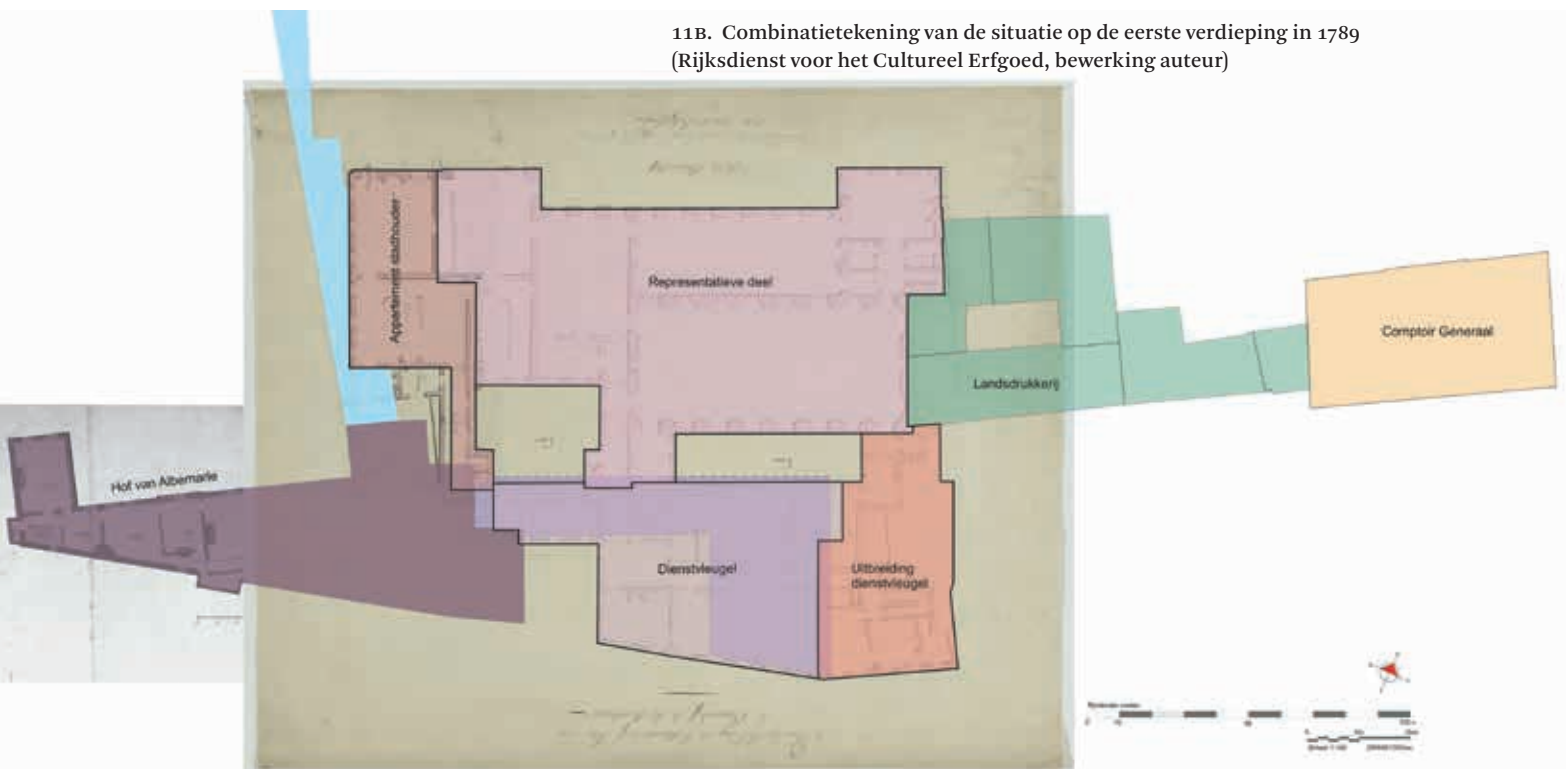
danszaal en achter de groote eetzaal (...) nog bevoerd, geplafoneerd, gestucadoord, geverfd en verguld' worden. Pas in 1792 was het nieuwe Stadhouders Kwartier gereed.³⁷

VERWAARLOOSD EN HERSTELD

Erg lang heeft stadhouder Willem V niet van zijn nieuwe onderkomen gebruik kunnen maken. Na de intocht van de Fransen vluchtte hij op 18 januari 1795 naar Engeland om daar in ballingschap te gaan. In april 1796 werd de balzaal ingericht als vergaderzaal van de Bataafse Republiek. In 1806 volgde de instelling van het Koninkrijk Holland met Lodewijk Napoleon (1778-1846) als koning. De voormalige balzaal ging dienen als troonzaal, maar niet voor lang. Al na twee jaar nam

11A. Combinatietekening van de situatie op de eerste verdieping vóór de vernieuwing in 1777
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

11B. Combinatietekening van de situatie op de eerste verdieping in 1789
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

Lodewijk Napoleon zijn intrek in het stadhuis van Amsterdam, dat sindsdien het Paleis op de Dam heet. Op 11 mei 1808 luidde het koninklijk besluit 'alle onnodige sieraden uit het paleis weg te nemen', waarmee werd bedoeld op het nieuw Stadhoudelijk Kwartier. Onder 'onnodige sieraden' werden verstaan alle spiegels, marmeren schoorsteenmantels, geschilderde doeken, ornamenten, boiserieën, deuren, blinden en behangsels. Deze interieuronderdelen werden deels gebruikt bij de inrichting van het Paleis op de Dam en deels opgeslagen.³⁸ Het nieuwe Stadhoudelijk Kwartier werd een instituut voor militaire kwekelingen, een cadettenschool.

Na het vertrek van de Fransen in 1813 koos koning Willem I ervoor om niet meer op het Binnenhof te wonen. Om zijn invloed aldaar niet geheel te verliezen, vestigde hij er wel zijn Kabinet des Konings.³⁹ De toestand van de gebouwen zelf was troosteloos. Onder leiding van de Controleur van 's Lands Gebouwen, Adrianus J. Noordendorp (1780-1833) vonden in 1818 eerste aanpassingen plaats. De balzaal werd in 1828 aangepast door midden in de kap een lichtkoepel aan te brengen.⁴⁰

Slechter was het gesteld met het oude Stadhoudelijk Kwartier. Daar vonden begin negentiende eeuw enige herstellingen plaats, maar veel soelaas bood dat niet. In 1848 werd gehint op de sloop van de Buitenhofvleugel en de bouw van een nieuw bestuurscentrum. Van deze plannen kwam niets terecht.⁴¹ Achteraf gezien is het een wonder dat de Buitenhofvleugel er überhaupt nog staat. Aan de Hofvijverzijde was de situatie marginaal beter, vooral omdat de constructie van het gebouw van de Staten van Holland robuust was.

In de periode 1879-1883 werden de Hofkapel en het oude Stadhoudelijk Kwartier ingrijpend gerestaureerd en verbouwd.⁴² De kappen aan de Buitenhofzijde werden geheel vernieuwd, evenals het tussenlid tussen het gebouw van de Staten van Holland en de Hofkapel. Van dit tussenlid zelf bleef op het kabinet van Mary Stuart (Princesse Royale) na niet veel staan. Ook

de galerij aan het Binnenhof werd ingrijpend hersteld (dan wel in oude vorm herbouwd).⁴³ Tijdens de daaropvolgende verbouwing van het Binnenhof in 1913-1915 werd de uit 1881 stammende trap oostelijk van de Statenzaal vervangen door de huidige representatieve hal op de verdieping (afb. 12 bouwfase 14).⁴⁴ Ingrijpend was ook in 1915 de sloop van het Hof van Albemarle, dat moest wijken voor een verkeersdoorbraak tussen Buitenhof en Spui.⁴⁵ De rafelige rand die hierdoor op de zuidwesthoek ontstond, werd pas gerepareerd met de bouw van de Kortenhofvleugel in 1960-1963 (afb. 12 bouwfase 15).

BESLUIT

Over de geschiedenis van het Binnenhof is het laatste woord niet gezegd en ook bij de huidige renovatie zullen nog veel relevante details aan het licht komen. Tijdens de werkzaamheden zal in de leeggekomen gebouwen aanvullend bouwhistorisch en archeologisch onderzoek worden gedaan. De uitkomsten van de bouwhistorische onderzoeken zijn vergeleken met al bekende historische gegevens in woord en beeld, waarbij historische tekeningen en plattegronden van de actuele situatie digitaal over elkaar heen werden gelegd en de ruimtelijke ontwikkeling van het complex kon worden verhelderd.

In dit artikel is de blik gericht op het onderkomen van de stadhouder, waarvan een deel tijdens het eerste stadhouderlijke tijdperk door de Staten van Holland in bezit werd genomen voor hun eigen nieuwe vergaderzaal. Compensatie verkregen de stadhouders later door uitbreiding naar het zuiden, waar uiteindelijk een geheel nieuw – maar slechts korte tijd gebruikt – Stadhoudelijk Kwartier werd gerealiseerd. Intrigerend is misschien wel dat de Balzaal van de stadhouder van 1814 tot 1992 de direct gekozen Tweede Kamer huisvestte en de vergaderzaal van de Staten van Holland sinds 1849 onderdak biedt aan de getrapte Eerste Kamer. Voor het gevoel had dat beter andersom kunnen zijn.⁴⁶

NOTEN

- 1 G.G. Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747', *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen* 3 (1902), 35-182, in het bijzonder 48, 56, 149.
- 2 Relevant voor dit artikel zijn de rapporten: J.H. Heijenbroek en G.H.P. Steenmeijer [De Fabryck], *Binnenhofcomplex. Voormalige Hofkapel, Bouwhistorisch Onderzoek*, Utrecht 2018; F. Franken en P.C. van der Heiden, *Tweede Kamercomplex Binnenhof. Cultuurhistorisch onderzoek, acht hotspots*, Den Haag 2019; R. Stenvert en S. van Ginkel-Meester, *Stadhoudelijk Kwartier*

Binnenhof Den Haag.

- Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling* (BBA-rapport; 812), Utrecht 2018; idem, *Algemene Zaken Binnenhof Den Haag. Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling* (BBA-rapport 832), Utrecht 2019; idem, *Tweede Kamercomplex bouwdelen TK-A en TK-B Binnenhof's Gravenhage. Cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling* (BBA-rapport; 893), Utrecht 2021 .
- 3 Aan de basis van dit artikel staan twee rapporten: Stenvert en Van Ginkel-Meester 2018 en Stenvert en Van Ginkel-Meester 2021 (noot 2).

- 4 C. Dumas, *Haagse stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Zwolle/Den Haag 1991; A. de Klerk, *Bouwen aan de Hofstad. De geschiedenis van het bouwtoezicht in Den Haag 1250-1900, in sociaal en cultureel perspectief*, Delft 1998 (omslag).
- 5 Calkoen 1902 (noot 1), 103. Een Vlaamse gevel is een ter hoogte van de goot staande stenen dakerker, vaak voorzien van versieringen met daarin een venster.
- 6 Ook hier geldt dat alle ruimtes gepleisterd zijn en dat enkel op grond van

- plaats en dikte van de muren (in combinatie met andere bronnen) veronderstellingen gedaan kunnen worden. Voor de toeschrijving van de tekening, zie Dumas 1991 (noot 4), 18.
- 7 Grote bakstenen (kloostermoppen) in Vlaams verband, $29 \times 13 \times 7$ cm, tien-lagenmaat 80-86 cm. De precieze omvang van het middeleeuwse muurwerk is moeilijk vast te stellen door vernieuwing van de buitenschil en beklamping van de gevels bij de restauratie van 1879-1883.
 - 8 Stenvert en Van Ginkel-Meester 2018 (noot 2), 24. In de originele zandstenen omlijsting, nu te vinden in de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam, bevinden zich steenhouwersmerken. De datering op het bordje aldaar met het jaartal 'circa 1600' is onjuist.
 - 9 Op afb. 2, gedateerd in 1598, staat de nieuwe toren al afgebeeld.
 - 10 Het platte dak was voorzien van een loden afdekking (nu een zinkvariant).
 - 11 De functie landsadvocaat werd sinds 1621 raadspensionaris genoemd.
 - 12 Maurits erfde de titel van zijn oudere halfbroer Filips Willem (1554-1618), waarna hij Maurits van Nassau werd genoemd.
 - 13 Calkoen 1902 (noot 1), 128 en noot 126.
 - 14 Calkoen 1902 (noot 1), 129; P.C. van der Heiden, *Raad van State. Binnenhof 1, 's-Gravenhage. Bouwhistorische verkenning*, 's-Gravenhage 2008, 3. Er zal geen sprake zijn geweest van een echte bordestrap, zoals de huidige achttiende-eeuwse trap op deze plek, maar eerder van een aanpassing van de oude achtkante spiltrap tot een wat ruimere spiltrap op vierkante grondslag, met een tussenbord op de verdiepingen. Een dergelijke spiltrap is nog te vinden in het Balcken-eindehuis aan de Dunne Bierkade 18 uit 1638. Nader onderzoek naar de restanten van deze trap in de binnenhoek ter plaatse van de kelder is nog in gang.
 - 15 Calkoen 1902 (noot 1), 129.
 - 16 De naamgeving kan verwarrend zijn. Maria Henriëtte Stuart, de vrouw van Willem II, wordt hier verder aangeduid als Mary Stuart en Maria II van Engeland, de vrouw van Willem III, als Mary II Stuart.
 - 17 P.C. van der Heiden, *Kabinet Mary Stuart I. Geschiedenis, constructie & technische staat van de schilderingen Binnenhof 22 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 2013, 7.
 - 18 J.J. Terwen en K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669). Architect*, Zutphen 1993, 163-172.
 - 19 Terwen en Ottenheim 1993 (noot 18); zie ook P.E. Spijkerman (red.), *Eerste Kamer. Reflecties over de Vergaderzaal van de 'Chambre de Réflexion'*. *Ter gelegenheid van de ingebruikneming op 5 september 1995 na de restauratie en renovatie 1994-1995*, 's-Gravenhage 1995. Met name de kapconstructie boven de statenzaal met zijn relatief grote overspanning is opmerkelijk. Post had waarschijnlijk via Van Campen en Huygens inzicht in Italiaanse architectuurtraktaten waaronder die van Serlio en Palladio en baseerde daarop zijn ontwerp voor de kapconstructie. Zie ook R. Stenvert en E. Orsel, 'Jacob Roman, een innovatief ontwerper?', *Bulletin KNOB* 117 (2018) 2, 58-79. De constructie van de kap verdient nader onderzoek.
 - 20 Van der Heijden 2008 (noot 14), 3.
 - 21 Na een brand in 1678 in het pas nieuwe appartement van Mary II Stuart op de tweede verdieping kreeg haar slaapkamer aldaar een nieuw rijk bewerkt plafond, beschilderd door Theodoor van der Schuer (1634-1707). Dit plafond met een middendeel van 305×506 cm. hangt sinds de verwijdering in 1879 in het Rijksmuseum te Amsterdam, maar is daar na de laatste restauratie niet meer in de collectie opgesteld.
 - 22 Hij stelde daar een deel van de porseleincollectie van Mary II Stuart tentoon. Na verkoop in 1730 werd het gebouw verbouwd tot logement van de Vijf Steden van het Noorderkwartier.
 - 23 Calkoen 1902 (noot 1), 136.
 - 24 F.H. Schmidt, *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle/Zeist 1999, 83.
 - 25 De Vijf Steden van het Noorderkwartier werd vriendelijk doch dringend verzocht naar een ander gebouw om te kijken. Dat vonden ze aan de Kneuterdijk (nu deel van de Raad van State). Begin negentiende eeuw werd het Hof van Albemarle onderdeel van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.
 - 26 Reconstructietekeningen daarvan door Jan Jehée uit 1999 in Schmidt 1999 (noot 24), 84, 86.
 - 27 Schmidt 1999 (noot 24), 89-105.
 - 28 Schmidt 1999 (noot 24), 146-147.
 - 29 P. van der Heijden en D. Valentijn, *Interieurs van het Binnenhof. Verscholen erfgoed in beeld*, Den Haag 2018, 72-81.
 - 30 Stenvert en Van Ginkel-Meester 2021 (noot 2), 38-39, 372-401.
 - 31 C.E. Zonneville-Heyning, 'Enkele kanttekeningen bij de inrichting van de nieuwe vleugel van het Stadhoudelijk Kwartier', in: *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), Haarlem 1981, 410-422, in het bijzonder 410.
 - 32 Het is niet met zekerheid vast te stellen of het tweede deel ook werkelijk de privévertrekken van de stadhouder bevatte, maar het is wel als een afzonderlijk deel ontworpen. Het komt globaal overeen met het huidige deel van de Raad van State in het oude Tweede Kamercomplex.
 - 33 Ook wel als Gunkel geschreven. Hij werd in 1743 geboren in Krodorf in het kleine Duitse vorstendom Nassau-Weilburg en volgde een opleiding bouwkunde in Giessen en Parijs. Vermoedelijk in 1767 kwam hij voor het eerst naar Den Haag, waar hij ging werken als assistent van de stadhoudelijke architect Pieter de Swart. Na diens dood werd hij de voornaamste architect van de Oranjes. Gunkel overleed in 1835 in Den Haag.
 - 34 In het Nationaal Archief bevindt zich een set van veertien bladen, doorgaans gedateerd in 1776 (Nationaal Archief 4.OPG, H299). Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) bevindt zich een tweede set van twintig tekeningen uit 1777 en later (Beeldbank RCE AT-0019 t/m AT-0038. Op de tekeningen zelf staat in potlood het nummer AN 232 1 t/m 20). Eveneens bij de RCE wordt een derde set tekeningen bewaard uit circa 1789 (Beeldbank RCE VE-1409 t/m VE-1429). Vgl. R.J. van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats voor architecten', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Spliethoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum*, Dieren 1984, 137-152, waar echter enkel de eerste serie tekeningen aan de orde komt.
 - 35 De eindverantwoordelijkheid voor de bouw lag bij de controleur-generaal der fortificatiën van Holland, Cornelis J. van der Graeff (1734-1812). De dagelijkse leiding had architect Gunkel en de Controleur der Domeinen, Govert van der Linden, met assistentie van Johan van Westenhout (ca. 1754-1823).
 - 36 G. Rosa de Carvalho-Roos, 'Binnenhof 1a-3: van "Nieuwbouw" tot "Oudbouw"', in: P.E. Spijkerman (red.), *Tweede Kamer. Van doolhof naar Eenheid. Ter gelegenheid van de ingebruikneming op 22 februari 1996 na de restauratie en renovatie 1994-1996*, 's-Gravenhage 1996, 17-49, in het bijzonder 24. Uitgebreider, maar meer gericht op het interieur is: T. Rosa de Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof? Een speurtocht naar het decor waartegen het dagelijks leven van de stadhouders Willem IV en Willem V zich afspeelde in de Stadhoudelijk Kwartieren van het Haagse Binnenhof', *Oud-Holland* 116 (2003) 3/4, 121-223.
 - 37 Zonneville-Heyning 1981 (noot 31).
 - 38 Vaststaat dat ten minste één schoorsteenmantel uit het Binnenhof een plek in het Paleis op de Dam kreeg; Rosa de Carvalho-Roos 1996 (noot 36), 36 en Rosa de Carvalho-Roos 2003 (noot 36), 124-125.
 - 39 D. Smit, *Het belang van het Binnenhof. Twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering*, Amsterdam 2015, 103.
 - 40 Zie ook: Spijkerman 1996 (noot 36).
 - 41 L. van Tilborg, *Nooit gebouwd Den Haag*, Amersfoort 2019, i.h.b. 56-62. Smit 2015 (noot 39).
 - 42 Opmerkelijk genoeg is een klein deel van de kapconstructie van de hofkapel uit de tijd van de uitbreiding uit 1688

- gewaard gebleven; Stenvert en Van Ginkel-Meester 2019 (noot 2), 274.
- 43 Zie ook: Spijkerman 1995 (noot 19).
- 44 Van der Heijden en Valentijn 2018 (noot 29), 130-136.
- 45 Een van de stucplafonds en een schouw uit een andere kamer zijn

herplaatst in de in 1915-1917 naar plannen van Knuttel ontworpen uitbreiding van het Ministerie van Koloniën (TK-C). R. Stenvert en S. van Ginkel-Meester, *Uitbreiding Koloniën & Grenadierspoort Binnenhof Den Haag. Cultuurhistorisch onderzoek met Waardstelling*, Utrecht

- 2019 (BBA-rapport 866), 63, 68-69, 162-165.
- 46 In de eerste periode tussen 1815 en 1848 werden de leden van de Eerste Kamer door de vorst zelf benoemd, later werden ze door de Provinciale Staten gekozen. Zie ook Smit 2015 (noot 39).

DR. ING. R. STENVERT studeerde HTS Bouwkunde en architectuurgeschiedenis. Hij is architectuur- en bouwhistoricus en was tot voor kort vennoot bij BBA: Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis in Utrecht. Als hoofdauteur werkte hij aan de serie *Monumenten in Nederland* (1995-2006) en publiceerde hij over onder meer bouwstijlen en bouwhistorie, architectenbureaus, baksteen, jongere kerkkappen en moderne bouwmaterialen.

VESTIGES OF STADHOLDERS

RESIDING AND RULING IN THE WESTERN SECTION OF THE BINNENHOF

RONALD STENVERT

In anticipation of the current major restoration of the Binnenhof, the home of the Dutch parliament, building historians conducted research into this historically important complex of buildings in The Hague. This article focuses on the western part of the complex and the role played there by the stadholder and the States of Holland. In the northwest corner of the Binnenhof, an L-shaped Knights' House arose in the middle of the fourteenth century with a residence for the stadholder on the first floor while the ground floor was used by the States of Holland.

In 1585 Prince Maurits took up residence in this part of the Binnenhof and to underline his status had a tower built on the northwest corner (completed 1604). Later he had his accommodation expanded (1620-1621). His successor Frederik Hendrik further expanded the accommodation with an extruded corner containing private quarters for his son William's wife (Mary Stuart). With the death of William II in 1650, the first stadholderless period (1650-1672) began. The States of Holland seized on this opportunity to reinforce their claim to the buildings by demolishing part of the recent expansion on the Hofvijver side and building a prominent new meeting place.

As a consequence of the war with the French in 1672, William III became stadholder and to compensate for the lost space he commissioned an expansion of the

complex on the south side (1677-1678). After the death of his wife Mary II Stuart, he had a stately house built for his favourite, the 1st Earl of Albemarle, on the south edge of the Prinsentuin in circa 1695. William's death in 1702 ushered in the second stadholderless period until the threat of war in 1747 led to the appointment of William IV as stadholder. At this point the accommodation at the Binnenhof was deemed to be too small for the court and plans for a new palace were drawn up.

What his father had been unable to achieve, William V accomplished. Existing buildings in the southwest corner made way for new stadholder quarters, but not until the States of Holland had built a new Comptoir-Generaal (money office) a little further away in 1777. In 1779 work on new quarters commenced. They consisted of a representative section in the Binnenhof, an apartment for the stadholder with an entrance on the Buitenhof and a service wing – the Cingelhuis – on the south side. The latter replaced the service wing of the Court of Albemarle. The new accommodation was finished by 1792, but just three years later William V was forced into exile, after which the newly formed Batavian Republic turned the ballroom into a meeting room, which served as the chamber of the House of Representatives from 1814 to 1992. The chamber of the States of Holland has been in use by the Senate since 1849.

'EEN SCHITTEREND FIASKO'

WILLEM NICOLAAS ROSES INNOVATIEVE KLIMAATONTWERP VOOR HET DEPARTEMENT VAN KOLONIËN

NATASJA HOGEN

Het nieuwe onderkomen van het departement van Koloniën aan het Plein in Den Haag, tussen 1859 en 1861 gebouwd naar ontwerp van de toenmalige rijksbouwmeester Willem Nicolaas Rose (1801-1877), vormt een voor Nederland vroeg en daarmee belangrijk voorbeeld van de omgang met comfort en binnenklimaat in gebouwen (afb. 1).¹ Als gevolg van nieuwe ideeën over gezondheid en comfort en nieuwe technische ontwikkelingen stond het verwarmen en ventileren in

de negentiende eeuw volop in de belangstelling. Waar gebouwen aanvankelijk alleen werden verwarmd met haarden of kachels en tot de negentiende eeuw over ventilatie nog nauwelijks werd nagedacht, kwamen vanaf omstreeks 1840 centrale verwarmingssystemen en mechanische ventilatie op de markt. Deze hadden grote impact op het architectonische ontwerp. Veel openbare gebouwen hadden in de negentiende eeuw een hoge bezettingsgraad, met vaak een bedroevende luchtkwaliteit tot gevolg. Ook de beheersing van de binnentemperatuur was complex. Deze gebouwen waren voor een gezond en comfortabel binnenklimaat

▲ 1. Het Departement van Koloniën gezien vanaf het Plein, 1914 (Haags Gemeentearchief)

sterk afhankelijk van centrale, mechanische systemen. Het functioneren hiervan hing samen met het ontwerp van het gebouw. Dit gold voor technische onderdelen als opstelplaatsen voor installaties, opslagruimtes voor brandstoffen en de benodigde infrastructuur zoals kanalen en plenums, maar ook voor ruimtelijke en architectonische aspecten als de ordening en oriëntatie van vertrekken, plafondhoogtes en venstertypen.²

Dit artikel komt voort uit cultuurhistorisch onderzoek dat de auteur in 2021 uitvoerde in samenwerking met Jacqueline de Graauw van Bureau Bouwtijd, in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf en ter voorbereiding op de renovatie van het gebouw van het departement van Koloniën. Hierbij richtte De Graauw zich onder meer op de historische interieurs, en onderzocht Natasja Hogen op welke wijze het oorspronkelijke klimaatsysteem functioneerde.³ Dit artikel beschrijft hoe de omgang met het binnenklimaat in het nieuw te bouwen Departement van Koloniën een ommekeer vormde in de wijze waarop gebouwen op het Binnenhof werden verwarmd en geventileerd. Aan de orde komen Roses invloed daarop als rijksbouwmeester, de samenhang met de ontwikkeling van het ministeriegebouw als nieuw bouwtype, de werking van de klimaatinstallaties en hun integratie in het departementsgebouw en, niet onbelangrijk, de vraag of het systeem ook naar wens van opdrachtgever en gebruikers functioneerde.

ROSE EN HET MODERNE MINISTERIEGEBOUW

Willem Nicolaas Rose werd in 1858 aangesteld als bouwmeester voor de landsgebouwen. In de vijftienvijftig jaar daarvoor werd deze post bezet door een hoofdgenieur van Waterstaat, net als in de tien jaar na Roses eervol ontslag in 1867. Door het aanstellen van een architect, die over meer bouwtechnische kennis beschikte en een meer esthetische benadering voorstond, kon beter worden ingespeeld op de groeiende ambities van het ministerie van Binnenlandse Zaken en de Tweede Kamer. Hiertoe behoorde de sloop en nieuwbouw van een deel van het Binnenhof, een voorstel dat de verantwoordelijke minister reeds in 1851 had gedaan.⁴ Omdat er in deze periode geen van overheidswege vastgesteld bouwbeleid of voorgeschreven bouwstijl was, had Rose de vrijheid om zijn eigen stempel op de bouwopgaven te drukken en zijn moderne ideeën over architectuur en techniek in praktijk te brengen. Uiteraard functioneerde hij binnen een administratief kader, maar de felle reacties die zijn ontwerpen onder anderen bij Kamerleden opriepen, wijzen erop dat Rose waar mogelijk zijn eigen koers voer. Tot die ontwerpen behoorden de renovatie van de Ridderzaal, als ook het nieuwe gebouw voor de Hoge Raad en het Departement van Justitie, dat in samenhang met Koloniën werd ontworpen maar nooit

werd uitgevoerd. Bij de restauratie van de Ridderzaal verving Rose de dertiende-eeuwse houten kap door een ranke constructie van gietijzer. Zowel deze Haagse gebouwen als zijn vroegere werk, waaronder het Cool-singelziekenhuis in Rotterdam (1838-1840), tonen duidelijk hoe Rose experimenteerde met moderne materialen en technieken, zoals ijzer, spouwmuren, grote glasvlakken, en technische installaties voor verwarming en ventilatie. Rose was daarnaast van grote invloed op de ontwikkeling van de architectuur in de negentiende eeuw, vanwege de vrije wijze waarop hij omging met de ruimtelijke indeling van gebouwen en de vormentaal van het classicisme, met de introductie van de *Rundbogenstil*. Zijn ongeremde vooruitgangsgeloof en heel eigen waardering van historische gebouwen leverden hem echter ook hevige kritiek op.⁵

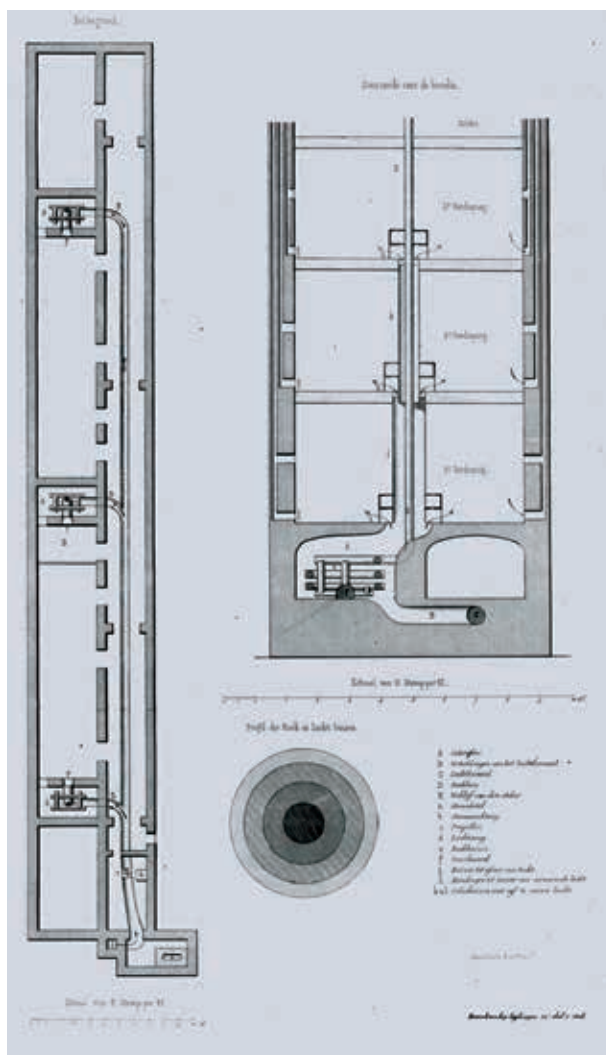
Halverwege de negentiende eeuw waren de ministeries op en rond het Binnenhof gehuisvest in gebouwen uit de zeventiende, achttiende en begin-negentiende eeuw, die meestal al enige malen waren verbouwd of uitgebreid om aan alle functionele eisen te voldoen. Het Departement van Koloniën was het eerste gebouw dat als onderkomen voor een ministerie werd ontworpen.⁶ Dit hing samen met de opkomst van het kantoorgebouw als nieuw bouwtype: in de negentiende eeuw werd ook de werkplek onderdeel van het moderne leven, met als gevolg meer aandacht voor de architectonische, functionele en bouwfysische kwaliteit ervan. Het ontwerp voor het Departement van Koloniën kende verschillende architectonische en technische vernieuwingen, waaronder een E-vormige hoofdstructuur met een corridor langs de binnenzijde en de kantoorvertrekken aan de buitenzijden, opdat deze eenvoudig konden worden ontsloten.⁷ Op de begane grond lagen de dienstvertrekken en ruimten voor archieven, installaties en brandstoffen. De beletage huisvestte vrij centraal de commissiekamer, op de hoeken de werkkamers van de minister en de secretaris-generaal, en verder nog enkele kamers voor hoge ambtenaren. Op de beletage bevonden zich ook enkele werkkamers voor de 'gewone' ambtenaren, die overigens voornamelijk op de tweede en derde verdieping gehuisvest waren. Ook in de interieurafwerking was sprake van een duidelijke hiërarchie. Door de plaatsing aan de buitenzijde van het gebouw konden alle werkkamers worden voorzien van veel daglicht. Rose ontwierp hiervoor grote dubbele vensters met een draairaam aan de buitenzijde en een schuifraam aan de binnenzijde. Hij paste bovendien voor die tijd vernieuwende bouwmaterialen toe, waaronder zink als dakbedekking, smeedijzer voor vloer- en dakbalken en gietijzer voor vensters, cordonlijsten, consoles en goten. Het gebouw onderscheidde zich bovendien nadrukkelijk van de bestaande bebouwing op en rond het Binnenhof door de toepassing van een innovatief geïntegreerd klimaatsysteem.⁸

HET BINNENKLIMAAT IN KOLONIËN

In de ministeries die waren gehuisvest in bestaande gebouwen werd op traditionele wijze verwarmd en geventileerd. Natuurlijke ventilatie vond plaats door het openen van ramen, deuren en roosters, verwarming met behulp van (insluit)haarden en kachels. Het inpassen van moderne centrale mechanische systemen was vanaf omstreeks 1840 in principe mogelijk, maar in bestaande gebouwen kostbaar en technisch ingewikkeld omdat dit veel aanpassingen vereiste, met name vanwege de noodzakelijk opstelplaatsen van stoom- of warmwaterketels, de afvoer van rookgassen en de benodigde kanalen voor de verspreiding van lucht en warmte. Een uitzondering vormde de zaal van de Tweede Kamer. Hier werd rond 1860, naar voorstel van Rose, verse lucht ingevoerd met behulp van ventilatoren. Deze werden echter handmatig bewogen omdat het aanleggen van mechanische aandrijving hier niet haalbaar was.⁹

Hoewel Waterstaat over veel civieltechnische know-how beschikte, was kennis over installatietechniek

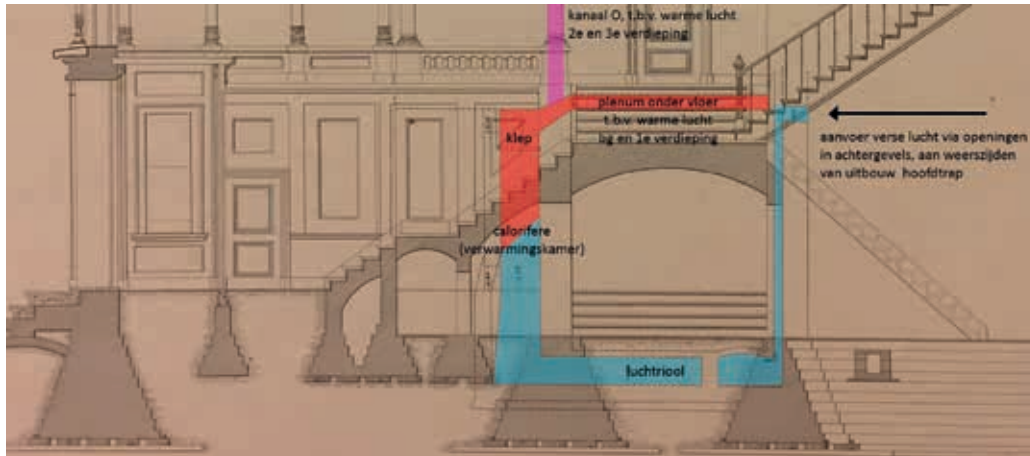
2. Het systeem Van Hecke zoals toegepast in hospitaal Necker in Parijs (*Bouwkundige Bijdragen* 1863, plaat III)

nog zo beperkt ontwikkeld (en ook geen onderdeel van het curriculum van de opleidingen) dat slechts enkele ingenieurs en architecten zich op eigen initiatief hierin hadden bekwaamd. Rose was halverwege de negentiende eeuw een van de eerste architecten die zich actief bezighielden met het realiseren van een comfortabel en gezond binnenklimaat in gebouwen. Zijn militaire opleiding tot waterstaatsingenieur en genieearchitect aan de Artillerie- en Genieschool in Delft, waar hij later zelf ook les gaf, zal ongetwijfeld van invloed zijn geweest op zijn technische ambities. Halverwege de negentiende eeuw was dit dé plek waar nieuwe kennis werd ontwikkeld wanneer het ging om techniek.¹⁰ Rose bewees zich op dit gebied al vroeg met het ontwerp voor het Coolsingelziekenhuis, wellicht het eerste gebouw in Nederland waarin op een moderne en vooral integrale manier uiting werd gegeven aan de nieuwe ideeën over een gezond binnenklimaat.¹¹ Hier paste hij een centraal systeem op basis van heteluchtverwarming toe. Hoewel dit in de praktijk voor de nodige problemen zorgde, zoals oververhitting en een te beperkte ventilatiecapaciteit in de ziekenzalen, paste Rose in de hieropvolgende jaren nog regelmatig heteluchtverwarming toe. Vanaf 1858 had hij daarbij een sterke voorkeur voor het systeem Van Hecke, dat enige jaren daarvoor op de markt was gekomen en waarvoor hij in Nederland het octrooi had verkregen.¹²

HET SYSTEEM VAN HECKE

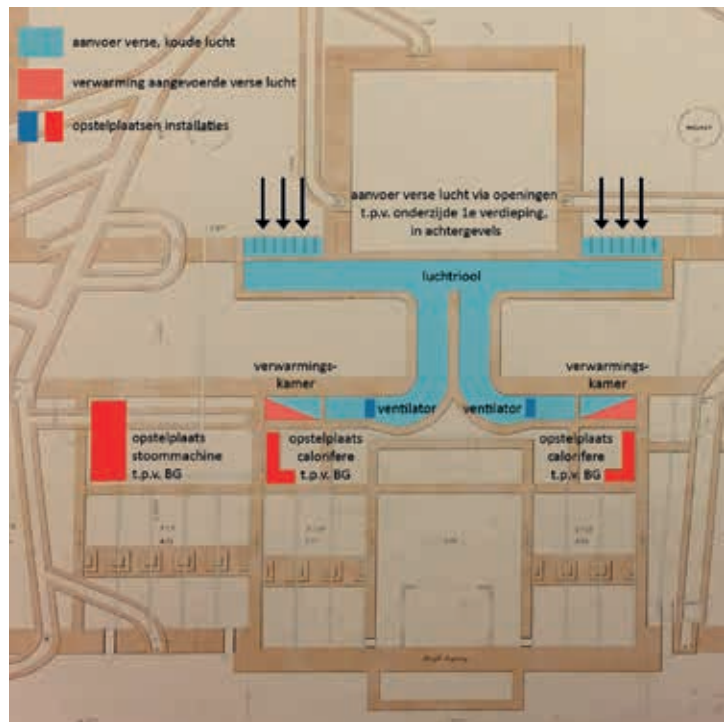
Het systeem Van Hecke werd in de jaren vijftig van de negentiende eeuw ontwikkeld door de Brusselse medicus M. van Hecke.¹³ Hoewel het systeem volgens Van Hecke zelf voor alle gebouwtypen geschikt was, werd het aanvankelijk vooral toegepast bij de bouw van ziekenhuizen.¹⁴ Van Hecke probeerde adequate ventilatie werkelijk te integreren in het verwarmingsstelsel, en niet 'slechts' warme lucht te verspreiden met luchtverversing als toevallige bijkomstigheid zoals in veel andere systemen voor heteluchtverwarming het geval was.¹⁵ In zijn systeem vond de luchtverversing mechanisch plaats door de ondersteuning van luchtstromingen met ventilatoren. De lucht kon worden voorverwarmd door deze aan het begin door verwarmingskamers te leiden. Volgens Van Hecke was zijn methode in verbruik ongeveer de helft zuiniger dan de systemen voor warmwaterverwarming die op dat moment op de markt waren. Bovendien was de techniek in opzet simpeler dan andere luchtverwarmingssystemen.¹⁶ Vooral over de innovatieve toepassing van het systeem in de Parijse ziekenhuizen Necker en Beaujon werd veel geschreven, ook in Nederlandse vaktijdschriften (afb. 2).¹⁷ Rose bezocht Parijs vier keer, waarvan drie keer specifiek om kennis te nemen van de klimaatinstallaties in deze ziekenhuizen.

3. Uitsnede uit bestektekening 1859, doorsnede E-F, met aangegeuid de aanvoer van verse lucht naar de verwarmingskamer en vervolgens naar de verschillende vertrekken (Rijksvastgoedbedrijf, bewerking auteur)

DE KLIMAATINSTALLATIE IN KOLONIËN

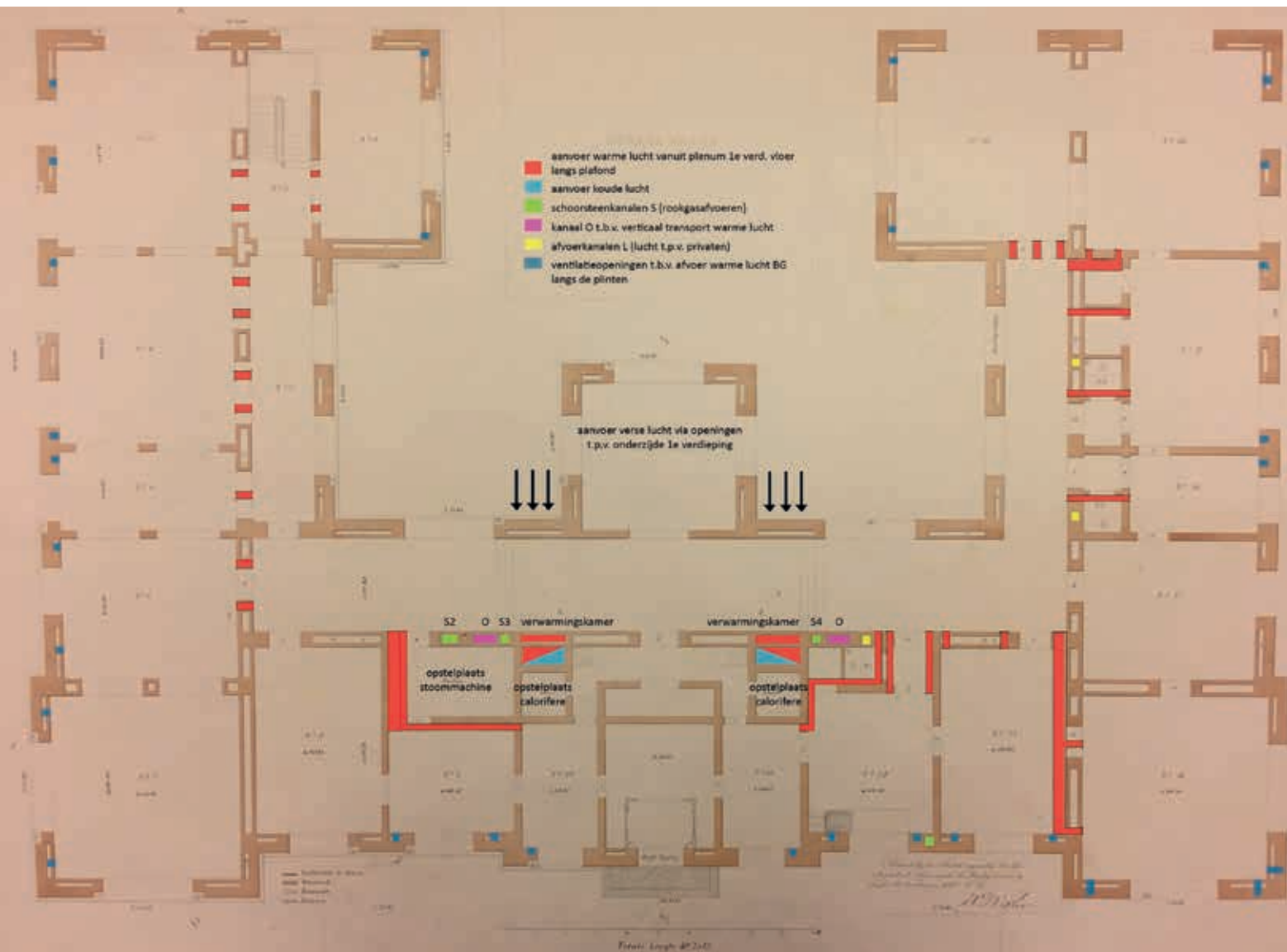
Hoewel Rose in het schetsontwerp voor het Departement van Koloniën nog uitging van de toepassing van kachels, koos hij uiteindelijk voor heteluchtverwarming en mechanische ventilatie via het systeem Van Hecke.¹⁸ Twee ventilatoren, onder de begane grondvloer opgesteld in gemetselde aanvoerkanalen voor frisse lucht, werden aangedreven door een kleine stoommachine. Deze stond in een machinekamer op de begane grond, met daarnaast een opslagruimte voor de benodigde kolen.¹⁹ Via de achtergevel werd verse buitenlucht het gebouw ingevoerd. Aan weerszijden van de uitbouw voor de hoofdtrap bevonden zich op een hoogte van circa 3,5 meter boven het maaiveld acht ventilatieopeningen (afb. 3).²⁰ De algemene gedachte was dat de lucht op deze hoogte zuiverder zou zijn, en minder verontreinigd door vuil en stof. Via een spouw in de achtergevel werd de verse lucht door de ventilatoren naar het hoofdkanaal onder de begane grondvloer en twee verwarmingskamers gedreven. Hier stonden twee *calorifères* (verwarmingstoestellen), waarin de lucht tot de gewenste temperatuur werd verwarmd (afb. 4). Halverwege de negentiende eeuw ging men voor het verwarmen van kantoorvertrekken uit van een temperatuur van 18 tot 20 graden Celsius. Vanwege het warmteverlies tijdens het transport diende de lucht de verwarmingskamers op een relatief hoge temperatuur te verlaten. Afhankelijk van het systeem voor heteluchtverwarming lag de temperatuur in de verwarmingskamer op 40 tot 65 graden.²¹ Elke verwarmingskamer werd aan de bovenzijde beëindigd door een aantakking van een luchtkanaal naar de ruimte tussen de vloer en het plafond (het plenum). Tussen de verwarmingskamer en dit kanaal bevond zich een ijzeren klep waarmee de hoeveelheid lucht kon worden geregeld. Met behulp van *compteurs* en *indicateurs* konden de snelheid en de temperatuur van de aangevoerde lucht worden gemeten. Door het openen van de klep boven de verwarmingskamer stroomde verse, verwarmde lucht naar het plenum onder de vloer van de eerste verdieping en de vertrekken

4. Uitsnede uit bestektekening 1859, vloerplan begane grond, met aangeduid de aanvoer van verse lucht naar de verwarmingskamer (Rijksvastgoedbedrijf, bewerking auteur)

op de begane grond en eerste verdieping. Via een verticaal kanaal werd de lucht vanaf dit punt ook getransporteerd naar de tweede en derde verdieping, en vervolgens via een plenum onder de plafonds naar de verschillende vertrekken.²² Beide vleugels van het gebouw werden op deze manier bediend door een eigen circuit.

Vanuit het plenum onder de eerste, tweede en derde verdiepingvloeren stroomde de verse, al dan niet verwarmde lucht via horizontale kanalen en roosters in de werkkamers. Met een *regulateur* onder een luikje in de vloer kon per vertrek de hoeveelheid aangevoerde lucht worden geregeld.²³ Rose koos voor een opwaartse luchtstroming, wat in de negentiende eeuw door de meeste hygiënisten en ingenieurs als gezondst werd

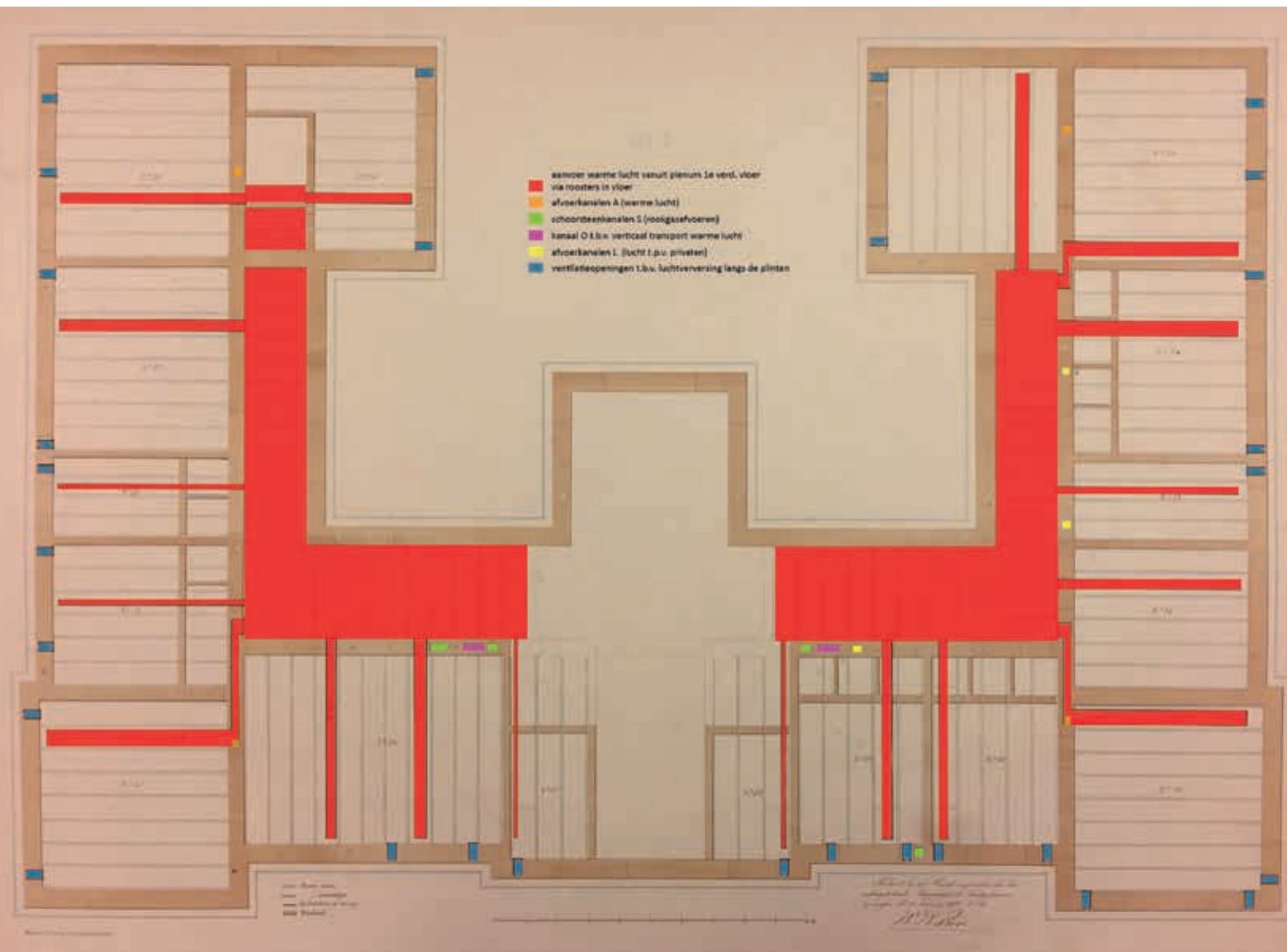
5. Bestektekening 1859, begane grond, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (Rijksvastgoedbedrijf, bewerking auteur)

geacht: wanneer de lucht ter hoogte van de vloer werd ingeblazen en bij het plafond werd afgevoerd, kon worden voorkomen dat bedorven lucht opnieuw werd ingeademd (afb. 5 t/m 8).²⁴

De afvoer van bedorven lucht vond deels ter hoogte van de begane grondvloer plaats via in de buitengevel gemetselde kokers die waren voorzien van roosters.²⁵ Op de verdiepingen werd overtollige warme lucht uit de werkkamers door horizontale kanalen of buizen met uitmondingen en roosters onder het plafond afgevoerd naar de corridors. Op deze manier konden in de wintermaanden ook de corridors van warme lucht worden voorzien.²⁶ Bedorven lucht verliet het gebouw via de afvoerkanalen boven de privaten en enkele kanalen in de hoekvertrekken die niet grensden aan de corridor. Deze luchtkanalen kwamen niet bovendaks uit: de warme lucht stroomde in de zoldering en werd

via de dakvensters naar buiten afgevoerd.²⁷

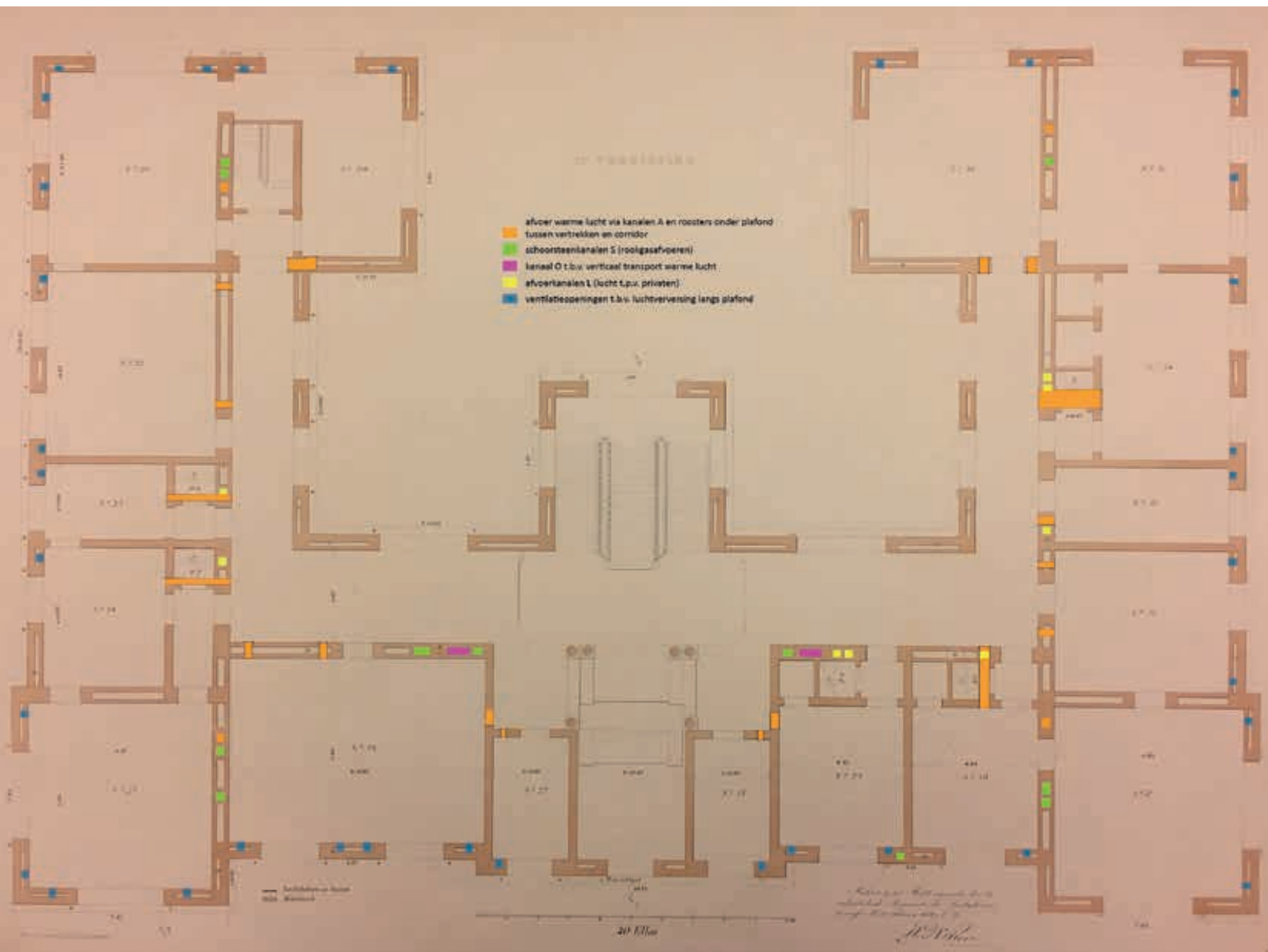
In de wintermaanden vond de luchtverversing in principe tegelijkertijd plaats met de luchtverwarming. In de zomermaanden was het daarnaast mogelijk om met de ventilatoren vanaf de achtergevel verse lucht aan te voeren zonder deze door de *calorifère* te leiden. Eventueel kon de lucht worden bevochtigd met *refraichirants* (waterbekkens), opgenomen in de luchtkanalen ter plaatse van de verwarmingskamers.²⁸ Voor aanvullende luchtverversing nam Rose in de buitengevels een systeem van luchtkokers en kleppen op. Deze waren weggewerkt in gietijzeren cordonlijsten, die aan de binnenzijde hol waren en op die manier als ventilatiekanaal dienden. In de vertrekken zelf bevonden zich roosters in de plinten en kleppen langs het plafond, die naar behoefte door de gebruikers konden worden geopend en gesloten. Een uitzondering vorm-

6. Bestektekening 1859, vloerplan van de eerste verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (Rijksvastgoedbedrijf, bewerking auteur)

7. Aanvoerrooster voor warme lucht opgenomen in de vloer (foto Matthijs de Kraker, wdjArchitecten)

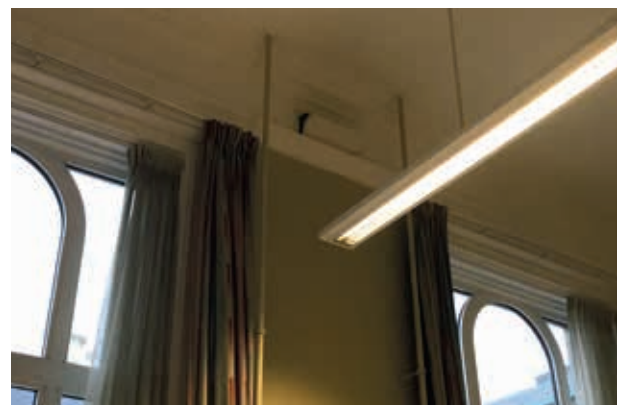

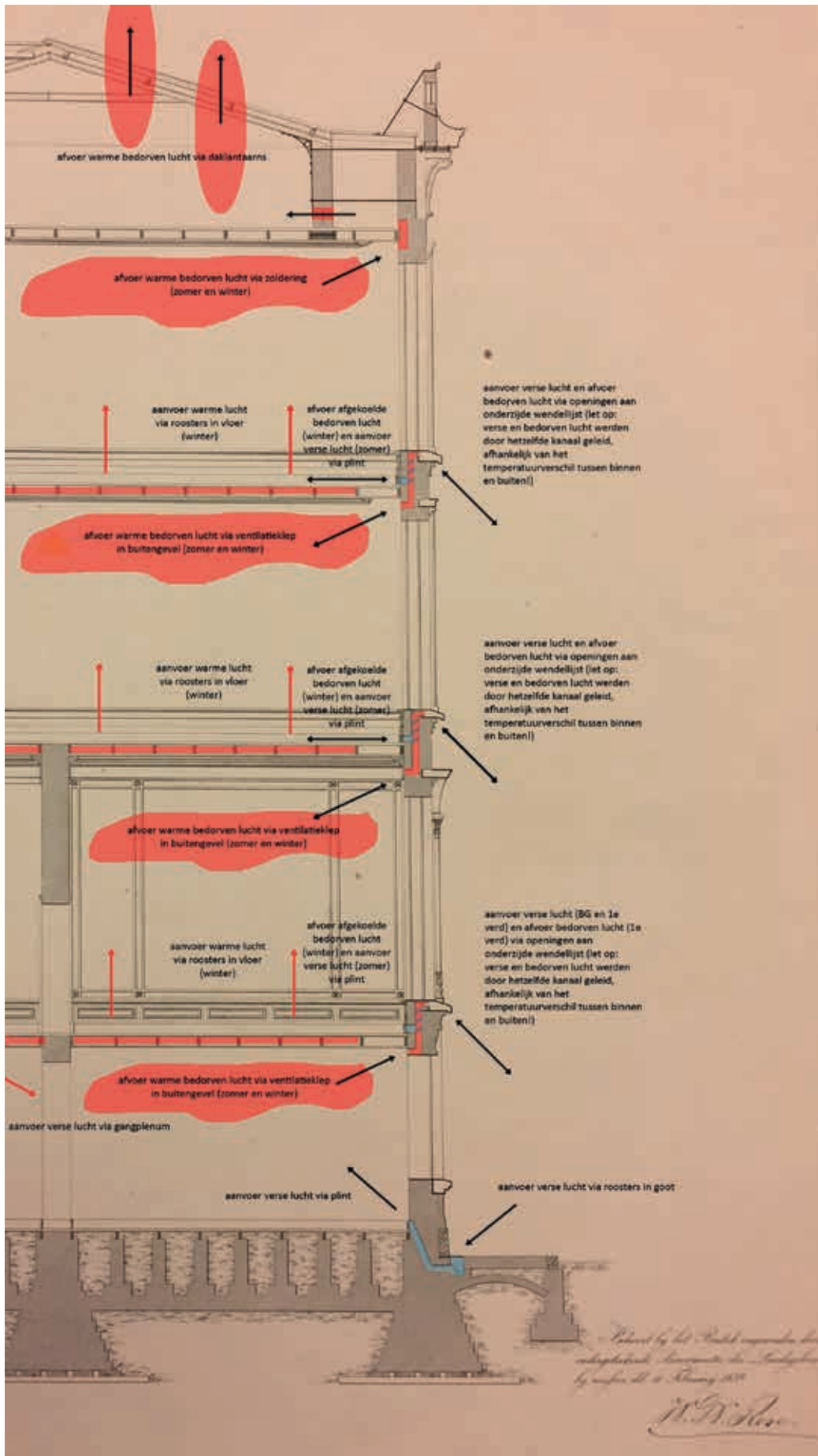
8. Bestektekening 1859, eerste verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (Rijksvastgoedbedrijf, bewerking auteur)

den de ventilatieopeningen onder het plafond van de derde verdieping: hier mondden de luchtkokers niet uit in de buitengevels, maar werd de lucht met behulp van U-vormige luchtkokers afgevoerd naar de zolder (afb. 9 en 10).²⁹ Uiteraard konden ook de vensters worden geopend.

Hoewel het systeem Van Hecke in principe geheel op heteluchtverwarming was gebaseerd, werden ten tijde van de bouw in de muren van de hoekvertrekken al aanvullende schoorsteenkanalen opgenomen. Dit gebeurde omdat men vermoedde dat deze vertrekken moeilijker te verwarmen waren, vanwege de grote afstand die de lucht moest afleggen met het bijbehorende warmteverlies en het grotere warmteverlies via de buitengevels. Of al direct in 1861 kachels in de hoekvertrekken werden geplaatst, is niet duidelijk.³⁰

9. Openstaande klep onder het plafond in ruimte K.117 voor de afvoer van warme of de aanvoer van verse lucht, afhankelijk van het verschil tussen de binnen- en buitentemperatuur (foto auteur)

10. Uitsnede uit bestek-
tekening 1859, door-
snede C-D, met aan-
geduid de aanvoer van
verse lucht naar de
vertrekken op de derde
verdieping en de afvoer
van warme lucht naar
de zolder of recht-
streeks naar buiten
(Rijksvastgoedbedrijf,
bewerking auteur)

INTEGRATIE VAN ARCHITECTUUR EN TECHNIEK

De technische installaties maakten in de negentiende eeuw slechts een beperkt onderdeel uit van het totale klimaatstelsel. Het gebouwontwerp vormde een noodzakelijke ondersteuning van de klimaatinstallatie, waarbij verschillende architectonische en bouwtechnische aspecten geïntegreerd waren in het systeem, te beginnen bij de logistiek: de verspreiding van verse, al dan niet voorverwarmde lucht naar de vertrekken, en vervolgens de afvoer van bedorven lucht. In het Departement van Koloniën waren de kanalen deels geïntegreerd in de bouwkundige constructie en volgden deze de hoofdstructuur van het gebouw. De verticale aan- en afvoerkanalen waren gemetseld en opgenomen in de binnenwanden. Horizontale kanalen bevonden zich tussen vloer en plafond: de ruimte boven de plafonds in de gangen functioneerde als plenum om de lucht naar de vertrekken te leiden. De aanwezigheid van een zolder was essentieel, omdat deze functioneerde als vacuümruimte voor de afvoer van bedorven lucht. Luchtverwarming was zeer gevoelig voor verstoringen in de luchtstroming. Koudeval bij de vensters kon de luchtcirculatie ernstig hinderen, en bovendien zorgden kier en spleten rondom ramen en deuren voor het ontstaan van tocht. Daarom was de keuze voor deze techniek gekoppeld aan de toepassing van een dubbel raamsysteem in de gevels. De dubbele gietijzeren vensters voorkwamen dit soort problemen voor een belangrijk deel, en bovendien kon in warme zomermaanden eenvoudig aanvullend worden geventileerd door de buitenste openslaande ramen en het schuifraam aan de binnenzijde te openen.³¹ Spouwmuuren droegen bij aan het verminderen van warmteverlies via de gevels, en het glazen portaal bij de vestibule ter plaatse van de hoofdentree voorkwam verstoring van luchtstromingen bij het openen van de entreedeuren.³²

KRITIEK DOOR TIJDGENOTEN

Al kort na oplevering verschenen in de pers kritische berichten over het binnenklimaat in het gebouw. In 1861 plaatste *De Nederlandsche Spectator* een zeer kritisch artikel van een naamloze auteur x over 'de jongste werken den Rijksbouwmeester'. Deze deed verslag van zijn bezoek aan het gebouw, vermoedelijk op het moment dat de heteluchtverwarming net in bedrijf was gesteld, en schreef: 'Ongemerkt zijn wij, al pratende, weer naar beneden gedaald, en zouden nu, met behoedzaamheid den voortrap afstijgend, het fraaie gebouw kunnen verlaten, indien de portier ons niet vooraf nog de gelegenheid gaf om eene laatste merkwaardigheid te bezichtigen: de stoommachine die den verwarmings- en ventilatie-toestel in beweging brengt. Waar meent gij wel dat die machine geplaatst zij? In alle goede fabrieken wordt, indien 't slechts eenigszins doenlijk is, de stoommachine zoo ver mogelijk van de

werkplaatsen, althans van de bureaux, verwijderd gehouden, omdat èn de benauwende warmte èn het eindeloze stampen van de zuiger in de cylinder allerhinderlijkst voor allen niet geheel en al stoffelijken arbeid is. Vele fabrieken hebben zelfs een afzonderlijk machinehuis, waardoor alle last en onaangenaamheid ook voor de gewone arbeiders vermeden wordt. En nu plaatst de bouwheer van Koloniën zijne stoommachine midden in zijn paleis en vlak onder zijne fraaiste vertrekken! – We hebben er meer dan genoeg van, en verlaten het gebouw – met verontwaardiging.³³

Dit was slechts een van de onderdelen van het gebouw waaraan de auteur zich ergerde. Ook het architectonische ontwerp, met zijn moderne vormtaal en grote glasvlakken, was hem een doorn in het oog. Zo kende het gebouw vele critici.³⁴

EEN NOODLOTTIG FUNCTIONEREN

Al voor de eerste winter was duidelijk dat de installatie niet in staat was het gebouw adequaat te verwarmen en te ventileren. Een van de oorzaken hiervan was wellicht de aanzienlijke bezuiniging die Rose gedwongen was geweest door te voeren.³⁵ Het ligt voor de hand dat ook in de kosten van de installaties moest worden gesneden. Vaak werd bij de toepassing van het systeem Van Hecke gebruikgemaakt van twee ventilatoren: één in de kelder ter aanzuiging van verse lucht, en één in een hoofdluhtkanaal op zolder voor het afvoeren van bedorven lucht. Mogelijk heeft Rose in eerste instantie ook een tweede set ventilatoren willen toepassen, maar kon hij hiervoor onvoldoende budget vinden. Duidelijk was in elk geval dat de zolder als vacuümruimte nauwelijks functioneerde om voldoende trek in het gebouw teweeg te brengen. Hierdoor moest voornamelijk met behulp van de holle cordonlijsten in de gevel worden geventileerd via de roosters langs plafonds en plinten. Tegelijkertijd werd via deze cordonlijsten onder bepaalde weersomstandigheden niet alleen verse lucht van buiten aangevoerd, maar ook bedorven lucht van ondergelegen vertrekken. Dit kwam de luchtkwaliteit niet ten goede. Ook waren de diameters van de hoofdkanalen voor de aanvoer van verse lucht vermoedelijk te beperkt. De hoekvertrekken konden slechts op een temperatuur van 15,0 tot 15,6 graden worden gebracht, terwijl de bovenste verdieping ruim boven de 21 graden uitkwam. Er zou naar schatting vijftigduizend gulden nodig zijn om 'het gebouw in bewoonbaren staat te brengen', aldus een criticus in het *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage* in november 1861.³⁶ De arts en hygiënist W. Logeman sprak in 1864, in een publicatie over het verwarmen en ventileren van scholen zelfs over 'een schitterend "fiasko" – zoals b.v. in zeker publiek gebouw in 's-Gravenhage'. Daarbij doelde hij op het Departement van Koloniën.³⁷

Vanwege alle problemen werd al in november 1861

een van de twee *calorifères* buiten gebruik gesteld en werden in meerdere vertrekken 'ouderwetse' kachels geplaatst. In maart 1862 was de stoommachine alleen nog in gebruik voor het oppersen van water.³⁸ De stoommachine, ventilatoren en *calorifères* werden overgebracht naar het Tehuis voor Oud-Militairen Bronbeek nabij Arnhem (1860-1862), eveneens een ontwerp van Rose. Hier functioneerde het systeem wel naar behoren; Rose had inmiddels geleerd van zijn fouten.³⁹ Maar ook voor het nieuwe gebouw van de Hoge Raad had Rose in 1860 het systeem Van Hecke aan zijn opdrachtgever, het ministerie van Binnenlandse Zaken, voorgesteld. Vanwege het 'noodlottige' functioneren daarvan in het Departement van Koloniën wilde de Hoge Raad, voordat het gebouw in gebruik zou worden genomen, met een proefopstelling de garantie krijgen dat het systeem hier wél goed zou werken. Een van Roses argumenten voor heteluchtverwarming was dat de toepassing van ouderwetse kachels de grote zalen zou ontsieren. De Hoge Raad onderschreef dit. Toch werd vanwege gebrek aan vertrouwen bij Roses opdrachtgever al tijdens de bouw besloten af te zien van de toepassing van het systeem Van Hecke en werden kachels geplaatst.⁴⁰ Vanaf omstreeks 1870 zouden nieuwe gebouwen rond het Binnenhof standaard worden uitgerust met centrale mechanische installaties. Een voorbeeld hiervan is het Departement van Justitie, dat tussen 1876 en 1883 werd gebouwd naar ontwerp van rijksbouwmeester Cornelis Hendrik Peters (1847-1932). Ook hier werd een systeem aangelegd op basis van heteluchtverwarming, hoewel van een ander type dan bij Koloniën. Behalve heteluchtverwarming waren stoom- en warmwaterverwarming inmiddels technisch veel verder ontwikkeld, waardoor deze efficiënter en economischer waren geworden.⁴¹ In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden centrale mechanische installaties in heel Nederland in openbare gebouwen steeds gebruikelijker.

HERNIEUWDE WAARDERING

De werking van het oorspronkelijke klimaatsysteem in het Departement van Koloniën kon in het cultuur-

historisch onderzoek goed worden getraceerd aan de hand van overgebleven onderdelen in het gebouw, bestekken, archiefstukken en artikelen in kranten en tijdschriften uit de bouwtijd. Dit geldt zeker in vergelijking tot veel andere gebouwen uit de negentiende eeuw. Met name de kritische artikelen over het functioneren van het systeem verschaffen informatie over de wijze waarop deze moderne techniek halverwege de negentiende eeuw werd ontvangen, en over de vraag in hoeverre men op dat moment in staat was daarmee een comfortabel en gezond binnenklimaat te realiseren. Roses loopbaan als rijksbouwmeester verliep door de verschillende negatieve ervaringen en kritische reacties op zijn werk weinig glorieus. De kritiek die in de negentiende eeuw zo heftig was, is inmiddels echter verstomd. Zo wordt het gebouw nu geprezen om zijn lichtinval, waar het na oplevering in 1861 juist spottend werd vergeleken met een volière.⁴²

Die hernieuwde waardering zou ook mogen gelden voor het oorspronkelijke klimaatsysteem. Begrip van het klimaatontwerp van historische gebouwen is in de huidige tijd van belang om de ontwikkeling van klimaattechniek in de negentiende eeuw te begrijpen en het ontwerp ervan beter te kunnen waarderen. Kennis over historische installaties biedt daarnaast perspectief voor de verduurzaming van historische gebouwen; in dit geval hing het onderzoek naar de oorspronkelijke installaties van het Departement van Koloniën nauw samen met de renovatie van het gebouw. Bovendien, hoewel het systeem in Koloniën niet naar behoren functioneerde, was het ontwerp voor de ontwikkeling van klimaatinstallaties in de negentiende eeuw van groot belang. Bij gebrek aan wetenschappelijke kennis en rekenmodellen was de ontwikkeling van nieuwe knowhow sterk afhankelijk van experimenten in de praktijk. Deze vonden halverwege de negentiende eeuw in Nederland nog maar op zeer beperkte schaal plaats. Het Departement van Koloniën vormt daarmee een vroeg en belangrijk voorbeeld van een klimaatontwerp waarin werd geprobeerd technische installaties voor verwarming en ventilatie werkelijk in het ontwerp van het gebouw te integreren.⁴³

NOTEN

- 1 J. de Graauw en N. Hogen, *Cultuurhistorisch onderzoek naar gebouw K (voormalig Ministerie van Koloniën), Plein 1 Den Haag*, [Delft] 2021, 12.
- 2 R. Banham, *The architecture of the well-tempered environment*, Londen 1984, 10; R. Bruegmann, 'Central Heating and Forced Ventilation. Origins and Effects on Architectural Design', *The Journal of the Society of Architectural Historians* 37 (1978), 143-160; G. Cooper, *Air-conditioning America. Engineers and the controlled*

- environment, 1900-1960*, Baltimore 1998, 15. Meer informatie over de ontwikkeling van comfortabele en gezonde openbare gebouwen is te vinden in N. Hogen, 'Een gezond en comfortabel binnenklimaat als negentiende-eeuwse ontwerp-opgave', *Bulletin KNOB* 118 (2019) 1, 18-32.
- 3 De Graauw en Hogen 2021 (noot 1).
 - 4 H. Berens, *W.N. Rose 1801-1877. Stedenbouw, civiele techniek en architectuur*, Rotterdam 2001, 229-230.
 - 5 Berens 2001 (noot 4), 225-227, 239, 258; K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Neder-*

- land, 600-2000*, Zwolle 2007, 428-429; C.J. van der Peet en G. Steenmeijer, *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, 107-113, 129-144. Rose bleef rijksbouwmeester, of landsbouwmeester zoals het in die tijd heette, tot zijn pensionering in 1867 (een eervol ontslag, dat tegen zijn zin plaatsvond), en werd vanwege de negatieve reacties op zijn werk voor het Departement van Koloniën, de Hoge Raad en de Ridderzaal niet door een andere architect opgevolgd. Feitelijk waren

- als gevolg hiervan zijn werkzaamheden in Den Haag vanaf 1862 al zeer beperkt. Onder Victor de Stuers en Pierre Cuyper's voor vanaf omstreeks 1870 de neo-renaissance zich ontwikkelen tot een min of meer vaste bouwstijl voor overheidsgebouwen;
- Berens 2001 (noot 4), 240; Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 5), 267.
- 6 De Graauw en Hogen 2021 (noot 1), 34. Rose maakte in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken plannen voor sloop en nieuwbouw van het gehele Binnenhof, met uitzondering van de Ridderzaal en het gebouw van de Provinciale Staten (het paleis van stadhouder Willem V), 'uit hoofde van hun geschiedkundige waarde'. Het veroorzaakte echter zoveel opschudding in de Tweede Kamer dat de minister Rose opdracht gaf tot het maken van een meer terughoudend plan; Berens 2001 (noot 4), 236.
 - 7 De Graauw en Hogen 2021 (noot 1), 21-22.
 - 8 Berens 2001 (noot 4), 228; De Graauw en Hogen 2021 (noot 1), 34-35.
 - 9 'Verslag der werkzaamheden van de zevende algemeene vergadering der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden te Amsterdam den 4 Julij 1862: Welke zijn de middelen om de oopenhooping van verhitte lucht, voortspruitende uit de verlichting met gas in kamers of lokalen van welke aard ook, te beletten, zonder nadelige of lastige uitwerking op de aanwezige personen, met behoud van den welstand van het in- en uitwendige, en in de onderstelling dat de plaatselijke omstandigheden van luchtkokers in de plafonds niet gedogen?', *Bouwkundige Bijdragen* 12 (1862), 128-132; A.N. Godefroy, 'Luchtverversching in gebouwen en woonhuizen', *Bouwkundige Bijdragen* 11 (1860), 222; 'Over verwarming en luchtverversching volgens het stelsel van Van Hecke', *Algemeen verslag der werkzaamheden van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs over het instituutsjaar 1857-1858*, 's-Gravenhage 1858, 96-97.
 - 10 Berens 2001 (noot 4), 15-16; H.W. Lintsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890 deel III*, Zutphen 1993, 202.
 - 11 'Daar tot heden zeer verschillende wijzen van verwarming voor onderscheidene, zoo partikuliere als openbare gebouwen worden aangewend, zoo als met verwarmde lucht, door stoom of door warm water, zoo wordt gevraagd, welke van deze stelsels het minst gevaarlijk, het minst kostbaar, en het meest doelmatig te achten is?', *Bouwkundige Bijdragen* 9 (1856), 42-43.
 - 12 Berens 2001 (noot 4), 181-183; Godefroy 1860 (noot 9), 222; C. Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap. Bevordering van de bouwkunst (1775-1880)*, Zwolle 1998, 146; M. van Lieburg, *Het Coolsingel-ziekenhuis te Rotterdam (1839-1900). De ontwikkeling van een stedelijk ziekenhuis in de 19e eeuw*, Amsterdam 1986, 134-135; A. Mekking en F. Sleetboom, *Het stadsziekenhuis aan de Coolsingel te Rotterdam van W.N. Rose*, s.l. 1972, 25, 27; Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 5), 131; Stadsarchief Rotterdam, dossiernr. LSG1, *Afbeeldingen van het Nieuwe Ziekenhuis te Rotterdam*, 1840.
 - 13 T. Hermans, J. Kamphuis en C. van der Peet, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen 'Bronbeek' Velperweg 147 Arnhem*, Rijksvastgoedbedrijf/Atelier Rijksbouwmeester, Den Haag 1991, 13. Zie ook: L. de Clercq, 'De internationale context van de Belgische 19de-eeuwse verwarmingstechnologie in haar relatie met de architectuur', *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis* 32 (2003), 77-112. De Clercq geeft in dit artikel een uitgebreid overzicht van de Belgische praktijk in deze periode, maar noemt het systeem Van Hecke niet.
 - 14 M. Stokroos, *Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw*, Zutphen 2001, 43. Het systeem Van Hecke werd in Frankrijk bovendien veel toegepast op schepen. Zie Godefroy 1860 (noot 9), 221; 'Over verwarming en luchtverversching volgens het stelsel van Van Hecke' 1858 (noot 9).
 - 15 M. Daniel, *Haustechnik im 19. Jahrhundert. Das Beispiel der Heizungs- und Ventilationstechnik im Krankenhausbau*, ETH Zürich 2015 (proefschrift), 266.
 - 16 Godefroy 1860 (noot 9), 222; J.J.C. de Wijs, 'Beschrijving van den nieuwen toestel voor ventilatie en verwarming, geplaatst in het hospitaal "Necker" in Parijs, naar het systeem van dr. Van Hecke', *Bouwkundige Bijdragen* 13 (1863), 22.
 - 17 Godefroy 1860 (noot 9), 219-222; J.J.C. de Wijs, 'Levensschets van Willem Nicolaas Rose', *Bouwkundige Bijdragen* 24 (1878), 161-174, 13-22.
 - 18 Berens 2001 (noot 4), 251.
 - 19 Nationaal Archief, bestektekst 1859, 6; archief Rijksvastgoedbedrijf, bestektekeningen 1859.
 - 20 Bestektekst 1859 (noot 19), 39.
 - 21 T. Tredgold, *Principles of warming and ventilating public buildings, dwelling-houses, manufactories, hospitals, hot-houses, conservatories etc.; and of constructing fire-places, boilers, steam apparatus, grates, and drying rooms*, Londen 1824, 14. Over de ontwerptemperaturen die werden gehanteerd voor het Ministerie van Koloniën zijn geen gegevens bekend.
 - 22 Bestektekst 1859 (noot 19), 3, 51.
 - 23 Bestektekst 1859 (noot 19), 4, 14-15, 26-28, 52, 54 en bijbehorende plattegronden. Horizontale kanalen in de vloeren waren in principe uitgevoerd van ijzer, in een houten geleiding. De horizontale kanalen lagen in de vloer op twee houten 'draagleggers' (dwarsbalken), tussen de vloerbalken. Verticale buizen waren uitgevoerd in ijzer, net als alle roosters en kleppen.
 - 24 W. de Waal, 'Over ventilatie of luchtverversching. Gevolgd naar het engelsch van Morill Wyman', *Bouwkundige Bijdragen* 7 (1852), 150, 362.
 - 25 Bestektekst 1859 (noot 19), 4, 52 en bijbehorende plattegronden.
 - 26 Bestektekst 1859 (noot 19), 54-55 en bijbehorende plattegronden.
 - 27 Bestektekst 1859 (noot 19), 4, 42-45, 54-55 en bijbehorende plattegronden.
 - 28 Hoewel er koelere lucht door het gebouw kon worden gestuurd en deze kon worden bevochtigd, kon het gebouw zelf niet of slechts heel beperkt op deze manier worden gekoeld. De buitentemperatuur was altijd van invloed op de temperatuur in het gebouw.
 - 29 Bestektekst 1859 (noot 19), 4, 52, 54-55 en bijbehorende plattegronden.
 - 30 Bestektekst 1859 (noot 19), 54-56 en bijbehorende plattegronden; Een vriend van waarheid, 'Ingezonden stukken', *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 13 november 1861. In het bestek uit 1859 wordt op pagina 32 gesproken over '3 fijn gepolijst wit of gekleurd marmeren bekledingen met lijsten en aanbehooren volgens opgave voor de schoorsteenen'. Onduidelijk is echter óf en waar deze zijn uitgevoerd; er zijn geen andere aanwijzingen voor de aanwezigheid van haarden en/of schouwen uit de bouwtijd.
 - 31 Hoewel de ijzeren vensters al in 1873 werden vervangen door houten exemplaren, bleef het principe van dubbele vensters gehanteerd; C.H. Peters, *De Landsgebouwen te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1891, 125.
 - 32 Bestektekst 1859 (noot 19), 16 en bijbehorende plattegrond.
 - 33 X., 'De jongste werken den Rijksbouwmeester', overgedrukt uit *De Nederlandse Spectator* (1861), 10-12.
 - 34 'Binnenlandsche berichten', *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 2 november 1861; Een vriend van waarheid 1861 (noot 30); De Graauw en Hogen 2021 (noot 1), 36-37.
 - 35 Hermans, Kamphuis en Van der Peet 1991 (noot 13), 13; De Wijs 1878 (noot 17), 170. Zie ook Berens 2001 (noot 4), 249.
 - 36 Een vriend van waarheid 1861 (noot 30).
 - 37 W. Logeman, 'Ventilatie van schoollouken', *Schat der Gezondheid* 7 (1864), 212-213.
 - 38 ARA Min BZ afd. Waterstaat inv.nr. 2936, 2934 (brief van Rose aan de minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 23 november 1861), inv.nr. 2935 (brief van min. van Kol. aan min. van BIZa, d.d. 17 maart 1862). Er zijn van deze aanpassingen geen bouwtekeningen in de archieven aanwezig.
 - 39 Hermans, Kamphuis en Van der Peet 1991 (noot 13), 13-14. Volgens Berens 2001 (noot 4) is de installatie pas in 1867 overgeplaatst van het Ministerie van Koloniën naar Bronbeek, maar dit komt niet overeen met inhoud van de correspondentie tussen het ministerie van Binnenlandse Zaken en het ministerie van

Koloniën uit 1861-1862 hierover.
40 Berens 2001 (noot 4), 251, 261. Rose paste daarnaast met enige regelmaat, met name bij de verbouw van bestaande gebouwen, het systeem van A. Longbottom op basis van warm water toe, dat feitelijk een verbeterende versie was van het systeem voor heetwaterverwarming van Perkins. Proeven met het systeem Longbottom werden gedaan in enkele ruimten van de Landsgebouw. Rose experimenteerde met het systeem Perkins in het Rijksarchief, wat geen succes was aangezien de waterleidingen van het systeem hier sprongen. Boven-

dien werd in *De Nederlandsche Spectator* ook hierover kritisch bericht: 'Van verwarmings-toestellen gesproken, bezoek 's winters eens het Rijks-archief en beproef of gij 't in een aantal vertrekken tusschen het alternatief van hitte en togt kunt uithouden zonder of hoofdpijn of oorpijn te krijgen. Die toestel is er mede tegen groote kosten door den heer Rose gebragt. En in een heel klein lokaaltje (het telegraafbureau) moet nu ook zulk eene fraaijgheid komen' (x 1861 [noot 33], 12).

41 Bureau Vlaardingebroek, *Het vm.*

Departement van Justitie te 's-Gravenhage. Bouwhistorische opname, waardenstelling en advisering, Utrecht 2019, 15-16.

42 De Graauw en Hogen 2021 (noot 1), 36-37.

43 Deze stellingen zijn gebaseerd op onderzoek dat Natasja Hogen verrichtte in het kader van haar proefschrift over het verwarmen en ventileren van gebouwen in Nederland in de periode 1840-1920. Zij verdedigde haar proefschrift succesvol op 18 mei 2022 aan de Universiteit van Amsterdam.

DR. ING. N.M. HOGEN is werkzaam als zelfstandig architectuurhistoricus en erfgoedadviseur, waarbij zij tevens bouwhistorisch onderzoek verricht. Op 18 mei 2022 verdedigde zij aan de Universiteit van Amsterdam haar proefschrift getiteld *Een nieuwe omgang met comfort. De invloed van innovaties in verwarming en ventilatie op het ontwerp van gebouwen, 1840-1920*.

A MAGNIFICENT FIASCO

WILLEM NICOLAAS ROSE'S INNOVATIVE CLIMATE CONTROL DESIGN FOR THE DUTCH COLONIAL OFFICE

NATASJA HOGEN

The new premises of the Dutch Colonial Office (Departement van Koloniën) on the Plein in The Hague, built between 1859 and 1861 to a design by the Chief National Architect, Willem Nicolaas Rose (1801-1877), is an early and important attempt to deal with thermal comfort and indoor climate in buildings in the Netherlands. The heating and ventilation of buildings garnered a lot of attention in the nineteenth century, sparked by new ideas about health and thermal comfort and related technical advances. Many public buildings had high occupancy levels, often resulting in deplorable air quality. Controlling the indoor temperature was another complex issue. In 1858, Rose was appointed Chief National Architect with responsibility for all government buildings. In his design for the Colonial Office he experimented with modern materials and techniques including iron, cavity walls, large glazed surfaces and mechanical installations for heating and ventilation. He also exerted considerable influence on Dutch architecture through his flexible approach to the spatial layout of buildings, the use of classical visual language and the introduction of the Rundbogenstil (round-arch style). His Colonial Office building consequently differed markedly from the existing buildings in and around the Binnenhof. However, his unbridled belief in progress and highly individual evaluation of historical buildings also attracted fierce criticism.

To heat and ventilate the Colonial Office Rose made use of the Van Hecke system. This entailed an extensive network of ducts through which fresh, warm air was dispersed throughout the building from the ground floor heating chambers with the help of ventilators. But the mechanical services were just a small part of the overall climate system: various architectural and structural strategies were an integral part of the system.

During the very first winter it became clear that the climate system was not up to the job of heating and ventilating the various rooms adequately. Owing to the many problems that arose, the mechanical systems were transferred in 1862 to the Tehuis voor Oud-Militairen Bronbeek near Arnhem, also designed by Rose. But although the system in the Colonial Office building did not operate as required, the design itself was very important for the development of climatic systems in the nineteenth century. In the absence of scientific knowledge and calculation models, the development of knowhow depended very much on real-life experiments, and there were very few of these in the middle of the nineteenth century in the Netherlands. As such, the Colonial Office building can be seen an early and important example of a climate control design that genuinely attempted to integrate mechanical systems for heating and ventilation with the design of the building.

'IK ZAL U/ONS HELPEN MET JUSTITIE'

HET VERHULDE
ONTWERPPROCES VAN
HET JUSTITIEGEBOUW

ESTER VINK

Op een steenworp afstand van het Binnenhof staat een gebouw dat lang bekendstond als het 'Paleis van Justitie' (afb. 1).¹ 'Een middeneeuwsch tooverpaleis' noemde een journalist het in 1880, en hij bedoelde dat niet positief.² Het echte Haagse Paleis van Justitie stond aan het Korte Voorhout, terwijl dit gebouw tussen 1876 en circa 1885 is gebouwd als huisvesting van het ministerie van Justitie. Als ontwerper wordt architect Cornelis Hendrik Peters (1847-1932) genoemd.³ Er zijn echter bedenkingen bij zijn auteurschap. Duidelijk is dat bij de totstandkoming behalve Peters ook architect Pierre Cuypers en regeringsambtenaar Victor de Stuers een belangrijke rol hebben gespeeld.⁴ Recent archiefonderzoek maakt het mogelijk hun aandeel te verduidelijken en te verklaren hoe deze ondoorzichtige situatie rond het auteurschap kon ontstaan.

POLEMIEK EN STRIJD

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren spraakmakende Nederlandse architecten verzeild geraakt in een verhitte polemiek. Voorstanders van diverse neostijlen of combinaties daarvan stonden tegenover elkaar. En ook binnen de hoofdstromingen verschilden de meningen, die vaak in vileine bewoordingen naar voren werden gebracht.⁵

De bekende architect Pierre Cuypers (1827-1921) en zijn jongere medestander en vriend Victor de Stuers (1843-1916) waren spraakmakende deelnemers aan dit debat.⁶ Was Cuypers omwille van zijn broodwinning nog geneigd heikele onderwerpen langs zich heen te laten gaan, de uit een geslacht van militairen stammende De Stuers ging er graag flink op los.⁷ Een van de arena's waarin het tot harde confrontaties kwam, was het in 1874 opgerichte College van Rijksadviseurs voor Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Cuypers zat in deze commissie als lid, De Stuers aanvankelijk als secretaris en vanaf juli 1875 als afgevaardigde van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Beiden bemoeiden zich intensief met de vele gebouwen die de rijksoverheid in deze periode liet neerzetten.⁸ Zij hadden hierover vastomlijnde ideeën: overheidsgebouwen moesten doelmatig zijn, en opgetrokken in wat werd genoemd 'Oud-Hollandse' stijl.

In de sterk gepolariseerde samenleving van de late negentiende eeuw kreeg met name Cuypers de gemakkelijke kritiek dat hij zich als Limburgse 'paap' met neogotische bouwkunst bezighield om het middeleeuwse roomse leven te laten herleven. De Stuers betoogde in 1877 in *De Gids* dat de 'Oud-Hollandsche stijl' pertinent niet hetzelfde was als de 'middeneeuwschen' stijl of, zoals sommige critici schreven, de 'antiquarische' stijl.⁹ Door te hameren op een voor alle ge-

◀ 1. Het gebouw van het departement van Justitie kort na voltooiing van de buitenzijde in 1883 (foto H.W. Wollrabe, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

zindten aanvaardbare bouwstijl hoopten Cuypers en De Stuers hun tegenstanders de wind uit de zeilen te nemen. Lichtend voorbeeld was voor beiden het Maarten van Rossumhuis in Zaltbommel, een in opzet laatgotisch pand uit 1535 met trapgevels, arkeltorentjes, een traptoren en decoratief beeldhouwwerk in een vroege renaissancestijl.¹⁰

Of het nu ging om neogotiek of neorenaissance, de drijfveren van Cuypers en De Stuers waren conservatief, in de zin dat zij elementen uit het verleden in ere trachtten te herstellen, of liever gezegd, onderdelen van het verleden die hun goed uitkwamen. Volgens De Stuers was de zeventiende eeuw wat ornamentatie en nationaal karakter aangaat 'den besten tijd'.¹¹ Daarmee bedoelde hij niet de zeventiende-eeuwse Hollandse renaissancestijl van de Amsterdamse bouwmeester Hendrick de Keyser. Voor De Stuers en Cuypers representeerde De Keyser te veel het succesvolle protestantisme tijdens de jonge Republiek. Zij verkozen de renaissancestijl van de tijd juist vóór de Reformatie.¹²

De benoeming van De Stuers tot hoofd van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken in 1875 was een opsteker voor de aanhangers van de traditionele bouwstijlen. De keerzijde was dat zijn inbreng de tweespalt binnen het College van Rijksadviseurs verscherpte. Tegenover elkaar stonden degenen die een op de moderne architectuur gerichte utilitaire lijn volgden en het kamp van Cuypers en De Stuers met meer historiserende denkbeelden. Tijdens de verhit verlopende commissievergadering van 12 april 1876, die onder meer aan het Binnenhof en het nieuwe Justitiegebouw was gewijd, bleek dat voorzitter C. Fock, tegen de opvattingen van De Stuers in, sommige gebouwen van het Binnenhof wilde laten afbreken, omdat ze niet voor 'de dienst' geschikt zouden zijn. Hij kon zich evenmin vinden in De Stuers' voorstel om de stijl van het Justitiegebouw af te stemmen op het Binnenhof. Fock kreeg steun van de felste tegenstander van De Stuers binnen de commissie, C. Vosmaer. Het waren niet alleen de opvattingen over architectuur van De Stuers en Cuypers die in dit gezelschap irritatie wekten, maar ook hun uitgesproken katholieke identiteit.¹³ De ontwikkelingen rond Cuypers' deelname aan de prijsvraag voor het ontwerp voor het Rijksmuseum in Amsterdam deden daar geen goed aan.¹⁴

AANSTELLING VAN BOUWKUNDIGE PETERS

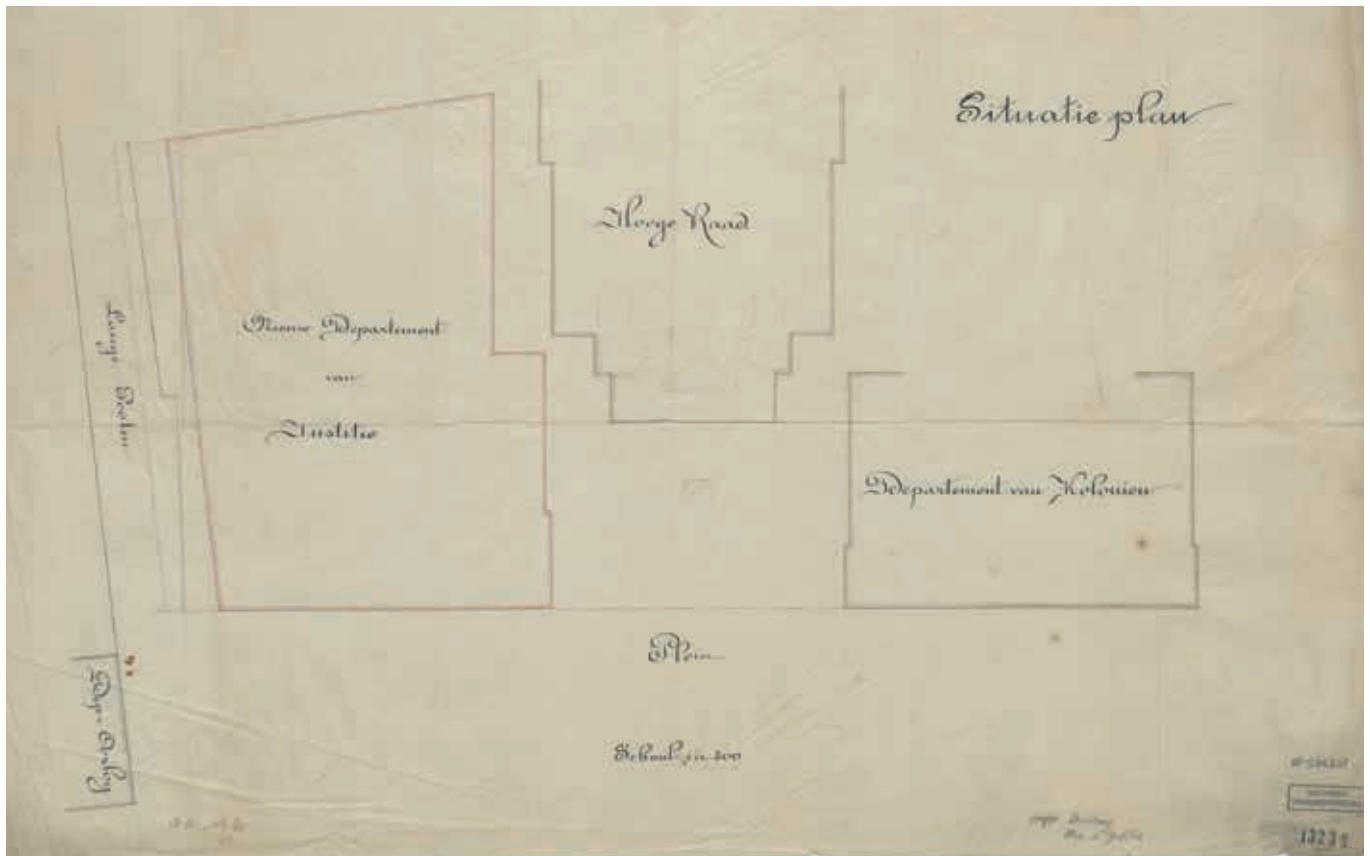
Toen in 1876 de positie van bouwkundige bij het departement van Financiën vrijkwam, deed Cuypers een beroep op De Stuers om een hun welgevallig persoon te laten benoemen. Een van zijn argumenten was dat die hem (Cuypers) zou ontlasten. Cuypers moest als lid van het College van Rijksadviseurs veel plannen beoordelen en bijsturen, wat hem soms zwaar viel. Hij schreef daarom aan De Stuers: "t Ware een goede zaak

indien wij een van mijn kabouter-mannetjes daaraan konden krijgen, dan kon ik invloed uitoefenen zonder iedere keer zelf aan 't werk te moeten gaan om een heel nieuw plan te maken ter vervanging van al den nonsens.¹⁵ Cuypers beval C.H. Peters aan, zijn oud-leerling en ex-directeur van zijn ateliers in Roermond. Peters was, in de woorden van Cuypers, 'een kreatuur van mij, vol ijver werkzaam, vif, mij zeer onderdanig en aanhangend, bovendien last but not least geriffemeerd!!! (hetgeen in de appreciatie zeker zijn minste kwaliteit niet is)'.¹⁶ Cuypers beschouwde de gereformeerde identiteit van Peters dus als een voordeel. In de toenmalige constellatie voelde het protestantse volksdeel de hete adem in de nek van de katholieke medeburgers, die na eeuwen tweederangs te zijn geweest, nu macht en invloed opeisten, ook binnen het landsbestuur. Met enige zelfkennis voegde Cuypers hieraan toe dat het voor hem politiek (hij bedoelde: tactisch) gezien misschien beter zou zijn niet zelf een kandidaat naar voren te schuiven.¹⁷ Hij doelde hiermee op de situatie waarin hij met zijn omstrede ontwerpen voor het Rijksmuseum terecht was gekomen.¹⁸

EEN NIEUW GEBOUW VOOR JUSTITIE

De opzet van Cuypers en De Stuers slaagde: Peters werd benoemd tot bouwmeester bij Financiën. Na een goed half jaar zou hij echter worden uitgeleend aan Binnenlandse Zaken, een ontwikkeling die zijn mentors begin 1876 misschien al voorzagen.¹⁹ Op dat ministerie ontwikkelde de afdeling Waterstaat plannen voor een groot aantal overheidsgebouwen, onder andere voor een nieuw onderkomen van het departement van Justitie aan het Plein in Den Haag. Als respectievelijk topambtenaar en rijksadviseur bij Binnenlandse Zaken waren De Stuers en Cuypers hier nauw bij betrokken. Het ministeriegebouw moest deels verrijzen op de plaats van het Huygenshuis, het fraaie zeventiende-eeuwse stadspaleis van de bekende staatsman, destijds bekend als 'Oud-Koloniën'. Een ander deel van het gebouw was gedacht op de plaats van het 'Hotel van Brunswijk', de huisvesting van Justitie. Twee beeldbepalende panden in de buurt van het Binnenhof moesten dus het veld ruimen. Het nieuwe Justitiegebouw zou naast het gebouw van de Hoge Raad komen te staan, met daarnaast weer het gebouw van het departement van Koloniën, beide van de hand van de vroegere rijksbouwmeester W.N. Rose en beide verfoeid door Cuypers en De Stuers (afb. 2).

Cuypers en De Stuers hebben de sloop van met name het Huygenshuis zonder veel tegenspel laten passeren, met het argument dat het pand toch al gedeeltelijk moest worden afgebroken vanwege de aanleg van een trambaan door de Lange Poten. Delen van plafonds uit het Huygenshuis en het Hotel van Brunswijk zouden in het nieuwe Justitiegebouw een plaats krijgen.²⁰

2. Tekening van de situatie aan het Plein en de Lange Poten (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

ONTWERPERS

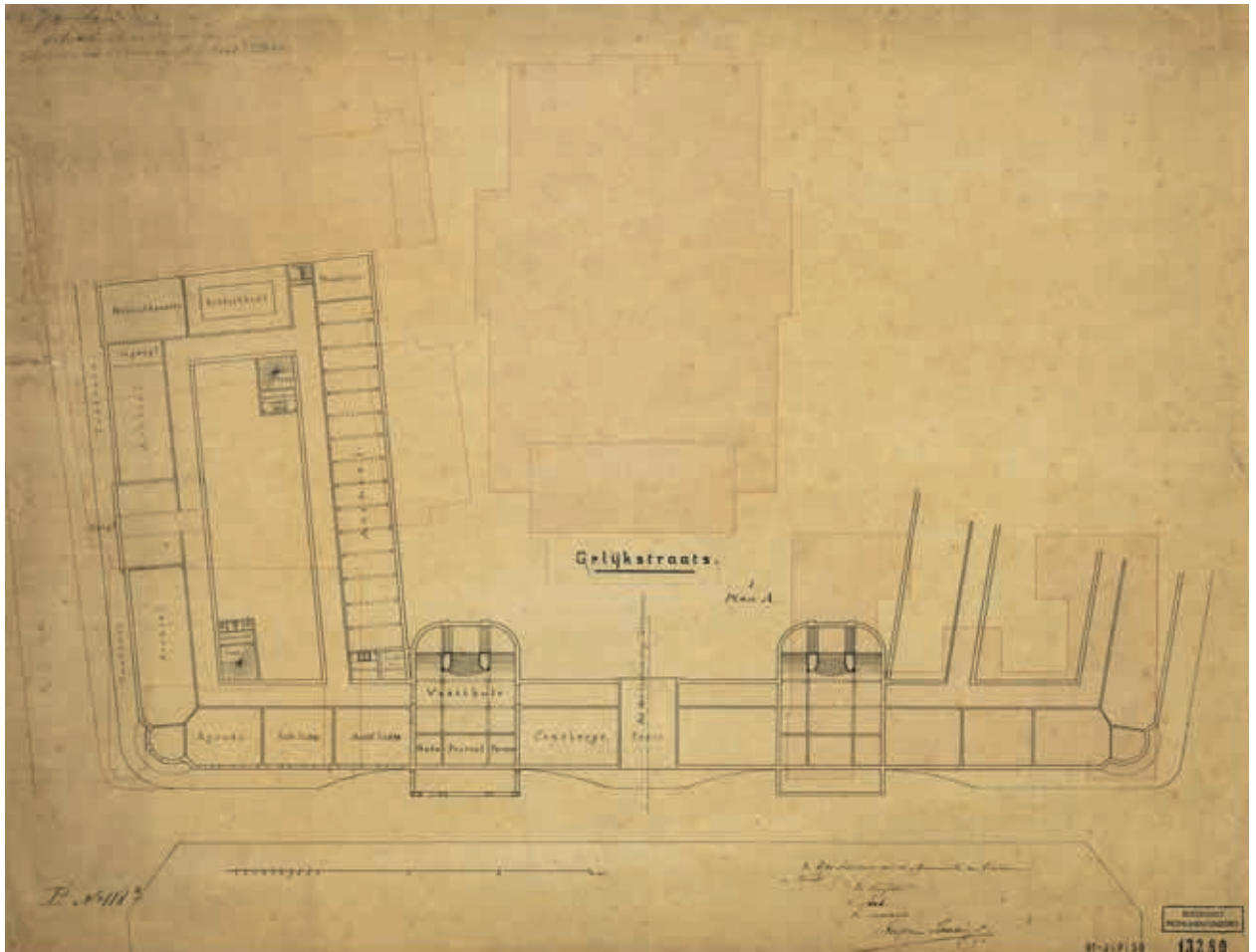
Het vroegste ontwerp van het nieuwe Justitiegebouw was van J.F. Metzelaar, ingenieur-architect voor de gevangnissen en rechtsgebouwen bij Justitie. Het werd in 1875 afgekeurd door L.H.J. Mazel, hoofd-ingenieur belast met de Landsgebouwen bij Waterstaat. Mazel ging er vervolgens zelf mee aan de slag, waarbij hij het praktische ontwerpen overliet aan zijn rechterhand J. Singels, ingenieur-architect van de Landsgebouwen.²¹

Mazel en Singels werkten aan het gebouw achter de gevels, waarin volgens de aanvankelijke plannen ook een kantongerecht moest worden gehuisvest. Het ontwerp van de gevels was door de minister van Binnenlandse Zaken opgedragen aan een zelfstandige architect van naam: Hugo Pieter Vogel, die in de classicistische traditie werkte.²² Vogel zou het departementsgebouw architectonisch op een hoger peil moeten brengen. Singels karakteriseerde diens ontwerp als een 'Fransch gebouw', maar niet in de stijl van de 'vorstelijke bouw der Fransche vorsten' (afb. 3).²³

Over de twee ingenieurs van Landsgebouwen deed De Stuers later een boekje open. Ze gaven naar zijn zeggen zelf toe dat zij in de architectuur niet voldoende bedreven waren. Mazel wist volgens De Stuers vooral raad met waterstaatswerken, Singels was ronduit onbekwaam; een 'non-valeur' en ook nog eens gemak-

3. H.P. Vogel, ontwerp van de gevel aan het Plein, november 1875 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

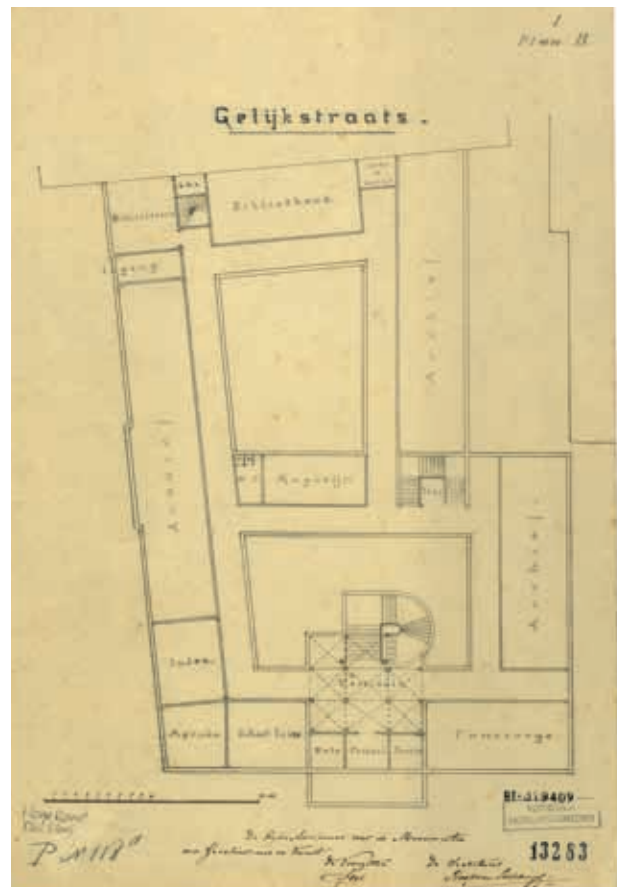
4. Ontwerptekeningen van de begane grond van het Justitiegebouw volgens plan A en plan B, ondertekend door de voorzitter en secretaris van het College van Rijksadviseurs, 1876 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

zuchtig.²⁴ Een hard oordeel, waarin zijn afkeer van civiele ingenieurs en van Mazel in het bijzonder doorklonk.²⁵ De plattegronden van Mazel en Singels konden dan ook geen genade vinden in de ogen van Cuypers en De Stuers, en nadien van de ambtelijke staf van Justitie. Of dat terecht was blijft duister: de tekeningen zijn helaas niet bewaard gebleven.

Binnen het College van Rijksadviseurs gaf het project veel gekrakeel, dat uiteindelijk – per 1 januari 1879 – mede tot opheffing van deze commissie zou leiden. Maar zover was het nog niet toen Cuypers en De Stuers moeten hebben besloten om zelf de plattegronden te ontwerpen. Die zouden, zo hield De Stuers in het begin vol, achter de gevels van Vogel worden verwezenlijkt.²⁶

ACHTER DE SCHERMEN

Vervolgens brak een geheimzinnige fase aan, waarin de beide heren zich voor de buitenwereld voornamelijk stilhielden. Cuypers vermoedelijk omdat hij in het beslissende stadium van zijn benoeming tot architect van het Rijksmuseum niet op lange tenen wilde trappen. Hij had de prijsvraag hiervoor gewonnen, onder

anderen ten koste van Vogel, maar er waren verdenkingen dat hij met behulp van De Stuers en zijn zwager, de invloedrijke katholieke denker J. Alberdingk Thijm, de procedure naar zijn hand had weten te zetten. Ten onrechte, naar later bleek.²⁷ De relaties waren in elk geval dusdanig verziekt, dat De Stuers en Cuypers zich met het nieuwe Justitiegebouw geen problemen konden permitteren. Ze opereerden behoedzaam, ook nadat Cuypers in juli 1876 was benoemd tot architect 'der rijksmuseumgebouwen'.²⁸

Uit een aantal briefjes van De Stuers en (schets)plattegronden valt af te leiden dat Cuypers op 25 april 1876 ontwerpen van de plattegrond van het Justitiegebouw naar De Stuers stuurde. Hij had een A- en een B-variant geschetst. Ontwerp A voorzag en passant in de mogelijkheid het volgens hem schandalig lelijke gebouw van de Hoge Raad aan het oog te onttrekken en van het daarnaast gelegen gebouw van Koloniën een 'dragelijk geheel te maken'.²⁹ Een hartewens van De Stuers en Cuypers, die het gevelfront aan deze kant van het Plein wilden laten aansluiten bij het Binnenhofcomplex. Het nieuwe Ministerie van Justitie zou moeten worden uitgevoerd in de 'Oud-Hollandsche', oftewel de 'nationale', stijl die hierop was geënt.³⁰

Met veel gevoel voor de ambtelijk-politieke verhoudingen stelde Cuypers aan De Stuers de volgende aanpak voor: 'Tracht de zaak zóó te besturen dat wij de teekening leveren en dat Singels, d.w. zeggen Landsgebouwen, de uitvoering "besorgt". Zoudt ge mij niet kunnen officieel tot Raad Adviseur laten benoemen, zoo als de Klerck voor de Spoorwegen was, dat was een minder schreeuwende titel en ik zou kunnen de schetsen die ik nu toch geef officieel met die lui bespreken en gemakkelijker doen ingang vinden, zoo doende wierde de taak van de Adviseurs verlicht en de botsing ontweken. Het spreekt vanzelf dat ik in het College van Adviseurs zitting moet blijven houden. Denk daar eens over na.'³¹

Het traject dat Cuypers hier presenteert is grotendeels gevolgd. Singels en Mazel werkten in 1876 versies uit op basis van Cuypers' schetstekeningen. Het tekenwerk kon nog net aan Singels worden overgelaten, mits onder toezicht. De schetsen zijn ten behoeve van het College van Rijksadviseurs in het net getekend. Onder die presentatietekeningen staan de handtekeningen van de voorzitter en de secretaris van het college (afb. 4).³² De laatste, J.E.H. Hooft van Iddekinge, zou zich ontpoppen als hardnekkige vijand van Cuypers en De Stuers en was auteur van venijnige krantenartikelen over het Justitiegebouw en het Rijksmuseum.³³

Architect Vogel, de man van de klassieke symmetrie, moest zijn gevelontwerpen aanpassen aan de gewijzigde plattegronden. Hij werd daarbij geconfronteerd met een gevel die, o gruwel, een afgeronde hoek diende te hebben aan de kant van het Plein en de Lange Poten.

Daarmee zou de onregelmatige vorm van het perceel aan die zijde aan het oog worden onttrokken. Ook speelden De Stuers en Cuypers met de gedachte om aan de andere kant van het Plein, op de plaats van het volgens hen vreselijke Departement van Koloniën, een tegenhanger van het Justitiegebouw te bouwen, eveneens met een afgeronde hoek.³⁴ Later verviel de eis van de afgeronde hoek, maar bleef staan dat Vogel de ordonnantie van zijn Justitiegevel moest afstemmen met de gewijzigde vertrekindeling waar het ministerie mee aankwam.³⁵

Tegen beter weten in begon Vogel aan een nieuwe versie van zijn plannen, om al snel de handdoek in de ring te gooien. In een vlammend schrijven aan de Tweede Kamer haalde hij zijn gram. Vogel had met name problemen met een 'zinbegoochelend prentje' dat De Stuers hem had toegestuurd. Hij dacht dat De Stuers hem een ontwerp wilde laten maken dat overeenkwam met de daarop voorkomende gebouwen en was daar uiteraard mordicus op tegen.³⁶ De Stuers schreef naderhand dat de steen des aanstoots een door hem als 'aardigheid' getekende vogelvlucht van het Binnenhof was, die hij naar Vogel had gestuurd om een indruk te geven van de gewenste stijl van de gevels (afb. 5).³⁷

VERHULD AAN HET WERK

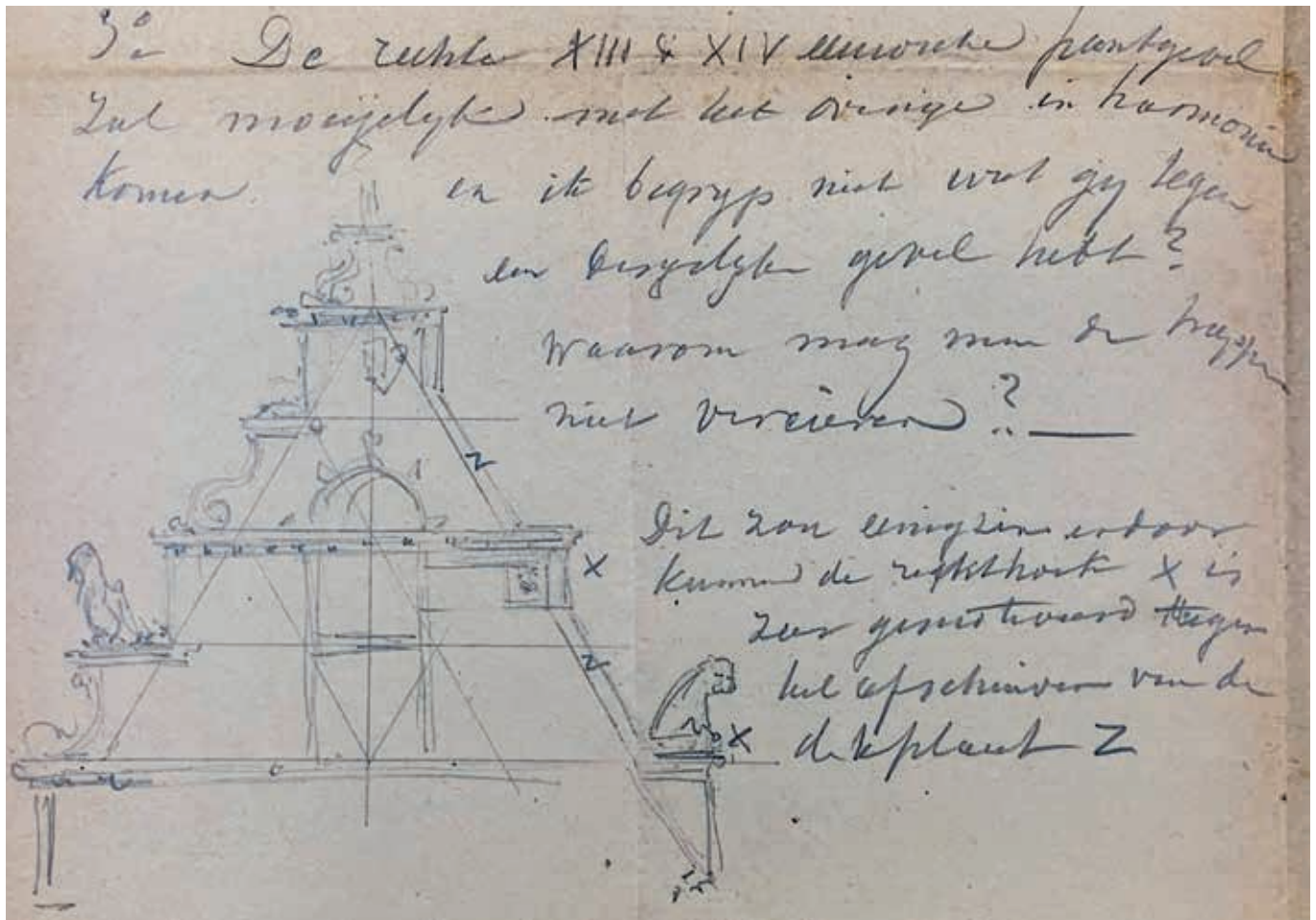
Ondertussen sprak de minister van Binnenlandse Zaken, Jan Heemskerk Azn., in een briefje aan De Stuers van 17 oktober 1876 zijn zorgen uit over een niet eerder vertoonde 'burgeroorlog' op zijn departement.³⁸ De strijd tussen twee kampen, dat van Waterstaat en dat van Kunsten en Wetenschappen, dreigde de aanbesteding van de onderbouw van het Ministerie van Justitie, die eind dat jaar afgerond moest zijn, te verlammen. Beide afdelingen stonden overigens tussen juni 1876 en januari 1878 onder leiding van De Stuers.³⁹ In tegenstelling tot Heemskerk, die nog een lijmpoging met Vogel wilde wagen, zag De Stuers niets meer in verdere samenwerking. Hij zou zelf de geveltekeningen moeten leveren, samen met de doorsneden en details van de onderbouw.⁴⁰

De Stuers en Cuypers waren daar al koortsachtig mee bezig. Op dezelfde zeventiende oktober 1876 had Cuypers aan De Stuers geschreven: 'Ik zal u/ons helpen met Justitie'.⁴¹ Hij hield woord, ondanks zijn drukke werkzaamheden aan onder meer het Rijksmuseum. Cuypers stond daarin niet alleen. Onder hoge tijdsdruk werd de veelbelovende bouwmeester Peters ingeschakeld, die voor Financiën al het nodige had ontworpen. Dat was althans wat Cuypers en De Stuers achteraf over deze periode schreven. De Stuers deed het daarbij zo ongeveer voorkomen als waren de geveltekeningen van Justitie in een oogwenk van de tekentafel van Peters aangewaaid.⁴²

Tegelijkertijd moest het bestek voor de grond- en

5. V. de Stuers, vogelvluchttekening van het Binnenhof zoals hij het graag had gezien, met het toekomstige Justitieggebouw linksonder aangeduid met nummer 6, ca. 1876 (Gemeentearchief Den Haag)

6. Bladzijde van een brief van Cuypers aan De Stuers, begin januari 1877 (Nationaal Archief)

funderingswerken worden opgesteld. Mazel en Singels waren daartoe op eigen kracht niet in staat, meenden De Stuers en Cuypers; anderen moesten het voortouw nemen. Aan dit bestek werd een waardevolle bijdrage geleverd door een zekere 'Nemo'. Deze stelde nota's op over diverse onderdelen, voorzien van handzame schetsjes.⁴³ Nemo schreef in het karakteristieke handschrift van Peters en tekende in diens stijl. In zijn stukken aan Mazel en Singels over de onderbouw heeft De Stuers deze nota's verwerkt, soms letterlijk. Het schijnt dat ook de geveltekeningen van het Justitiegebouw die de leden van het College van Rijksadviseurs te zien kregen, waren ondertekend door Nemo. In 1881 stelde de voormalige secretaris van het College, Hooft van Iddekinge, dat hij destijds onder die tekeningen had zien staan: 'nemo fecit', oftewel: 'niemand heeft dit gemaakt'. De aanbesteding van de onderbouw van het Justitiegebouw was volgens hem toen al uitgeschreven.⁴⁴ Alhoewel Hooft van Iddekinge tot de fanatiekste tegenstanders van Cuypers en De Stuers behoorde, was het vermoedelijk juist wat hij schreef, gezien het bestaan van de genoemde nota's bij het bestek.⁴⁵

In de correspondentie met De Stuers en Cuypers hoefde Peters zijn identiteit niet te verheimelijken. Wie de brieven, schetsen en krabbeltjes van eind 1876 op rij

legt, ziet dat het driemanschap ijverig en in nauw overleg heeft samengewerkt aan de geveltekeningen. Peters leverde globale schetsen en tekeningen, die Cuypers ingrijpend wijzigde met medeneming van de ideeën van De Stuers. Cuypers stelde zich dienstbaar op ten opzichte van De Stuers en hield bij het ontwerpen rekening met de technische kwaliteiten van Peters, die bepaalde onderdelen nog niet beheerste. De Stuers stuurde gedetailleerde aanwijzingen, al dan niet in combinatie met schetsjes, om zijn denkbelden te verduidelijken. De heren gingen de discussie over de gewenste stijl niet uit de weg. Toen De Stuers in plaats van Cuypers' trapgevel met 'krullaria' een alternatief voorstelde, schreef Cuypers: 'De rechter XIII & XIV eeuwse puntgevel zal moeijelyk met het overige in harmonie komen en ik begryp niet wat gij tegen een dergelijke gevel hebt? Waarom mag men de trappen niet vercierden?' (afb. 6).⁴⁶

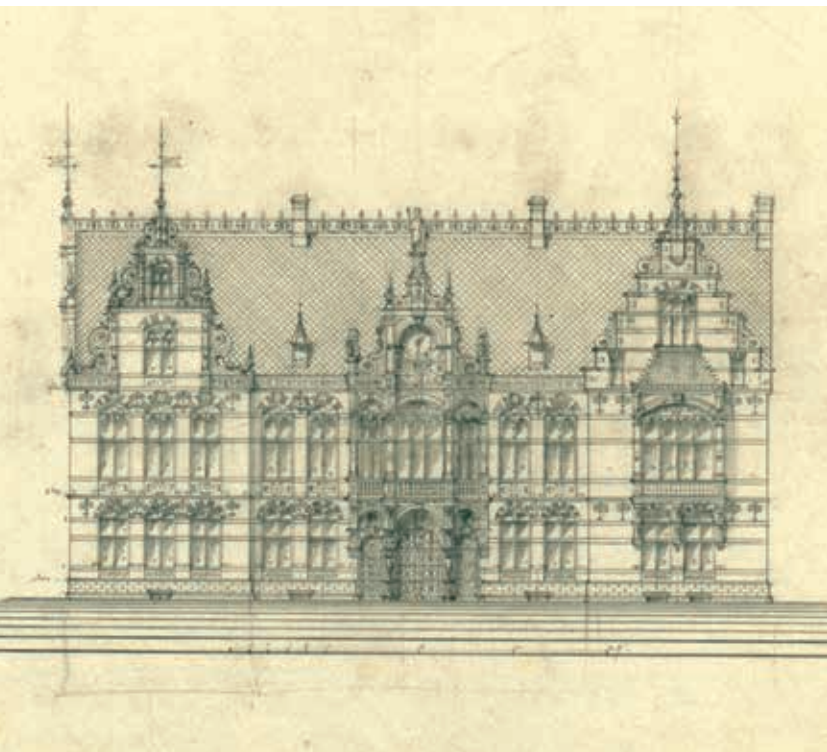
Nadat hij tweeëneenhalve dag intensief aan het door Peters geleverde gevelontwerp had gewerkt, schreef Cuypers over het resultaat: 'Daar spreekt zich geen bepaalde historische stijl uit, maar 't zijn konstruktieve beginselen, die voldoen aan de tegenwoordige behoeften.'⁴⁷ De definitieve netversie van de geveltekeningen was gereed op 31 januari 1877.⁴⁸

NEMO

De Stuers stelde in een terugblik op de gang van zaken dat, toen Vogel niet in staat bleek een gevel te ontwerpen die aan de eisen voldeed, de minister – hij bedoelde hier, zoals wel vaker, zichzelf – kans zag ‘die kunstvraag goed op te lossen met een veel fraaijer en nationaler gevel dan den ouden van Vogel. (Het is geloof ik niet wenschelijk den ontwerper te noemen, ook omdat m. vd Heim [H.J. van der Heim, minister van Financiën EV] er niet van weet. Het is de heer Peters, de nieuwe architect van Financiën, die in overleg met mij de tekeningen maakte.)⁴⁹ Zo ontstond een plan met ‘een waarlijk fraaije gevel’ (afb. 7). De Stuers begreep dat Vogel hier boos over was, ‘maar is dat een reden om te blijven tobben en zooals hij wilde, de indeeling, de doelmatigheid op te offeren aan een vooraf bedacht gevelfront?’⁵⁰ Peters schreef later dat Vogels gevelpartij hem aan die van een groot woonhuis deed denken. Deze drukte niet uit dat er een ministerie achter zat, in zijn opvatting een ernstige tekortkoming.⁵¹

De Stuers vermeldde niet dat Peters in oktober en november 1876 al tekenend ook in nauw contact stond met Cuypers. Hij liet diens activiteiten voor Justitie discreet achter een rookgordijn verdwijnen. Samen met de nogal kinderachtig overkomende mystificatie van Peters als Nemo waren het pogingen om problemen met de ministeries, het College van Rijksadviseurs en talrijke tegenstanders in de architectenwereld te voorkomen. Die voorzichtigheid was terecht, zo zou jaren later blijken, toen Nemo opdook in een inge-

7. De gevel aan het Plein, potloodtekening, vermoedelijk vervaardigd door Peters (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

zonden mededeling in *Het Vaderland* van 6 januari 1881, geschreven door Hooft van Iddekinge.⁵² Deze vroeg zich af waarom Peters in zijn recente artikel over het Justitiegebouw in de *Nederlandse Kunstbode* nergens vermeldde wie dit ‘schitterend product van den zoo uiterst kostbaren zoogenaamden Oud-Holland-schen bouwstijl’ had ontworpen (het sarcasme is bepaald niet subtiel).⁵³ Alles was er volgens hem op gericht te verbloemen dat Cuypers de ontwerper van het gebouw was. Hooft citeerde uit een briefje van 20 april 1876, waarin Cuypers hem had uitgelegd dat hij aan zijn commissietaken niet toekwam, doordat hij ‘tussen de bedrijven door zoo eens even een concept project Min. van Justitie’ moest leveren. Gezien de inhoud van de correspondentie in 1876 is het helemaal niet onwaarschijnlijk dat zo’n briefje inderdaad heeft bestaan.

EEN LANGDURIG PROJECT

De samenwerking tussen de drie heren bleef in stand tijdens de uitvoering van de onderbouw van het Justitiegebouw, waarbij Cuypers al meteen in het begin een doorslaggevende stem had. Singels, die zich als uitvoerend bouwmeester met deze fase van de bouw bezighield, had in november 1876 vanaf de bouwplaats van het Rijksmuseum monsters van bakstenen meegenomen ter beoordeling. Uiteindelijk besliste Cuypers welke stenen voor de fundering zouden worden gebruikt.⁵⁴

Peters werd met ingang van 1 februari 1877 benoemd tot bouwkundige belast met een deel van de werken aan het Justitiegebouw. Hij was de deskundige op afstand die Singels zou moeten begeleiden, een regeling die totaal niet voldeed. Het was voornamelijk Peters die, na de onderbouw, de plannen voor de bovenbouw uitwerkte. Deze zou in twee fasen worden uitgevoerd, te beginnen met het bouwdeel aan de kant van het Plein. Peters maakte daarbij een aantal inschattingsfouten. Zo liet hij, tegen het dringende advies van Mazel in, in het bestek van april 1877 opnemen dat het gebouw vóór 1 december dat jaar onder dak moest zijn. Een huzarenstukje, aangezien de onderbouw pas op 1 juni 1877 zou zijn voltooid. Aan het begin van de winter van 1877-1878 was met pijn en moeite de bovenkant van de borstwering gereed. Het uiterst ingewikkelde natuursteenwerk van het gebouw hield de voortgang erg op.⁵⁵

Met ingang van januari 1878 werd Peters benoemd als ‘bouwkundige voor de Landsgebouwen’ en ressorteerde hij onder het pas opgerichte ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid – dus niet langer onder De Stuers. Hij kon evenwel zijn werk voor de post- en telegraafkantoren een groot deel van het jaar 1878 op afstand plaatsen, om zich bezig te blijven houden met het Justitiegebouw. Van de onwillige Singels en Mazel had hij geen last meer; Singels was in 1878 aangesteld

8A. V. de Stuers, schets van fries aan de erker aan het Plein (Nationaal Archief)

8B. Het betreffende geveldeel kort na voltooiing in 1883
(foto H.W. Wollrabe, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

voor het onderhoud van de gebouwen van het Binnenhof en Mazel had in november 1877 ontslag gekregen. Hier had hij een jaar eerder al om gevraagd, uit ongenoegen over de bemoeizucht van De Stuers.⁵⁶

De bovenbouw was gereed in juni 1879, waarna met het interieur werd verdergegaan. Vanaf augustus 1880 werd het achtergedeelte aan de kant van de Lange Poten gebouwd. Volgens de berichten zou het gebouw in 1883 zijn voltooid, maar dat is niet helemaal juist.⁵⁷ De afwerking duurde in elk geval tot in de tweede helft van 1885. De bouwkosten werden in 1883 geschat op 900.000 gulden, ruim driemaal zoveel als de raming in 1876. En het werk was toen nog niet eens gereed.⁵⁸ De bouwcampagne werd actief begeleid door De Stuers en Cuypers. De eerste was met name betrokken bij het decoratieve programma en leverde daarvoor ook ontwerpschetsen (afb. 8 en 9). Peters hield De Stuers regelmatig op de hoogte van de stand van zaken. Zo schreef hij op 14 augustus 1878 dat in de voorgevel aan het Plein in afwijking van de bestektekening géén wijzerplaathuisje zou komen, maar een nis met een beeld van Justitia. De Pleingevel zou wel wat vol worden, 'maar altijd beter dan met het klokkenhuisje dat er niet bij hoorde, te veel een meubelstukje was'.⁵⁹ Er kwam echter wel degelijk een wijzerplaat in een 'huisje'. Het geheel is een stuk eleganter geworden dan op de bestektekening en minder vol dan Peters voorstelde.

Cuypers schreef in december 1879 aan De Stuers, door hem steevast betiteld als 'waarde heer', dat Peters bij het Cuypers-atelier in Roermond buitengewoon

smakeloze ontwerpen van schoorsteenmantels voor Justitie had ingeleverd. Hij drukte De Stuers op het hart: 'Maak dat die dingen niet worden uitgevoerd, vooral de quasi-monumentale, die is beneden alle kritiek!'⁶⁰ In zijn rol van rijksadviseur kwam Cuypers regelmatig langs bij het Justitiegebouw, veelal in combinatie met bezoeken aan het Binnenhof.⁶¹ In september 1881 merkte hij fouten op aan de ronde trap van de bibliotheektoren. Ook dat gaf hij door aan De Stuers, inclusief schetsjes voor de oplossing van het probleem én het beding dat Peters niet van De Stuers te horen zou krijgen van wie dit alles afkomstig was.⁶²

MAN OF MANNEN ACHTER HET JUSTITIEGEBOUW

In het archief van De Stuers bevindt zich een lijstje van twintig 'Officieuze en gratis-officiële opdrachten aan de heer Cuypers' in het handschrift van De Stuers.⁶³ Daarop staat als nummer veertien het Justitiegebouw. Volgens De Stuers was het dus Cuypers die op zijn minst een belangrijk aandeel had in de totstandkoming van het gebouw. Dat wordt bevestigd door het besproken archiefmateriaal en artikelen uit die tijd.

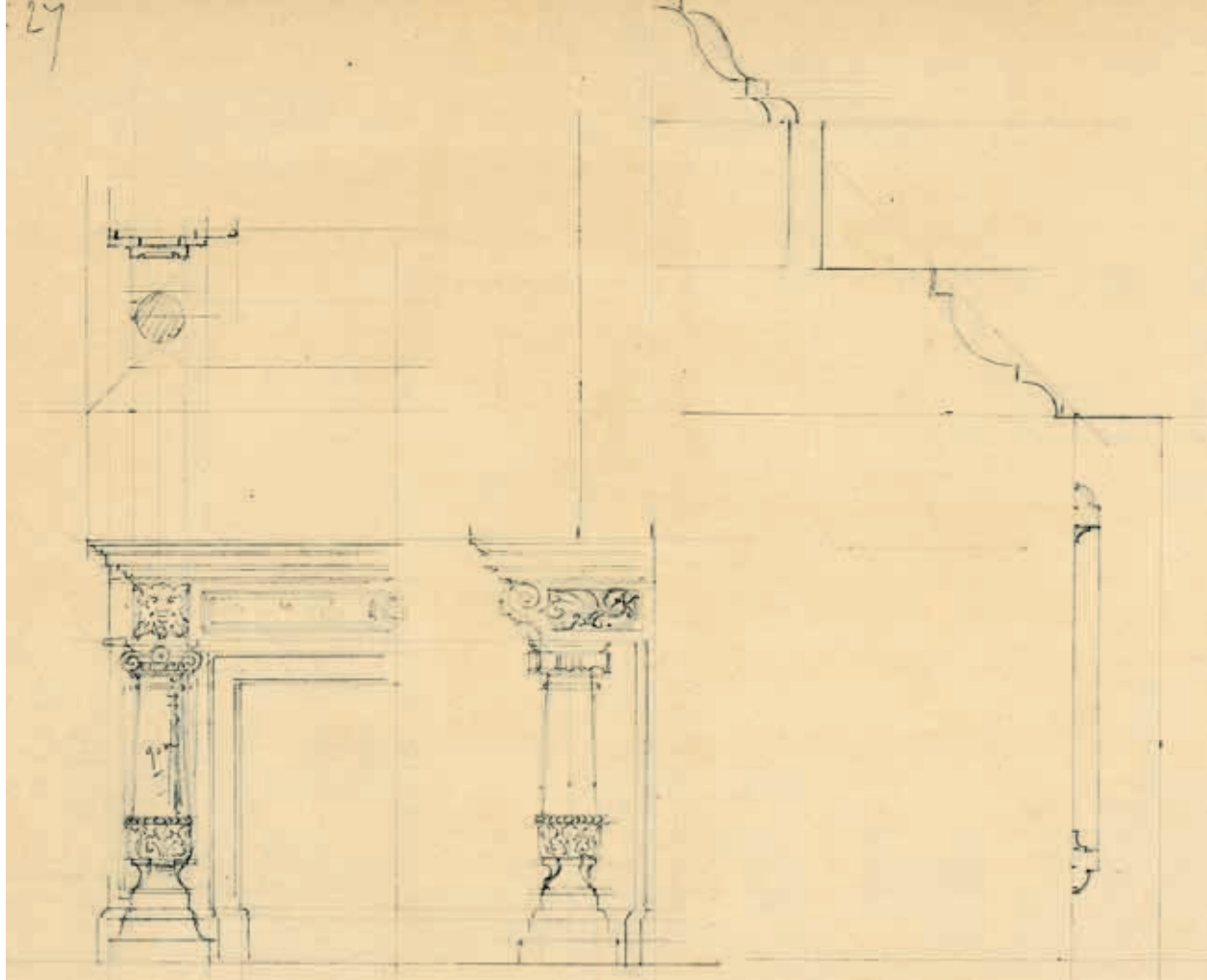
Het feit alleen al dat Peters, zoals Hooft van Iddekinge terecht opmerkte, in zijn publicaties over het Justitiegebouw vaag was over zijn rol als ontwerper van het

9A. V. de Stuers, schets van vrouwenfiguur in nis, het Geloof voorstellend (Nationaal Archief)

9B. Een gelijkende figuur in boogveld in de gevel aan de Lange Poten (foto auteur)

10A. P.J.H. Cuypers, schets van schouw met rechtsonder 'Pal v. Justitie' (Het Nieuwe Instituut)

10B. Een sterk gelijkende schouw in het voormalige Departement van Justitie (foto Bureau Vlaardingebroek)

Departement van Justitie, is veelbetekenend. Daarbij wijkt de vormtaal van het gebouw sterk af van die van de bouwwerken waarvan Peters onomstotelijk de architect is geweest. Daarentegen heeft Justitie trefende overeenkomsten met het door Cuypers ontworpen Rijksmuseum en Centraal Station in Amsterdam.⁶⁴

Uit de vele briefjes, schetsjes en kattenbelletjes van De Stuers, Cuypers en Peters blijkt dat het kostbare en prestigieuze project voor Justitie in 1876 niet is toevertrouwd aan de onervaren Peters, die toen nog doorging voor een 'kabouter-mannetje' van Cuypers, iemand bovendien die nog maar een paar overheidsbouwwerken op zijn naam had staan. Het Justitiegebouw werd een product van innige samenwerking. Cuypers schetste mede op aanwijzingen van De Stuers de plattegronden, die onder supervisie van hen beiden door anderen werden uitgewerkt. Aanvankelijk was dat Singels, later Peters. Cuypers heeft zich vervolgens intensief beziggehouden met het ontwerp van de gevels, daarbij geïnspireerd door De Stuers. De laatste profileerde zich met het decoratieve programma, zoals hij dat ook deed bij het Rijksmuseum en het Centraal Station.⁶⁵ Maar hij kon het niet laten om zijn licht ook over andere onderdelen te laten schijnen, zoals te zien is aan zijn tekeningetjes en opmerkingen ten tijde

van de ontwerpfasen van het Justitiegebouw. Ook Cuypers werkte een aantal interieurdecoraties uit (afb.10). Peters was vooral de uitvoerende architect die de ambities van dit tweetal moest verwezenlijken.

Cuypers en De Stuers beschouwden het project als een uitgelezen kans om een proeve neer te zetten van wat zij beschouwden als een esthetisch en historisch verantwoorde nationale bouwstijl, die met zijn neorenaissance elementen aansloot bij bouwwerken in de buurt. Een gebouw dat op een prominente plaats dicht bij het Binnenhof kwam te staan, waar het de door hen verguisde producten van Rose in de schaduw zou stellen. Cuypers schakelde De Stuers in voor de organisa-

torische kant van het werk, terwijl hij zelf onder de radar bleef.

Geen slapende honden wakker maken, moet het motto van Cuypers, De Stuers en Peters zijn geweest. Wanneer alom bekend zou worden dat de controversiële figuur die het geldverslindende Rijksmuseum bouwde grotendeels bepaalde hoe het ook al peperdure 'Paleis van Justitie' eruit kwam te zien, zou dat wel eens negatief kunnen uitstralen op hen en op alles waar zij voor stonden. Het gewiekste optreden van de drie heren heeft dat voorkomen. Naderhand konden ze met genoegen terugkijken op een glansrijk geslaagde missie.

NOTEN

- 1 Bijvoorbeeld op een tekening ten behoeve van de verbreding van de Lange Poten van de gemeente 's-Gravenhage uit 1877: 'het te bouwen Paleis van Justitie', Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Beeldbank, BT 024980.
- 2 *Arnhemsche Courant*, 15 november 1880.
- 3 R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland*, Zeist/Zwolle 2004, 213.
- 4 P.T.E.E. Rosenberg, 'Peters, een gewetensvol historicus', in: C.J. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, 267-299, aldaar 276-277.
- 5 A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900*, Rotterdam 1997.
- 6 Voor een episode uit dat debat, zie het artikel van Mark van Gend in dit themanummer.
- 7 P.T.E.E. Rosenberg, 'De Stuers, spin in het web', in: Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 4), 197-213, aldaar 197.
- 8 P.T.E.E. Rosenberg en C.J. van der Peet, 'Overzicht', in: Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 4), 107-127, aldaar 119.
- 9 V. de Stuers, 'Een bouwkunstig spook', *De Gids* 41 (1877), 521-549, aldaar 522-523; J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975, 283-284; Van der Woud 1997 (noot 5), 220-221.
- 10 P. Alberts S.J., 'Cuypers en De Stuers', *Gildeboek* 9 (1921), 102-112, aldaar 109, onder verwijzing naar V. de Stuers, 'Hoe een monument gered wordt', *Eigen Haard* 1903, 524-527.
- 11 Nationaal Archief (NA), 2.21.355, Werkarchief van V.E.L. de Stuers (De Stuers), inv.nr. 1252.
- 12 A. Oxenaar, *P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme. Architectonisch denken, ontwerpen en uitgevoerde gebouwen 1845-1878*, Rotterdam 2009, 297-299, 316, 417; P.T.E.E. Rosenberg en C.J. van der Peet, 'Overzicht', in: Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 4), 165-195, aldaar 173.
- 13 NA, 2.04.40.06, Archief van de Commissie voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst (Rijksadviseurs), inv.nr. 2: notulen vergaderingen van de Rijksadviseurs, 158: 24ste vergadering van 12 april 1876; Tillema 1975 (noot 9), 280-292.
- 14 Tillema 1975 (noot 9), 283-284.
- 15 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 62.
- 16 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 62.
- 17 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 62.
- 18 Correspondentie hierover in: NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 62.
- 19 Rosenberg 1995 (noot 4), 272-273.
- 20 C.H. Peters, 'Het nieuwe departement van Justitie te 's-Gravenhage', *Bouwkundig Tijdschrift* 3 (1883), 38-46 en plaat XXII.
- 21 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.
- 22 Zie voor het oeuvre van Hugo Pieter Vogel de website van Het Nieuwe Instituut: zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail?q=Hugo+pieter+Vogel&page=1 (geraadpleegd 2 september 2022).
- 23 NA, 2.04.13, Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, Afdeling Kunsten en Wetenschappen (BiZa, K&W), inv.nr.688; NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.
- 24 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nrs. 1216 en 1251; Rosenberg en Van der Peet 1995 (noot 8), 115-116.
- 25 V. de Stuers, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* 37 (1873), 320-403; Rosenberg 1995 (noot 7), 203.
- 26 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.
- 27 P.T.E.E. Rosenberg, 'Cuypers, een gediensstijg man', in: Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 4), 215-233, aldaar 223, met name noot 16; Tillema 1975 (noot 9), 283-284.
- 28 Rosenberg 1995 (noot 27), 217. Deze prijsvraag was in 1875 uitgeschreven, nadat een eerdere prijsvraag hiervoor was mislukt.
- 29 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251; in het Archief van het Bureau Cuypers bevinden zich schetsen van de begane grond van het Justitiegebouw met vergelijkbare ontwerpvarianten: Het Nieuwe Instituut (HNI), CUBA t84.
- 30 Rosenberg 1995 (noot 7), 202-204.
- 31 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.
- 32 RCE, Beeldbank, BT-019405-019409 en 019150.
- 33 *Het Vaderland*, 11 december 1878; het ingezonden stuk dateert van 9 december 1878; *Algemeen Handelsblad*, 12 en 14 december 1878.
- 34 Programma van eisen ten behoeve van het Justitiegebouw in een brief van Mazel aan Vogel d.d. 21 juni 1876; bijlage 1 bij: H.P. Vogel, 'Ontwerp voor het nieuw te bouwen Ministerie van Justitie te 's-Gravenhage', *De Opmerker* 11 (1876) 49, 3 december 1876.
- 35 NA, 2.04.13, BiZa, K&W, inv.nr. 688; NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1252.
- 36 NA, 2.04.13, BiZa, K&W, inv.nr. 688.
- 37 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251; Van der Woud 1997 (noot 5), 162.
- 38 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.
- 39 Rosenberg 1995 (noot 7), 203.
- 40 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.
- 41 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 62.
- 42 NA, 2.04.13, BiZa, K&W, inv.nr. 689; Peters 1883 (noot 20), 40.
- 43 NA, 2.04.13, BiZa, K&W, inv.nr. 688
- 44 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251; *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 15 december 1880 en *Het Vaderland*, 15 december 1880 en 6 januari 1881. Het laatste artikel is als knipsel aanwezig in: NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.
- 45 Tillema 1975 (noot 9), 287, 292.
- 46 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr.1253.
- 47 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 62.
- 48 NA, 2.04.13, BiZa, K&W, inv.nr. 688; NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nrs. 62, 1251, 1253.
- 49 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.
- 50 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.

- 51 Peters 1883 (noot 20), 39.
- 52 *Het Vaderland*, 6 januari 1881. Als knipsel aanwezig in: NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251.
- 53 C.H. Peters, 'Het nieuwe departement van Justitie', *Nederlandsche Kunstbode* 38 (1880), 297-299.
- 54 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1251; NA, 2.04.13, BiZa, K&W, inv.nr. 688.
- 55 NA, 2.16.05, Archief ministerie van Waterstaat afd. Waterstaat (Waterstaat), inv.nr. 1781.
- 56 NA, 2.16.05, Waterstaat, inv.nr. 1781; NA, 2.04.13, BiZa, K&W, inv.nr. 688: ontslagbrief voor Landsgebouwen 20 december 1876, om verder te gaan bij Waterstaat, kennelijk niet gehonoreerd. NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nrs. 1216, 1251. Zie ook Rosenberg 1995 (noot 7), 203.
- 57 Peters 1883 (noot 20), 38-46.
- 58 NA, 2.16.05, Waterstaat, inv.nrs. 1782-1787; NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1254.
- 59 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 241.
- 60 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 64.
- 61 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1216.
- 62 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 66.
- 63 NA, 2.21.355, De Stuers, inv.nr. 1216.
- 64 Rosenberg 1995 (noot 7), 202-203; Oxenaar 2009 (noot 12), 496-507.
- 65 Rosenberg 1995 (noot 7), 199.

DRS. E.F.T. VINK is historicus en verricht historisch onderzoek in opdracht, veelal in samenwerking met bouw- en architectuurhistorici. Het artikel over het Justitiegebouw komt voort uit onderzoek dat zij in samenwerking met Bureau Vlaardingebroek deed.

'I WILL HELP YOU/US WITH JUSTICE'

A DESIGN PROCESS VEILED IN SECRECY

ESTER VINK

The Department of Justice on Het Plein in The Hague eventually came into being between 1876 and circa 1885 after a turbulent design history characterized by quarrels, backbiting and posturing.

The design has traditionally been attributed to Cornelis Peters, even though its style is not typical for him. It was suspected at the time that the architect Pierre Cuypers and the civil servant Victor de Stuers were involved to some degree. Now new archival research has made it possible to confirm their role and to clear up the uncertainty surrounding the design's authorship.

After an initial design for the new Justice building by J.F. Metzelaar had been rejected, L.H.J.J. Mazel, head engineer in the Waterstaat (civil engineering) department of the Ministry of the Interior, and his deputy, J. Singels, produced a basic concept and ground plans. Hugo Pieter Vogel, an architect of note, was engaged to design the visually defining facades.

In April 1876 these plans were considered by a Board of Government Advisers dominated by Cuypers and De Stuers. After lengthy discussions, the advisers rejected Mazel and Singels' plans. Behind the scenes Cuypers proceeded to sketch new plans, in two versions, which were then elaborated by Mazel and Singels.

Vogel, who was supposed to adapt his elevation designs to suit the new ground plans, felt under pressure from De Stuers to work in the traditional Dutch archi-

tectural style. As an architect in the classical tradition, Vogel took exception to this and withdrew acrimoniously. This cleared the way for Cuypers and De Stuers to impose their own elevation designs via Cuypers' ex-pupil Cornelis Peters, whom they had managed to get appointed as architect in the Department of Finance in early 1876. Peters, who was recruited in October 1876, initially signed his drawings and memos with the pseudonym 'Nemo' ('nobody'). As far as the outside world knew, De Stuers and Cuypers were not involved in the design. Once Peters had been officially appointed to oversee the construction of the Justice building in February 1877, he no longer needed to be so reticent, but the other two continued to influence the design from the wings.

Thus the Justice building was designed under a cloak of secrecy, an artifice intended to conceal De Stuers' contribution and, more especially, the far-reaching involvement of Cuypers. The main reason for putting Peters forward as designer lay in the seriously impaired relations following Cuypers' controversial appointment as architect of the Rijksmuseum in Amsterdam in 1876. Cuypers could ill afford another scandal. Although a few contemporaries expressed their suspicions and displeasure, the three gentlemen's machinations had the desired effect: a Ministry of Justice in their own preferred 'national' style.

1. Binnenhof vanuit het oosten in de jaren vijftig (fototechnische dienst Vliegbasis Soesterberg, Nederlands Instituut voor Militaire Historie)
 A Binnenhof / B Buitenhof / C Hofvijver / D Plein / E Lange Poten / F Hofplaats (Hofcingelplein)
 1 Ridderzaal / 2 Mauritshuis / 3 Ministerie van Koloniën / 4 Hoge Raad / 5 Ministerie van Justitie /
 6 Hotel Central

GROOTSCHALIG BOUWEN IN EEN HISTORISCHE CONTEXT

DE LANGE WEG NAAR NIEUWBOUW VOOR DE TWEDE KAMER

PAUL MEURS

Met de komst van koning Willem I in 1815 begon de verbouwing van het Binnenhof tot nationaal regeringscentrum. Het stadhouderslijk hof veranderde in een conglomeraat van ministeries, vergaderzalen en ontvangstruimtes. Destijds was er veel discussie over de vraag wat de nationale bouwstijl was en naar welke stijlperiode deze zou moeten verwijzen. Het was neorenaissance tegenover de waterstaatsstijl, het ministerie van Waterstaat (landsgebouwen) tegenover Binnenlandse Zaken (Kunsten en Wetenschappen) en protestant tegenover katholiek.¹ Een centrale figuur in deze polemieken was Victor de Stuers (1843-1916), referendaris Kunsten en Wetenschappen en grondlegger van de monumentenzorg in Nederland.

Het parlement was sinds 1815 ondergebracht in de voormalige balzaal. De ruimte ademde de sfeer van het hof en bood een stemmig decor voor het politieke debat. De situatie was niet ideaal, maar prijsvragen voor een nieuw parlamentsgebouw in 1863 en 1920 liepen spaak.² In de loop van de twintigste eeuw werd de ruimtenood van het parlement nijpend, vanwege de groei van het aantal parlementariërs (van 100 tot 150 in 1956) en de uitdijende entourage van medewerkers, adviseurs en journalisten. Dat was aanleiding om in 1970 de uitbreiding van de Tweede Kamer andermaal te agenderen. Ook nu ontstond er een grote polemieken en het duurde tot 1992 eer de nieuwbouw bij het zeven eeuwen oude Binnenhofensemble gereed was. Ten behoeve van de aanstaande renovatie van het Binnenhof-complex verrichte SteenhuisMeurs in 2019 een cultuurhistorisch onderzoek naar deze nieuwbouw.³ Dit artikel beschrijft, op basis van dat onderzoek, het ontwerpproces, de achterliggende ideeën en wat daarvan werd gerealiseerd.

BOUWEN IN DE OUDE STAD

Na de Tweede Wereldoorlog werden Nederlandse binnensteden gesaneerd. Het was de tijd van verkeersdoorbraken, kantoorkolossen en winkelcentra. Geleidelijk groeide de weerstand tegen projecten als het Maupoleum in Amsterdam (1971) en Hoog Catharijne in Utrecht (1973). De roep om in oude steden te bouwen voor de bestaande bewoners en daarbij vast te houden aan de menselijke maat zwol aan. De onvrede culmineerde in de Nieuwmarktrellen in 1975, een heftig protest tegen de kaalslag voor de Amsterdamse metro. Dat jaar was ook het Europese Monumentenjaar. De Council of Europe pleitte in de Declaration of Amsterdam voor het behoud van de ruimtelijke samenhang en sociale opbouw in oude steden.⁴ Dat kreeg in Nederland zijn beslag in de stadsvernieuwing en de aanwijzing van beschermde dorps- en stadsgezichten, een instrument uit de Monumentenwet van 1961. De ambitie om binnensteden gedoseerd te veranderen bleek lastig in praktijk te brengen. Hoe ontwerp je een groot kantoor of openbaar gebouw in een kleinschalig stadsbeeld? Waar is de menselijke schaal in steden die vol staan met auto's? En hoe kom je tot maatwerk in een bouwsector die jarenlang is aangezet tot schaalvergroting en industrialisatie?

Illustratief voor de omslag in het denken over binnenstedelijk bouwen waren de bouwplannen van de Universiteit Leiden. In 1960 ontwierp Piet Zanstra (1905-2003) een hoogbouwcomplex voor de Witte Singel, dat veel weerstand opriep. De toren van 120 meter was volgens de toekomstige gebruikers 'ongeproportioneerd', sloot niet aan op de verwevenheid van functies in de binnenstad en paste niet bij de gedecentraliseerde opzet van de universiteit.⁵ In 1970 werd de ontwikkeling *on hold* gezet en in 1975 besloot rijksbouwmeester Wim Quist (1930-2022) helemaal opnieuw te beginnen. Onder zijn leiding stelden Tjeerd Dijkstra, Joop van Stigt en Bart van Kasteel een structuurvisie voor het gebied op. De toren van Zanstra werd vervangen door zes kleinere gebouwen met een verbindende buitenruimte.

PRIJSVRAAG 1977

Het proces dat leidde tot de nieuwbouw van de Tweede Kamer begon in 1970, toen zes Kamerleden pleitten voor een nieuw parlamentsgebouw.⁶ De Commissie Huisvesting Tweede Kamer werd ingesteld, die de ruimtebehoefte van de Tweede Kamer onderzocht.⁷ Het bleek dat het parlement driemaal zoveel ruimte wenste als er destijds in gebruik was.⁸ Toch kon de Tweede Kamer bij het Binnenhof blijven. De Rijksgebouwendienst had panden in de Hofstraat en de Lange Poten aangekocht en met de aanstaande verhuizing van het ministerie van Justitie naar de Schedeldoekshaven (in 1978) kwam ook het gebouw op de hoek

Plein-Lange Poten vrij. De Tweede Kamer kon over het hele gebied tussen Binnenhof, Hofplaats, Lange Poten en Plein beschikken, met uitzondering van de panden van de Hoge Raad en het voormalige Ministerie van Koloniën aan het Plein (afb. 1).

Voor deze opgave werd in 1977 een prijsvraag georganiseerd, waaraan alle Nederlandse architecten konden meedoen. De opgave was om de Tweede Kamer te huisvesten volgens een gedetailleerd programma van eisen en het complex zorgvuldig in te passen in het beschermde stadsgezicht van het Binnenhof.⁹ De Tweede Kamer wilde een uitnodigend gebouw met een open en toegankelijke uitstraling. Rijksbouwmeester Quist was voorzitter van de jury en nodigde daarin onder meer Dijkstra en Van Stigt uit. Hun Leidse ervaring van een jaar eerder zal hebben meegespeeld bij de beoordeling van de ontwerpen en de harde conclusie die zij trokken: van de 111 inzendingen beantwoordde er niet een aan de opdracht. De jury deelde prijzen uit, maar zag in geen enkel ontwerp aanleiding voor een vervolgoopdracht.¹⁰

In de vakpers werden allerlei oorzaken voor dit debacle opgevoerd, zoals de absentie van goede architecten, een dolende jury, een onjuiste en inconsistente opgave en de keuze voor een prijsvraag, waar een interactief ontwerpproces met alle betrokkenen meer op zijn plaats zou zijn geweest.¹¹ Volgens architect Izak Salomons plaatsten de meeste inzendingen de nieuwbouw plompverloren tegen het Binnenhof, overbouwden ze de Hofplaats en hadden ze de uitstraling van een warehouse of anoniem kantoor.¹² Alle aandacht was gericht op het structureren van het programma van eisen, waardoor de uitstraling van het gebouw en de afstemming op de omgeving amper aan de orde kwamen. De vraag hoe de symbolische betekenis van het parlement in de architectuur tot uitdrukking kon worden gebracht werd niet gesteld, laat staan beantwoord.

Eén inzending onderscheidde zich en leidde tot discussie: het ontwerp van Office for Metropolitan Architecture (OMA). Dit bureau, in 1975 opgericht door Rem Koolhaas (1942) en Elia Zenghelis (1937), wilde de bebouwing rondom het Binnenhof openbreken, de maximale bouwhoogte van 18 meter ruimschoots overschrijden en nieuwbouw haaks op de Ridderzaal situeren (afb. 2). In plaats van een modern parlement naast een gemusealiseerd Binnenhof, zou het nieuwe nu binnendringen in het oude. De radicaliteit van de ingreep stuitte de jury tegen de borst: 'De ontwerper heeft (..) een standpunt ingenomen waarbij de omgeving vernield wordt en hij de gebruiker ondergeschikt maakt aan zijn formele visie.'¹³ Toch kreeg OMA een gedeelde eerste prijs, samen met Environmental Design, het bureau van Leo Heijdenrijk (1932-1999).

MEERVOUDIGE OPDRACHT 1979-1980

Na de teleurstellende prijsvraag wilde de politiek een snelle oplossing. Kamervoorzitter Anne Vondeling: 'De uitbreiding zal het van zijn binnenkant moeten hebben. Tegen het Binnenhof kan het toch niet concurreren en hier tussen al die veelsoortige andere gebouwen aan Hofweg en Lange Poten zal er niet onmiddellijk een situatie ontstaan, die mensen sprakeloos van de schoonheid van de omgeving zal laten staan.'¹⁴ Kamerlid Rienks, voorzitter van de Bouwbegeleidingscommissie: 'Als het óók nog mooi kan worden, dan is het meegenomen.'¹⁵ Op aanraden van de prijsvraagjury besloot de minister een meervoudige opdracht te verstrekken. Omdat deelnemers aan de prijsvraag werden uitgesloten, was de spoeling dun.

Quist selecteerde voor dit vervolg drie architecten: Aldo van Eyck, Arie Hagoort en Pi de Bruijn. Van Eyck (1918-1999) was hoogleraar in Delft. Tien jaar tevoren had hij een ontwerp voor het Deventer stadhuis gemaakt, gesitueerd in de historische omgeving van het Grote Kerkhof (1967). Dit plan gold als schoolvoorbeeld van een contextuele ontwerphouding, ook al was het niet gerealiseerd.¹⁶ Hagoort (1929-1999) had met zijn bureau OD205 veel publieke gebouwen gerealiseerd en werkte op dat moment aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.¹⁷ De keuze voor De Bruijn (1942) was verrassend. Samen met Ruud Snikkenburg had hij een buurtcentrum in Amsterdam gebouwd, waarvoor ze in 1976 de Merkelbachprijs hadden gewonnen.¹⁸ Quist had in de Bijlmermeer met De Bruijn te maken gehad, toen deze bij de Dienst Volkshuisvesting werkte. Van Eyck weigerde om in concurrentie te werken en werd vervangen door Groep 5.¹⁹ Dit bureau, geleid door Edzard Luursema (1931) en Hans van der Linden (1937-2006), was bekend om zijn procesaanpak.²⁰

De meervoudige opdracht mocht na het debacle van de prijsvraag niet mislukken. Het doel was om een architect te kiezen, niet een ontwerp. Inmiddels was Tjeerd Dijkstra (1931) benoemd tot rijksbouwmeester, Quist bleef betrokken als voorzitter van de beoordelingscommissie. Deze schreef net als de Bouwbegeleidingscommissie van de Tweede Kamer, de gemeente Den Haag en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) een advies aan Dijkstra, die vervolgens een keuzeadvies voor de minister zou opstellen. Nog voordat de adviseurs aan het werk gingen, waren de ontwerpen tentoongesteld, gepubliceerd en publiekelijk bediscussieerd.²¹

Groep 5 bedacht een introvert ensemble dat noch met het Binnenhof, noch met de omgeving contact maakte. Hagoort wilde veel slopen en ontwierp een complexe overbouw van de Hofweg. Het ontwerp van De Bruijn leek in opzet op het eerdere plan van OMA, met een doorbraak naar het Binnenhof en kantoorwings haaks op de Ridderzaal (afb. 3).²²

De adviezen aan rijksbouwmeester Dijkstra waren

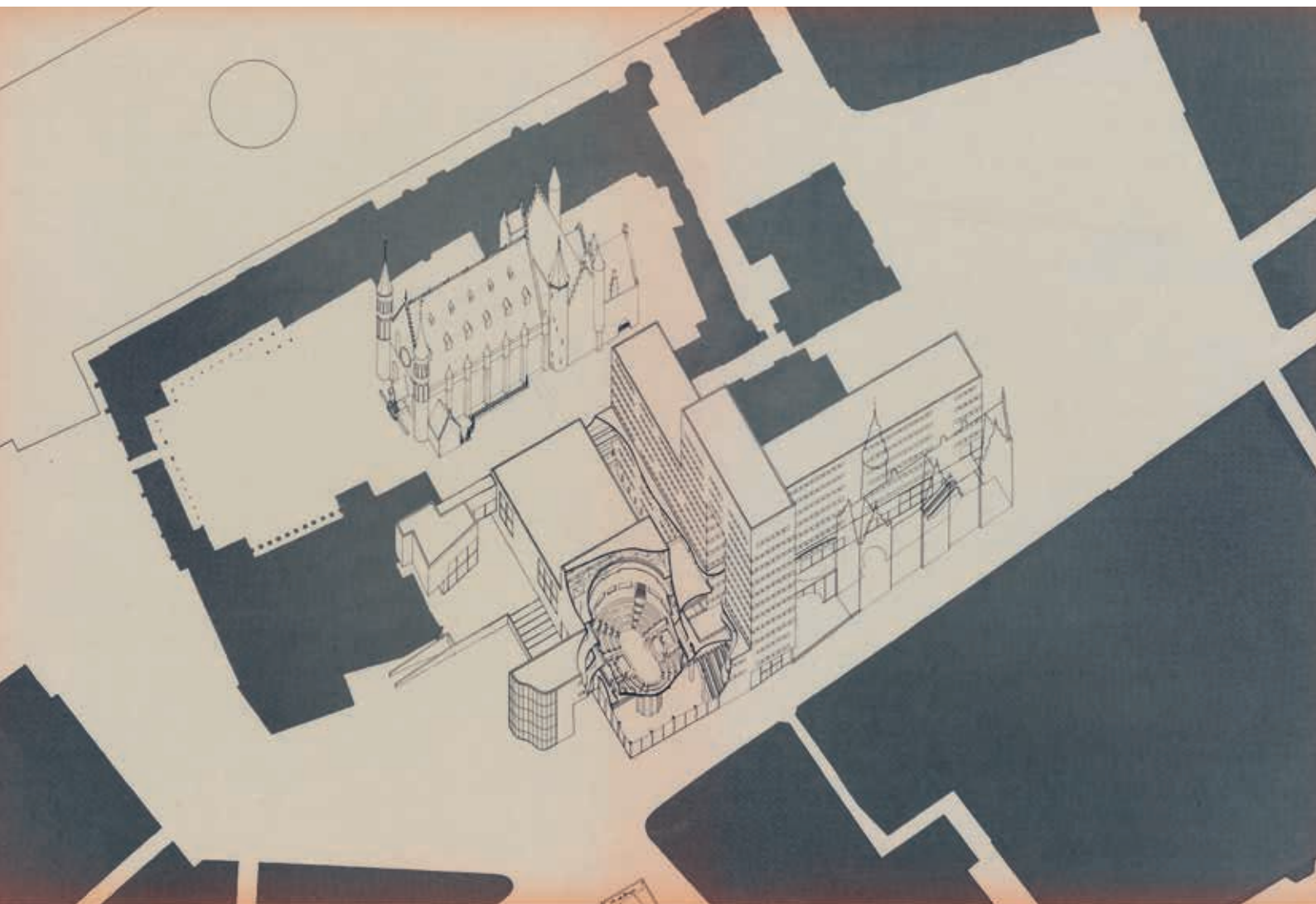

2. Office for Metropolitan Architecture, inzending prijsvraag 1977 (OMA)

kritisch van toon. Het ontwerp van Groep 5 schoot te kort wat betreft de gebruikswaarde en tastte de historische bebouwing bij het Binnenhof aan.²³ Dat het ontwerp van Hagoort niets deed met het Binnenhof zag monumentenzorg als positief, maar vonden andere adviseurs een gemiste kans. Zijn verkeersingreep achtte de gemeente ongewenst. Over het ontwerp van De Bruijn oordeelde de RDMZ: 'De aantasting van de beslotenheid van het Binnenhof, het gedeeltelijk slopen van Justitie en de dominerende hoogte van dit plan maken dat dit ontwerp te weinig respect voor het bestaande gebied met zijn bebouwing toont.'²⁴ De gemeente vond dat dit ontwerp zorgvuldig was gecomponeerd, maar in maat, schaal en architectuur een onacceptabele aantasting van het waardevolle stadsgezicht opleverde.²⁵

De beoordelingscommissie concludeerde dat geen enkel ontwerp voldeed.²⁶ Tegelijk meende ze dat was aangetoond dat een goede oplossing mogelijk was, mits de randvoorwaarden en het aantal vierkante meters werden bijgesteld. De commissie vond dat De Bruijn de opgave het beste aanvoelde: 'Ondanks het feit dat in het ontwerp een niet onbelangrijk gedeelte wordt afgebroken, gaat deze ontwerper toch niet nonchalant om met het historisch gegeven.'²⁷

Dijkstra adviseerde de minister om De Bruijn als architect van de Tweede Kamer voor te dragen.²⁸ Over zijn stedenbouwkundig ontwerp was Dijkstra positief, vooral over de verbinding en de 'spanningsrelatie' tussen de nieuwbouw en het Binnenhof met de Ridderzaal.²⁹ Door hergebruik van de bestaande gebouwen behield het Binnenhof zijn functie voor de democratie. Dijkstra signaleerde wel minpunten, zoals de overschrijding van de bouwhoogte, maar meende dat die overkomelijk waren wanneer het programma van ei-

3. Pi de Bruijn, inzending meervoudige opdracht 1980 (Het Nieuwe Instituut)

sen werd herzien. Hij ging ervan uit dat de analytische en systematische werkwijze van De Bruijn een aanvaardbaar ontwerp zou opleveren. Het advies werd overgenomen, waarop De Bruijn in 1980 werd aangesteld.

ONDERZOEKSFASE 1981

De stap van de meervoudige opdracht naar het uiteindelijke ontwerp van de Tweede Kamer begon met een onderzoeksfase, waarbij alle uitgangspunten werden heroverwogen. Hierbij waren veel partijen betrokken: architect De Bruijn, de Tweede Kamer, vijf ministeries, verschillende rijksdiensten, de gemeente Den Haag en overheidsinstellingen die rond het Binnenhof waren gevestigd.³⁰

Bij de prijsvraag en de meervoudige opdracht was gebleken dat de discussie over de ontwerpen zich toespitste op twee punten: (1) de stedenbouwkundige en architectonische inpassing in het beschermde stadsgezicht en (2) de verbinding tussen oud en nieuw binnen dit ensemble. In het advies over de meervoudige

opdracht had de RDMZ al precies verwoord wat wel en niet gesloopt mocht worden. Opvallend was dat de rijksdienst geen moeite had met sloop van de Hoge Raad, een gebouw van W.N. Rose uit 1865, omdat 'de aanwezige kwaliteiten dermate sterk [zijn] aangetast, dat van monumentaliteit in de zin van de wet nauwelijks meer sprake kan zijn'.³¹ Het gebouw lag terug ten opzichte van het Plein, waardoor een voorplein tussen de Ministeries van Justitie en Koloniën was ontstaan (afb. 4). De RDMZ wilde het voorplein handhaven. Een doorbraak naar het Binnenhof was voor de dienst taboe. Hooguit mocht het pand Binnenhof 5 worden vervangen door nieuwbouw, om het Binnenhof 'niet te steriel' te maken. Verder stelde de RDMZ dat Hotel Central aan de Lange Poten behouden diende te blijven, ook al had het geen monumentenstatus. Met dit advies zou de stedenbouwkundige structuur bewaard blijven, behield het stadsbeeld in hoofdlijnen zijn historische karakter en kon de nieuwbouw zich alleen aan het voorplein bij het Plein en op de hoek Hofplaats-Lange Poten manifesteren.

In een modellenstudie verkende De Bruijn het stedenbouwkundige 'laadvermogen' van de locatie. De studie toonde aan dat de Tweede Kamer en de Hoge Raad niet samen op deze plek pasten. Wanneer de Raad zou verhuizen, dan paste het programma van eisen binnen alle randvoorwaarden en de uitgangspunten van de RDMZ (sloop Hoge Raad, behoud Justitie, Koloniën en Hotel Central).³² De bestaande gebouwen leenden zich voor kantoren. In de nieuwbouw was ruimte voor circulatie, vergader- en eetzaal.

Een belangrijke vraag stond nog open: hoe kan uit de mix van oude en nieuwe gebouwen een helder parlamentsgebouw ontstaan?³³ De Bruijn wilde niet een complex met kruip-door-sluip-door routes, maar zocht structuur.³⁴ Volgens hem moest de nieuwbouw de Tweede Kamer helderheid en afleesbaarheid geven. Met sloop van de Hoge Raad kon het complex worden opgebouwd uit drie evenwijdige strips: de centrale nieuwbouw van Plein tot Hofplaats, geflankeerd door de bestaande gebouwen aan respectievelijk het Binnenhof en de Lange Poten (afb. 5). De Bruijn zag de nieuwbouw als een centrale hal, die de omliggende gebouwen ontsloot en als een publieke passage het Plein met de Hofweg verbond, eventueel met een afslag via

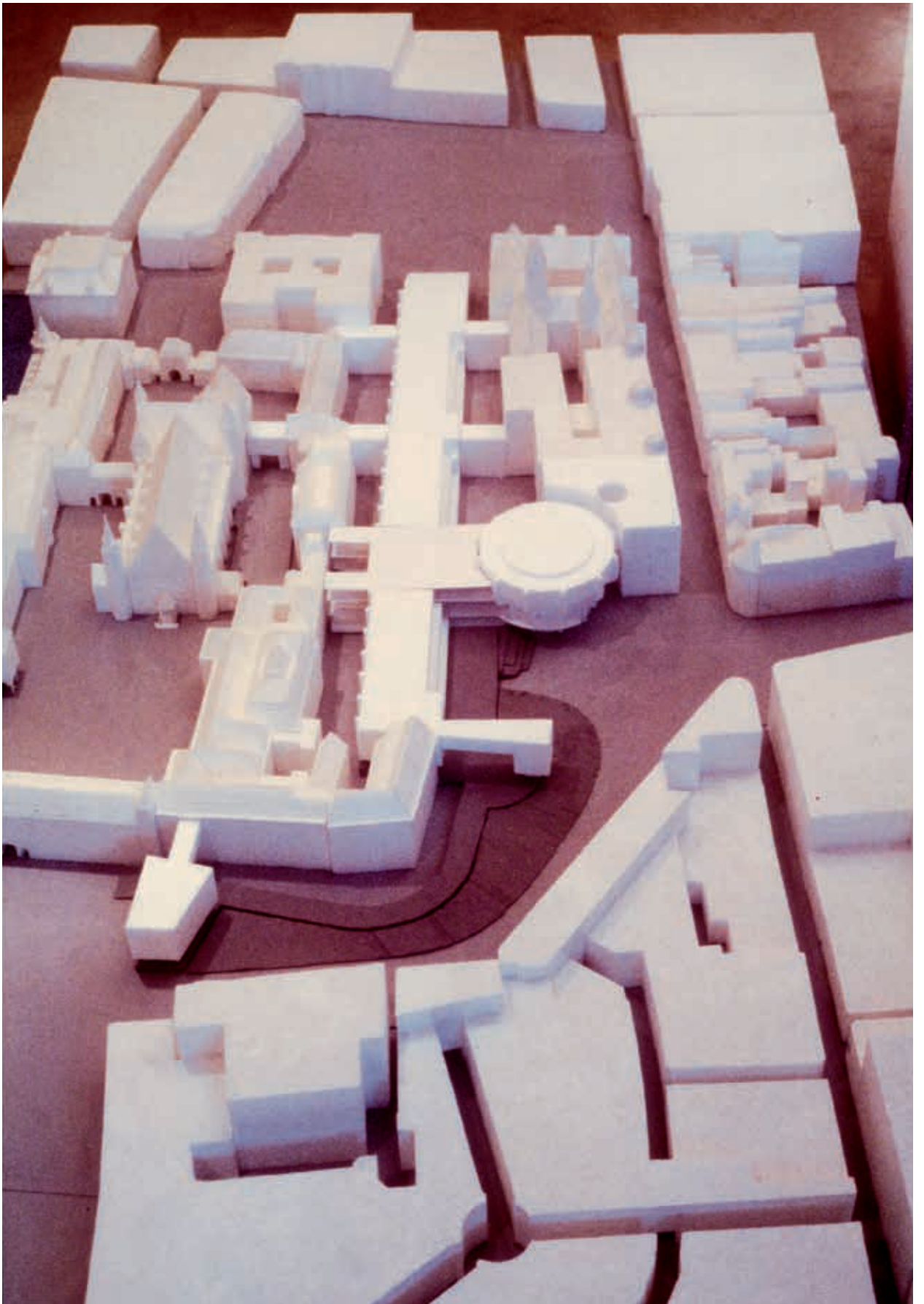
de Hofpoort naar het Binnenhof. Hiermee werden twee nieuwe ontwerpgedachten geïntroduceerd: de nieuwbouw als structurerend element en een publieke route door het gebouw als uiting van de transparantie en toegankelijkheid van het parlement. In juli 1981 verscheen het verslag van de onderzoeksfase, met het gunstige nieuws dat er consensus bestond over de uitgangspunten. Het nieuwbouwprogramma was zestien procent gekrompen en het plangebied was uitgebreid met de panden Plein 1 en Plein 2 (Koloniën en Hoge Raad).³⁵ Het programma van eisen paste binnen de geldende bouwhoogtes. Hooguit zou vanuit stedenbouwkundig oogpunt aanleiding kunnen bestaan om op de hoek van Lange Poten en Hofplaats een 'incidentele overschrijding' van de bouwhoogte voor te stellen.³⁶

VOORLOPIG ONTWERP 1982

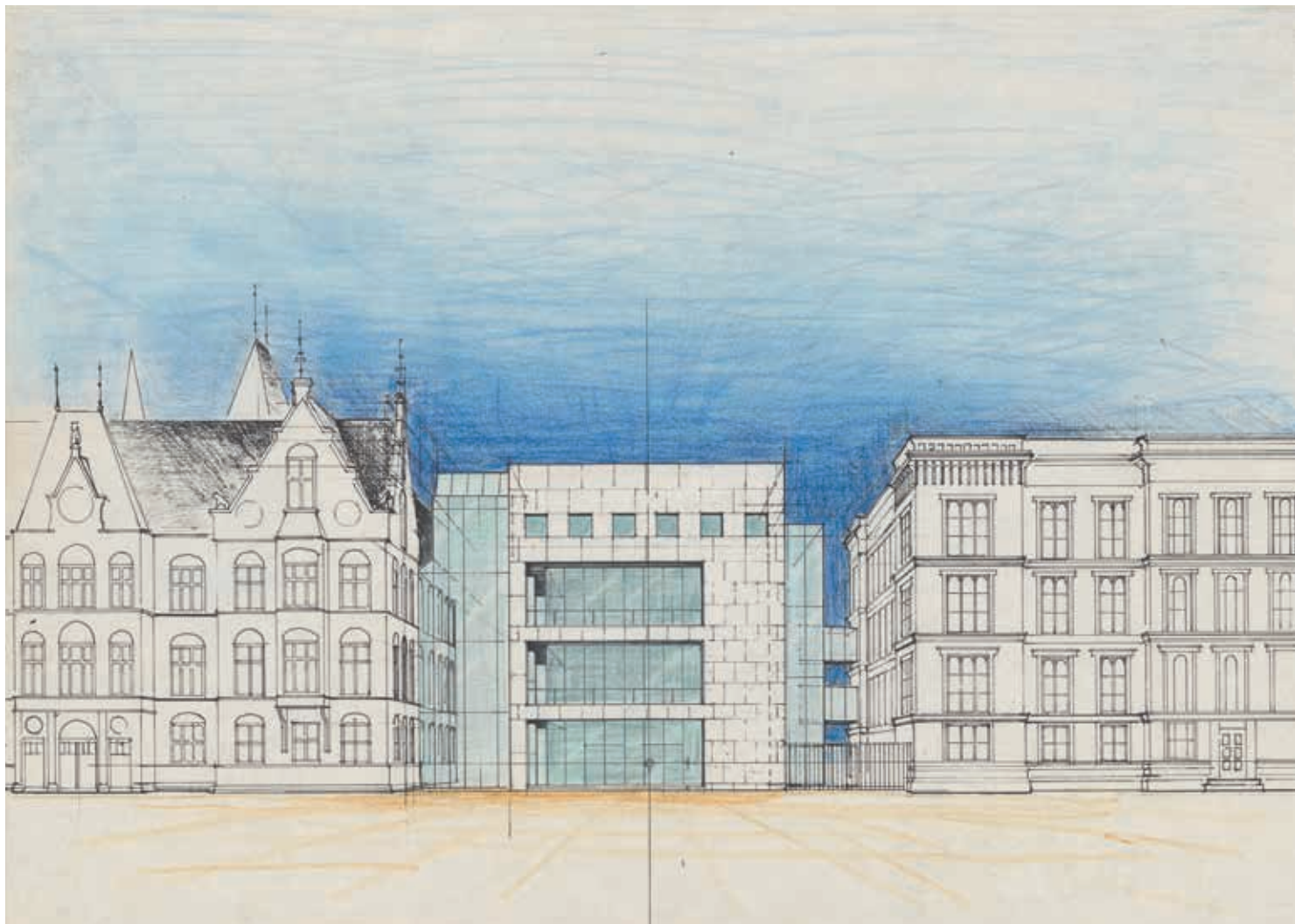
De onderzoeksresultaten werden uitgewerkt in het Voorlopig Ontwerp (vo). Dit bestond uit een groot vergader- en communicatiegebouw tussen Plein en Hofplaats, dat aan weerszijden los van de bestaande bebouwing werd gehouden. De tussenruimte bij het Binnenhof (de voormalige Hofgracht) werd voorge-

4. Plein met de Ministeries van Justitie (links) en Koloniën (rechts) en daartussen het teruggelegen gebouw van de Hoge Raad, ansichtkaart ca. 1910, uitgave H.S. Speelman (Haags Gemeentemuseum)

5. Pi de Bruijn, ontwerpstudie nieuwbouw met langwerpig communicatiegebouw en ronde plenaire zaal, 1981 (Het Nieuwe Instituut)

6. Pi de Bruijn, Voorlopig Ontwerp met nieuwbouwgevel aan het Plein, 1982 (Het Nieuwe Instituut)

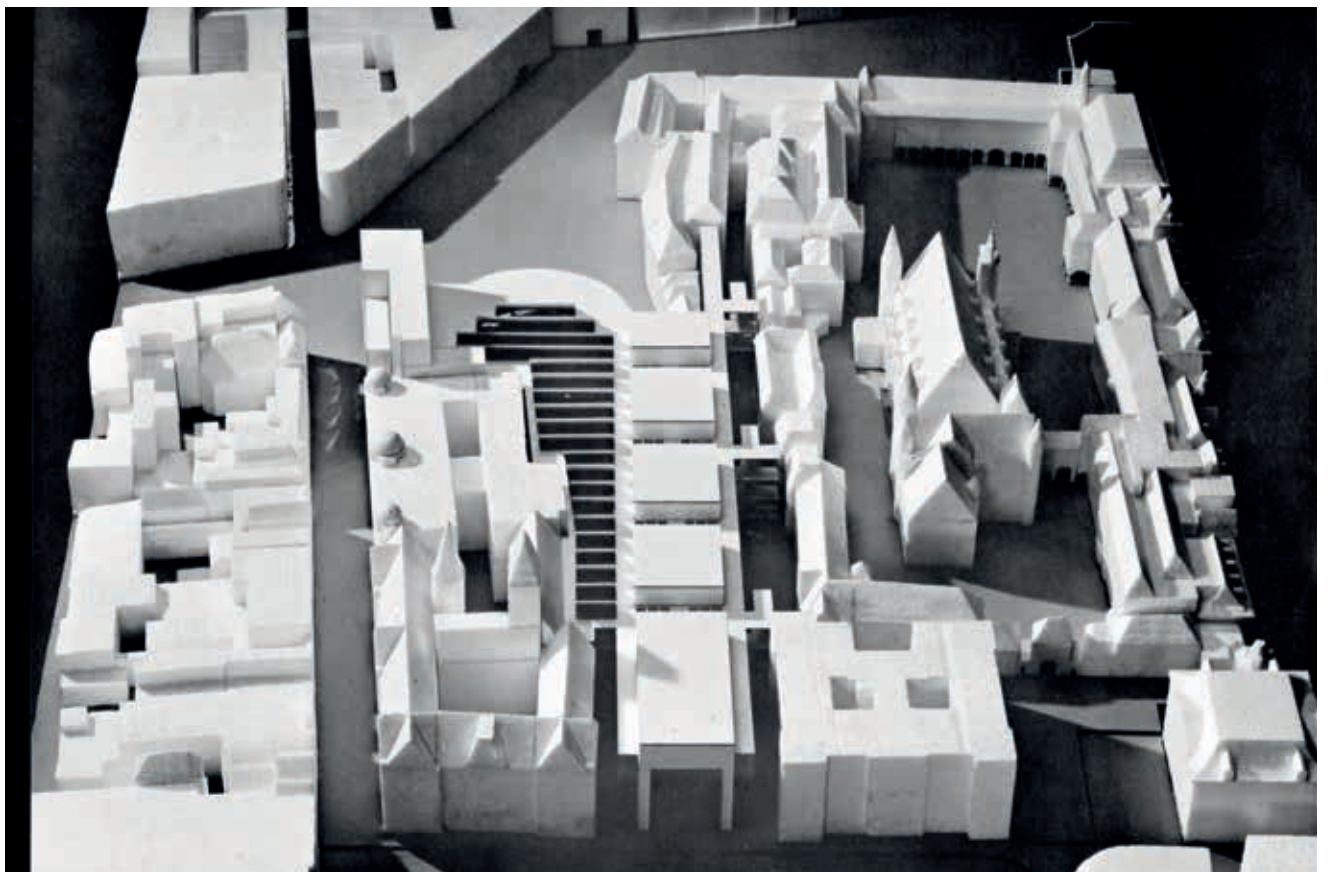
steld als een 150 meter lange tuin, met enkele verbindingen tussen oudbouw en nieuwbouw. De tussenruimte bij de Lange Poten veranderde in een glasoverkapte hal van 24 meter hoogte. Aan de Hofplaats completeerden twee volumes de nieuwbouw: de plenaire vergaderzaal en een perstoren op de hoek met de Lange Poten.

De wens van de Tweede Kamer om het parlement toegankelijk en uitnodigend te maken werd in het ontwerp letterlijk opgevat. De centrale hal (later Statenspassage genoemd) was als een openbare passage gedacht, met entrees op beide uiteinden en aan de Lange Poten. De parlamentszaal was op de eerste verdieping gelegd, de publieke tribune op de tweede. Dat maakte het mogelijk om de eerste verdieping exclusief voor Kamerleden, medewerkers en aangemelde bezoekers toegankelijk te maken. Het publiek voor de Kamerdebatten werd vanuit de centrale hal met een lange roltrap rechtstreeks naar de tweede verdieping gevoerd.

Anders dan de RDMZ had geadviseerd, verdween het voorplein tussen Justitie en Koloniën. De Tweede Kamer kwam in de rooilijn te staan en vormde samen met

beide oude Ministeries een gevelwand aan het Plein (afb. 6). In de hal was voor de oude gebouwen langs een rij torenhoge kolommen gesitueerd, als ondersteuning van het glazen dak. De Bruijn zocht naar een rustig beeld en een overzichtelijke ruimte, die eenheid en samenhang zou uitstralen. Hiertoe liet hij in de materialisatie zowel de binnen- als de buitengevels en de vloeren in graniet uitvoeren. De nieuwbouw was uit een rij van vijf volumes opgebouwd, met (iets lager) het glazen dak van de centrale hal dat tussen oudbouw en nieuwbouw was gelegd (afb. 7).

Over de wisselwerking tussen oud en nieuw schreef De Bruijn: 'Het Binnenhof sluit door de ommuring de stad buiten. Het nieuwe gebouw laat de stad juist binnen. Het publiek kan via de centrale hal van het Plein naar de Hofcingel lopen.'³⁷ En: 'Het front van de Ridderzaal spiegelt zich in dit 20e-eeuwse ontwerp; dwars door de ommuring heen vormt het één lijn met de voorkant van de nieuwbouw. Ook de hoogte van de nieuwbouw is gelijk aan de top van de Ridderzaal. Met mijn ontwerp heb ik mijns inziens een harmonieuze samenwerking tussen zeven eeuwen bouw gereali-

seerd. Het ontwerp is op maximale openheid gebaseerd met een accent op de centrale hal. Ik had om die doorzichtigheid te benadrukken een passage van Plein naar Hofcingel [Hofplaats] ontworpen.³⁸

DEFINITIEF ONTWERP 1983

De consensus over de uitgangspunten die tijdens de onderzoeksfase was bereikt, bleef in de verdere uitwerking behouden. De discussie beperkte zich tot de kosten en technische (on)mogelijkheden. Een jaar na het Voorlopig Ontwerp was het Definitief Ontwerp (DO) gereed en kon de bouw worden voorbereid. De verschillen tussen VO en DO kwamen voornamelijk voort uit het wegbezuinigen van de parkeergarage, een verandering in de constructie van de centrale hal en het gedeeltelijk overkappen van het binnenterrein aan de zijde van de Tweede Kamer.

Opvallend is dat in het DO het nieuwbouwwolume niet meer uit vijf aparte delen is opgebouwd maar een geheel is geworden. Volgens De Bruijn is dat een kenmerk van zijn werk: 'Een blok met tweehonderd woningen laat zich in de eerste plaats zien als één gebouw. Dat hangt samen met wat ik altijd het belangrijkste vind: *eenvoud*.'³⁹ Het streven naar eenvoud en rust was een leidende gedachte in het ontwerp. Bij de uitwerking van de lichtkap in de centrale hal bleek dat de constructie moest worden versterkt.⁴⁰ Door de keuze voor vakwerkliggers kwam het dak van de hal hoger te liggen, gelijk met het dak van het vergaderblok. Bij Justitie en Hotel Central verschoof de aansluiting van onder goothoogte naar de goot en het dakvlak (afb. 8). Dat leidde tot een reeks (ingewikkelde) aansluitdetails en verticale (glazen) passtukken. De wens van de Tweede Kamer om de oude plenaire zaal (de balzaal) bij het complex te trekken en toegankelijk te maken, leidde tot het voor de helft overkappen van de binnentuin (Schepelhal).

REALISATIE 1986-1992

Bij de oplevering van de nieuwbouw in 1992 zei De Bruijn: 'Ik vind dat een gebouw helder en overzichtelijk moet zijn. Het moet de goede maat hebben. (..) In dit nieuwe gebouw van de Tweede Kamer is het me, vind ik, gelukt. Kijk alleen maar naar de passage die langs de kleine vergaderzaal loopt: alles klopt. Dat geeft een comfortabel gevoel, zoals Italiaanse steden je een comfortabel gevoel kunnen geven. Soms vraag ik me af of Kamerleden in dit gebouw betere beslissingen zullen nemen. Dat weet je natuurlijk niet. Maar het maakt natuurlijk wel verschil of je ergens graag bent, of dat een gebouw je afstoot. Dit is een gebouw waar mensen graag zullen zijn' (afb. 9 en 10).⁴¹

Nog voor de opening besloot Kamervoorzitter W.J. Deetman de Tweede Kamer niet openbaar toegankelijk te maken. Met het afsluiten van de centrale hal kwam het idee van 'doorwaadbaarheid' te vervallen.

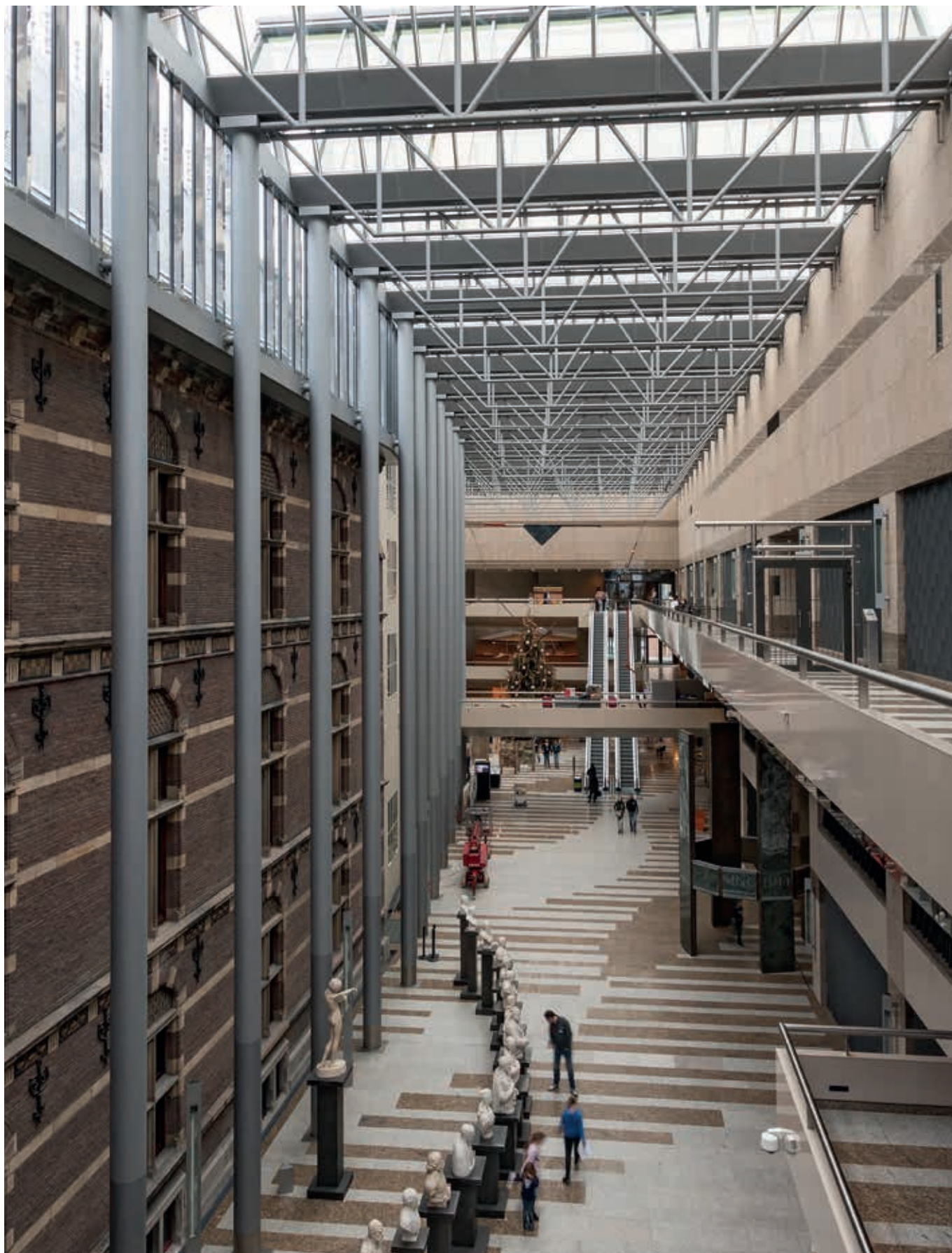
Alleen een glazen passage tussen Hofpoort (Binnenhof) en Hofplaats bleef over. De Bruijn verzette zich hier vergeefs tegen, omdat het voor hem de noodzakelijke laatste stap was van het proces om het parlement een eigentijdse en gepaste huisvesting te geven.⁴² In tegenstelling tot in de stadhuizen van Amsterdam en Den Haag werd de publieke doorgang van de Tweede Kamer nimmer gerealiseerd. De centrale hal werd een deel van het interieur en kreeg na enkele jaren een klimaatinstallatie.⁴³

RESULTAAT

Anders dan in de tijd van De Stuers werd in de aanloop naar de nieuwbouw van de Tweede Kamer de vraag wat een waardig regeringscentrum is en welke architectonische uitdrukking daarbij hoort niet gesteld. In plaats daarvan ging het vooral om functionaliteit, waar gaandeweg andere ambities aan werden gekoppeld: inpassing in het beschermde stadsgezicht, het verbinden van oud en nieuw, het structureren van het complex met de nieuwbouw, het zichtbaar maken van het politieke bedrijf en als laatste het bereiken van eenvoud en rust. Architect Pi de Bruijn wilde de stad binnenlaten, bezoekers een comfortabel gevoel geven, eenheid brengen door ordening en rust scheppen met het consequente gebruik van Braziliaans graniet.

De ambitie om de nieuwbouw zorgvuldig in het beschermd stadsgezicht op te nemen, kreeg gestalte op basis van een advies van de RDMZ om de stadsstructuur en de historische bebouwingsschil van Binnenhof en Lange Poten grotendeels te bewaren. In de ontwerpfasewerd hiertussen een ijleverbindingstructuur ontwikkeld, omgeven door buitenruimtes. Stap voor stap werd de nieuwbouw opgedikt tot uiteindelijk een hoge, massieve doosvorm overbleef, die volgens De Bruijn eenvoud uitdrukt (afb. op p. 4-5). Zo ontstond een functioneel samenhangend complex met de centrale hal als structurerend element, maar anders dan oorspronkelijk bedoeld. De hal biedt herkenbaarheid en overzicht in het interieur. Hier wordt de omvang van het Kamercomplex zichtbaar, terwijl die grote schaal buiten in het beschermde stadsgezicht grotendeels verborgen blijft.

Het streven om de Tweede Kamer, als tegenhanger van het gesloten Binnenhof, uitnodigend, open en publiek te maken mislukte. Dat de openbare toegankelijkheid van het gebouw zich anders ontwikkelde dan rond 1980 was gedacht, is met de kennis van nu niet verwonderlijk. Radicalisering en terrorisme lieten zich pas later echt gelden. Het complex van de Tweede Kamer manifesteerde zich vanaf de opening naar de stad toe als een afgesloten vesting. De Hofplaats was bedoeld als bruisend plein van de democratie, met glazen wandelgangen om de plenaire zaal, een entree en ruimte voor demonstrerende burgers. Het plein kwam echter niet tot leven. Demonstraties vonden plaats bij

8. Statenpassage met links de gevel van het voormalige Ministerie van Justitie, 2018
(foto Dick Valentijn, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

9. Vergaderzaal aan de binnentuin, 2018 (foto Dick Valentijn, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

10. Plenaire zaal, 2018 (foto Dick Valentijn, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

de ingang aan het Plein en politici lieten zich zelden zien in de glazen wandelgangen.

De verbinding van oud en nieuw kreeg een letterlijke vertaling, door de oude gebouwen vanuit de nieuwe centrale hal te ontsluiten. Daarbij kwamen de verbindingen van de oudbouw met de omgeving wel onder druk te staan. De wanden in de hal bestaan uit oude gebouwen (Justitie en Hotel Central) en nieuwbouw (vergaderblok en toegang tot de plenaire zaal). De vroegere achterkanten van de gebouwen aan de Lange Poten behielden in de Statthal het karakter van een achterkant, terwijl de voorkanten (in de straat) hun toegangen verloren en niet bijdroegen aan een levendig straatbeeld. De fysieke verbinding tussen oud en nieuw, zoals de aansluiting van de nieuwbouw op de kappen, goten, ramen, lijsten en torentjes van de omringende gebouwen is ad hoc opgelost. Oude gevels, lijsten, muurankers en reliëfs werden beschadigd om vloeren, bruggen, relingen en borstweringen in de oudbouw te verankeren. De detaillering leverde een mêlée op van onder meer materialen, kleuren, richtingen, lasstukken, pastukken, voorzetwanden en goten.

Het streven naar eenvoud vertaalde zich in een strak volume van de nieuwbouw, dat tussen de oude gebouwen is geschoven. Het beeld wordt bepaald door de af-

werking met het alom aanwezig Braziliaans graniet. De oudbouw wordt als het ware door het graniet aan elkaar geregen en ingekaderd in een ritme van lange kolommen, die als een sluier voor de oude gevels staan. Tegenover de eenvoud van het grote gebaar van de nieuwbouw, staat de wanordelijke aansluiting waarmee dit grote gebaar landt op de allesbehalve eenvoudige en eenduidige contramal van de omringende historische gebouwen.

Achterstallig onderhoud en gebrekkige installaties deden het kabinet in 2015 besluiten tot een integrale renovatie van het Binnenhof. Deze ingreep biedt de mogelijkheid om, binnen de ambitie van een sobere en doelmatige aanpak, ook de kwaliteiten van de Tweede Kamer te heroverwegen en aan huidige wensen aan te passen. OMA kreeg hiervoor in 2017 een opdracht. Na opnieuw veel polemiek werd dit bureau twee jaar later vervangen door de Architecten Cie., waarvan Pi de Bruijn partner is. Dit biedt De Bruijn de kans om de in zijn ogen noodzakelijke laatste stap opnieuw te zetten: het parlement een gepaste huisvesting geven en de verbinding van zowel het gebouw met zijn omgeving als het parlement met de samenleving verbeelden met andere architectonische middelen dan openbare toegankelijkheid.

NOTEN

- 1 SteenhuisMeurs, *Buitenruimtes op en rondom het Binnenhof, cultuurhistorisch onderzoek en waardering*, Paterswolde/Rotterdam 2019, 47-49. Zie ook de artikelen van Mark van Gend en Ester Vink in dit themanummer.
- 2 P. Meurs, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940*, Rotterdam 2000, 380-391.
- 3 SteenhuisMeurs, *Tweede Kamercomplex, nieuwbouw gebouw N, cultuurhistorische waardstelling*, Paterswolde/Rotterdam 2019.
- 4 www.icomos.org/en/and/169-the-declaration-of-amsterdam (geraadpleegd op 24 augustus 2022).
- 5 SteenhuisMeurs, *Witte Singel Doelencomplex Leiden, cultuurhistorisch onderzoek en analyse*, Paterswolde/Schiedam 2015, 21.
- 6 R. Brouwers, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk. Prijsvraag uitbreiding Tweede Kamer – een wedstrijd die voortijdig eindigde*, Den Haag 1978, 11.
- 7 Brouwers 1978 (noot 6), 16.
- 8 Brouwers 1978 (noot 6), 14.
- 9 R. Geurtsen, M. de Hoog en K. Thielen, 'Over Zoeklicht, Eigenwijs metafoortje en de Hulk, discussiebijdrage met accent op het stadsontwerp. Er waren eens drie architecten...', *Wonen-TA/BK* 1980, nr. 3, 32-34.
- 10 'Leger architecten grijpt naast plan Kameruitbreiding', *De Telegraaf*, 3 juni 1978.
- 11 Brouwers 1978 (noot 6), 21.
- 12 I. Salomons, 'Analyse van een mislukte prijsvraag', *Het Parool*, 28 september 1978.
- 13 C. Zwinkels, 'Koolhaas' ontwerp voor uitbreiding van de Tweede Kamer', *de Architect* 1980, nr. 5, 53.
- 14 M. van Rooy, 'De democratische ruggegraat. De nieuwe Tweede Kamer van Pi de Bruijn', *NRC Handelsblad*, 24 april 1992.
- 15 Brouwers 1978 (noot 6), 14.
- 16 F. Strauven, *Aldo van Eyck. Relativiteit en verbeelding*, Amsterdam 1994, 536-541.
- 17 A. Oosterman, *Arie Hagoort, architect*, Rotterdam 1991.
- 18 Architect, 'Pi de Bruijn, beeldreportage', *de Architect* 1980, nr. 5, 116.
- 19 R. Brouwers, 'Ingrijpend bouwproject in de Haagse binnenstad tekent zich af', *Wonen-TA/BK* 1980, nr. 3, 15. Overigens stelde De Bruijn dat hij werd geselecteerd als vervanger van Aldo van Eyck; interview met De Bruijn, 13 juli 2018.
- 20 Telefonisch interview met Edzard Luursema, 9 januari 2019.
- 21 De leden waren de architecten Johan Arie van den Berg en Flip Rosdorff.
- 22 P.B. de Bruijn, 'Fragmenten uit de toelichting op de meervoudige opdracht', *Wonen TA/BK* 1980 3, 19.
- 23 J.A. van den Berg, W.G. Quist en Ph. Rosdorff, *Meervoudige opdracht uitbreiding Tweede Kamer, Rapport van de beoordelingscommissie*, Den Haag juni 1980, Het Nieuwe Instituut (HNI), BRUIJ 422, 30.
- 24 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Rapport inzake uitbreidingsplannen Tweede Kamer te 's Gravenhage*, april 1980, in: Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980 (noot 23), bijlage B, 5-6.
- 25 Gemeente Den Haag, college van Burgemeester en 'Wethouders, Uitbreiding Tweede Kamer', 4 juli 1980, in: Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980 (noot 23), bijlage C, 6.
- 26 Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980 (noot 23), 32.
- 27 Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980 (noot 23), 31.
- 28 C. Zwinkels, 'Uitbreiding Tweede Kamer komt naderbij, Pi de Bruijn uitverkoren architect', *de Architect* 1980, nr. 10, 111.
- 29 Zwinkels 1980 (noot 28), 112.
- 30 Ministerie VRO, 'Architectenkeuze en verdere procedure', persbericht 8 september 1980 (HNI, BRUI 398).
- 31 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1980 (noot 24), bijlage (advies aan Rijksgebouwendienst, 12 april 1979)
- 32 HNI, BRUI, 0384.
- 33 Verslag bespreking met RDMZ, ge-

- meente Den Haag en Architect over de Tweede Kamer, 28 januari 1981 (Haags Gemeentearchief BNR 828, 5187).
- 34 Verslag bespreking 1981 (noot 33).
- 35 Rijksgebouwendienst, *Nieuw- en verbouw Tweede Kamer der Staten Generaal, resultaat van het onderzoek Programma van Eisen*, Den Haag 1 juli 1981.
- 36 Rijksgebouwendienst, *Onderzoeksfase nieuw- en verbouw Tweede Kamer, Resultaat van het onderzoek nieuw- en verbouw Tweede Kamer*, met bijlagen, Den Haag 17 juli 1981 (Haags Gemeentearchief, 828, 5181-5184).
- 37 J. Koelewijn, 'De democratie in een andere huls', *Vrij Nederland*, 8 februari 1992, 32.
- 38 Tweede Kamer, afd. Voorlichting en Public Relations en directie Voorlichting en Externe Betrekkingen van VROM, *Nieuw- en verbouw van de Tweede Kamer* (brochure), 1989.
- 39 Koelewijn 1992 (noot 37), 35.
- 40 'Interview met Pi de Bruijn, de inversie doorbroken', *Glas in Beeld* 1991, nr. 4, 4-6.
- 41 Koelewijn 1992 (noot 37), 33-35.
- 42 P.B. de Bruijn, 'Pleidooi voor een laatste stap', in: RGD, *Tweede Kamer, van doolhof naar eenheid*, Den Haag 1996, 50-55.
- 43 R. Kouffeld, A. van Paassen en G. Perquin, 'Broeikas wordt lobby, klimaat statenhal verbeterd', *Bouw* 53 (1998) 4, 12-15.

DR. P. MEURS studeerde architectuur aan de TU Delft (1988) en promoveerde aan de VU Amsterdam (2000). Hij is partner van SteenhuisMeurs, een adviesbureau voor cultuurhistorie en ruimtelijke opgaven, supervisor van verschillende locaties en lid van de kwaliteitsteams Hollandse Waterlijnes en Topicus Deventer. Van 2006 tot 2016 bekleedde hij de leerstoel Heritage and Cultural Value aan de TU Delft.

LARGE-SCALE CONSTRUCTION IN A HISTORICAL CONTEXT

THE LONG ROAD TO NEW PREMISES FOR THE TWEDE KAMER

PAUL MEURS

The new, enlarged premises for the Tweede Kamer (Lower House) took shape between 1970 and 1992. The key issue was how to integrate this huge complex with the historic Binnenhof. This article describes the design process, the underlying ideas, and the outcome.

In 1975 an open architectural competition was organized for the building's design. The task was to house the Tweede Kamer in accordance with a detailed brief and to insert the resulting complex with utmost sensitivity into the Binnenhof heritage site. The jury concluded that none of the submitted designs met these requirements. OMA's design did, however, spark debate. It broke open the buildings around the Binnenhof and placed the new-build next to the thirteenth-century Ridderzaal (Knights' Hall). The sheer radicality of the intervention appalled the jury. In the wake of the failed competition, three architects were invited to submit designs. Once again, the designs were deemed unsatisfactory, and the parameters were revised. The panel of judges felt Pi de Bruijn had best understood the nature of the task. In 1980 he was appointed architect.

Crucial to the eventual outcome was a recommendation from the Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Government Department for the Preservation of Historic Buildings) to the effect that the urban design structure should be meticulously preserved. The new-build should only be visible on Het Plein and on the Hofplaats-Lange Poten corner. A major consideration

was how to conjure a coherent parliament building out of the mix of old and new. De Bruijn strove for clarity and legibility. He conceived the new section as both a central hall in the Tweede Kamer and a public passage-way in the city: a public route as an expression of the transparency and proximity of the parliament vis-à-vis citizens. Architecturally he aimed for an impression of calm and a clearly laid-out hall that would radiate unity and coherence. In the materialization this was achieved through the use of granite for the floors and the internal and external elevations.

Even before the opening, the Chairman of the Parliament had decided against making the building publicly accessible; the central hall became part of the interior. The ambition to make the Tweede Kamer open and accessible came to naught and from the outside the complex looked like an impenetrable fortress. The question of what constituted a dignified centre of government and what architectural expression that entailed was never posed. Instead, the focus was on functionality, integration with the heritage context, connecting old and new, rendering the business of politics visible and striving for simplicity and calm. This manifested as a taut new-build volume slotted in between the existing buildings. Against the simplicity of the grand gesture, there is the disorderly connection with which the new building lands on the anything but simple and unambiguous converse of the surrounding historical buildings.

architectenbureau
Vroom

